

**ULUSLARARASI HUKUKTAKİ GELİŞMELERİN
TÜRKİYE'DEKİ TEMEL HAK VE
ÖZGÜRLÜKLERE ETKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Fatma Hilal ERDİÇ

Eskişehir 2025

**ULUSLARARASI HUKUKTAKİ GELİŞMELERİN TÜRKİYE’DEKİ
TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERE ETKİSİ**

Fatma Hilal ERDİÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Elif UZUN

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Eylül 2025

Eskişehir

JURİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Fatma Hilal ERDİÇ'in "Uluslararası Hukuktaki Gelişmelerin Türkiye'deki Temel Hak ve Özgürlüklere Etkisi" başlıklı tezi 26/09/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, Kamu Hukuku Ana Bilim dalında Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	Ünvanı Adı Soyadı	İmza
Üye (Danışman):	Prof. Dr. Elif UZUN	
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi Figen TABANLI	
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi Mukaddes KORKMAZ SÜRER	

Prof. Dr. Nafiz Öncü CAN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET

ULUSLARARASI HUKUKTAKİ GELİŞMELERİN TÜRKİYE’DEKİ TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERE ETKİSİ

Fatma Hilal ERDİÇ

Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eylül 2025

Danışman: Prof. Dr. Elif UZUN

Bu çalışmada uluslararası hukuktaki gelişmelerin Türkiye’deki temel hak ve özgürlüklere etkisi incelenmektedir. Uluslararası hukuk, Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Konseyi (AK) gibi kuruluşlar aracılığıyla insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunması noktasında önemli bir rol üstlenmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (BMİHEB) gibi belgeler, Türkiye'nin iç hukukunda temel hakların güvence altına alınmasını sağlamaya yönelik adımlar atılmasına yol açmıştır. Temel hak ve özgürlükler, insanoğlunun doğuştan sahip olduğu haklar olarak tanımlanabilir ve hukuk sistemlerinin en önemli konularından biridir. Tarihsel süreçte yaşanan olaylar, bu konuya olan ilgiyi artırmış ve bu hakların korunması gerektiği düşüncesini pekiştirmiştir.

AİHM’nin Türkiye ile ilgili verdiği ihlal kararlarının uygulanabilirliği, tartışma yaratan önemli bir konu olmuştur. Söz konusu tartışmalar, Türkiye’nin uluslararası hukuk gelişimi ve Avrupa ile entegrasyon süreci açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği sürecinde iç hukuka yönelik AİHS hükümleriyle uyumlu düzenlemeler yapılması ve anayasa değişikliklerinin bu sürece etkileri incelenmelidir. AİHM kararlarının ulusal yargılamalara örnek teşkil edici şekilde değerlendirilmesi, Türkiye’nin uluslararası hukuk açısından olumlu sonuçlar elde etmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Temel Hak ve Özgürlükler, Uluslararası Hukuk.

ABSTRACT

THE IMPACT OF DEVELOPMENTS IN INTERNATIONAL LAW ON FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS IN TÜRKİYE

Fatma Hilal ERDİÇ

Department of Public Law

Anadolu University, Postgraduate Education Institute, September 2025

Supervisor: Prof. Dr. Elif UZUN

This study examines the impact of developments in international law on fundamental rights and freedoms in Turkey. International law plays a significant role in the protection of human rights and fundamental freedoms through organizations such as the United Nations (UN) and the Council of Europe (CoE). Instruments such as the European Convention on Human Rights (ECHR) and the United Nations Universal Declaration of Human Rights (UDHR) have led to the adoption of measures aimed at safeguarding fundamental rights within Turkey's domestic law. Fundamental rights and freedoms can be defined as inherent rights that human beings possess from birth and constitute one of the most important subjects of legal systems. Events that have occurred throughout the historical process have increased interest in this matter and reinforced the notion that these rights must be protected. The enforceability of violation judgments rendered by the ECtHR concerning Turkey has been a significant issue generating controversy. These controversies are of great importance in terms of Turkey's development in international law and its integration process with Europe. Furthermore, the implementation of regulations compatible with ECHR provisions in domestic law during Turkey's European Union (EU) accession process and the effects of constitutional amendments on this process must be examined. The consideration of ECtHR judgments as precedents in national judicial proceedings will contribute to Turkey's achievement of positive outcomes in terms of international law.

Keywords: Fundamental Rights and Freedoms, International Law.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada uluslararası hukuktaki gelişmelerin Türkiye’deki temel hak ve özgürlüklere etkisi incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada temel hak ve özgürlüklerin ulusal düzeydeki gelişimi ve uluslararası hukuktaki yeri arasındaki ilişki ile Türkiye’nin insan haklarına ilişkin tutumunun yansıması olan yargı kararları, ulusal yasal düzenlemeler ve uluslararası düzeydeki hukuki faaliyetler değerlendirilmiştir.

Ders döneminden itibaren çalışmasının bütün aşamalarında sağladığı akademik rehberlik, göstermiş olduğu büyük sabır, anlayış ve nezaket sebebiyle danışman hocam Prof. Dr. Elif UZUN’a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu alanda çalışmanın akademik temellerinin oluşumunda bugüne kadar emeklerini hissettiğim bütün kıymetli hocalarıma ve her bakımdan özverili desteklerini aldığım aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “Bilimsel İntihal Tespit Programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....
(İmza)

.....
FATMA HİLAL ERDİÇ

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIM BEYANI

Bu tezi hazırlarken (ChatGPT, Gemini, DALL-E vb.) üretken yapay zekâ programlarından destek almadığımı beyan ederim. Tezin hazırlığı aşamasında üretken yapay zekâ programlarından (örneğin çeviri, bilimsel makale vb.) desteği aldım. Üretken yapay zekâ programlarından aldığım bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi bildiririm.

Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

(İmza)

.....

FATMA HİLAL ERDİÇ

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JURİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET	3
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ KULLANIM BEYANI	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER.....	5
1.1 Temel Hak ve Özgürlüklerin Tarihsel Gelişimi.....	5
1.1.1 Batı’da Temel Hak ve Özgürlüklerin Doğuşu ve Gelişimi	5
1.2 İnsan Haklarının Muhtelif Sınıflandırmaları.....	16
1.3 Temel Hak ve Özgürlüklerin Güvenceye Alınması ile Devlet Otoritesinin Sınırlandırılması	19
1.3.1 Devlet Otoritesinin Sınırlandırılması	19
1.3.2 Temel Hak ve Özgürlüklerin Güvence Altına Alınması	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2. 1982 ANAYASASI ÖNCESİ TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER İLE İLGİLİ ULUSLARARASI HUKUK GELİŞMELERİ	26
2.1 1921 ve 1924 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukukta Yaşanan Gelişmeler.....	26
2.1.1 Genel Olarak 1921 Anayasası	26

2.1.2 1924 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukuk Gelişmeleri	26
2.1.2.1 Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri	30
2.1.2.2 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi	34
2.1.2.3 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi	41
2.2 1961 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukukta Yaşanan Gelişmeler	43
2.2.1 1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlükler.....	43
2.2.2 Anayasa Mahkemesinin Yetki ve Görevleri.....	44
2.2.3 Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması.....	45
2.2.5 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme	51
2.2.6 Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	56
3.1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER ALANINDA ULUSLARARASI HUKUKTA YAŞANAN GELİŞMELER	56
3.1 1982 Anayasasının Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı	56
3.1.1 2004 Değişikliği AY. 90/5 Maddesi.....	60
3.2 AİHM' ye Bireysel Başvuru Hakkının Tanınması.....	63
3.3 AİHM'nin Yargı Yetkisinin Kabul Edilmesi.....	66
3.4 Bazı İnsan Hakları Sözleşmeleri	69
3.4.1 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi	69
3.4.2 Kimyasal Silahlar Sözleşmesi	73
3.4.3 Çölleşme İle Mücadele Sözleşmesi	77
3.4.4 İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi	79
3.4.5 Kyoto Protokolü	80

3.4.6 Avrupa Sosyal Şartı.....	83
3.4.7 İstanbul Sözleşmesi	85
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	90
4. AİHM’NİN TÜRKİYE HAKKINDA VERMİŞ OLDUĞU KARARLAR IŞIĞINDA ULUSLARARASI HUKUKUN GELİŞİMİ VE SORUNLARI.....	90
4.1 AYM/ Bireysel Başvuru Hakkı.....	90
4.2 AİHS’yi Yansıtan Yargıtay Kararları ve Uygulama.....	93
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	112
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABİDA	: Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKCT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
ATA	: Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma
BÇS	: Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMÇMS	: Birleşmiş Milletler Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi
BMİHEB	: Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
FİYHB	: Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
KHK	: Kanun hükmünde kararname
KSS	: Kimyasal Silahlar Sözleşmesi
KSYÖ	: Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü
M.Ö	: Milattan önce
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
THÖ	: Temel hak ve özgürlükler
v.d.	: Ve diğerleri
v.b.	: Ve benzeri

GİRİŞ

Temel hak ve özgürlükler (THÖ), kişilerin insan olmaları hasebiyle doğuştan getirdikleri ve aynı zamanda onların insan şeref ve haysiyetini korumayı hedefleyen haklar olarak hukuk sistemlerinin temel unsurlarından biridir. Temel haklar, bireylerin yanı sıra toplumsal düzenin de sağlıklı bir şekilde işlemesi için temel gerekliliklerdir. THÖ, her devletin anayasasında ve iç hukuk düzenlemelerinde belirli güvencelerle korunurken uluslararası hukuk da bu hakların global ölçekte korunmasını sağlamak amacıyla çeşitli araçlar geliştirmiştir. Uluslararası insan hakları belgeleri ve sözleşmeleri, temel hakların evrensel bir norm olarak kabul edilmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda THÖ konusunda ulusal düzeyde atılan adımlar ve uluslararası hukukun gelişimi, birbirini etkileyen dinamiklerdir.

Türkiye'de THÖ'nün hukuki çerçevesi, tarihsel süreçler içinde önemli bir değişim göstermiştir. Cumhuriyetin ilanıyla Türkiye'de hukukun üstünlüğü ilkesi, bireysel hakların güvence altına alınması ve insan hakları alanında ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. 1961 Anayasası, Türkiye'nin insan hakları alanındaki en liberal anayasalarından biri olarak kabul edilirken, 1982 Anayasası döneminde bazı hak ve özgürlükler açısından daha sınırlayıcı düzenlemelere gidilmiş ve demokratikleşme süreçlerinden daha uzak bir yaklaşım benimsenmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin iç hukukunda ve uluslararası düzeyde THÖ ile ilgili pek çok önemli gelişme yaşanmıştır. 2000'li yıllardan sonra Türkiye'nin AB ile entegrasyon süreci, temel haklar konusunda önemli adımlar atılmasını teşvik etmiş ve uluslararası hukukla daha yakın bir ilişki kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma, genel olarak ulusal ve uluslararası alanda THÖ ile ilgili gelişmeleri, bu gelişmelerin ulusal hukuka etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın temel amaçlarından biri THÖ özelinde Türkiye'nin ulusal hukuk politikaları ile uluslararası hukuk politikaları arasındaki ilişkiyi akademik bir perspektiften incelemektir. Son yıllarda, Türkiye'deki THÖ'nün korunması ve geliştirilmesi konusunda önemli değişiklikler yapılmış, bu değişimlerin etkileri ulusal ve uluslararası hukuk alanında da büyük tartışmalara yol açmıştır. AİHM tarafından verilen ihlal kararları ve Türkiye'nin bu kararları nasıl uyguladığı, temel haklar ve özgürlükler konusunda yaşanan gelişmeleri en yakından etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır.

Hukuki değişimlerin her zaman, her yerde ekonomik, sosyal, teknolojik ve politik şartlarla doğrudan ilişkili olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye’deki hukuki değişimler de benzer şekilde dış politikadaki değişikliklerle, küresel hukuk normlarındaki gelişmelerle ve iç politikadaki dönüşümlerle paralel bir şekilde şekillenmiştir. Ulusal hukuk sisteminde yaşanan bu değişimler, Türkiye’nin uluslararası hukukla uyum sürecini de hızlandırmış ve temelde insan hakları ile ilgili evrensel standartların benimsenmesine yönelik önemli adımlar atılmasına olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra THÖ alanında yapılan yasal düzenlemelerin ne kadar etkili olduğu, Türkiye’nin uluslararası hukukla entegrasyonu ve AİHM kararlarının iç hukukla uyumu gibi sorular halen tartışma konusu olmaktadır.

Günümüzde yalnızca Türkiye’de değil; dünya çapında yaşanan hızlı dönüşüm, ulusal ve uluslararası hukuk alanlarını paralel bir şekilde etkilemektedir. Modernleşme süreciyle birlikte THÖ’nün kavramsal çerçevesi de yeniden şekillenmiştir. Son yıllarda, Türkiye’de THÖ ile ilgili verilen kararların, Anayasa Mahkemesi kararlarından ilk derece mahkemesi kararlarına kadar, uluslararası hukukla olan ilişkilerinde bir etki yarattığı gözlemlenmektedir. 2000-2010 yılları arasında özellikle AB’ye uyum sürecinin etkisiyle THÖ konusunda daha liberal ve çoğulcu bir yaklaşım benimsenmeye çalışılmış, bu bağlamda uluslararası hukukla ilişkili birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir.

Son dönemde iç hukukta Türkiye’nin gündemi doğrultusunda kişinin maddi ve manevi bütünlüğünün korunmasına, masumiyet karinesine ve adil yargılanmaya dair artan davalar ve AİHM’nin Türkiye hakkında verdiği kararlar, çoğunlukla bu haklarla ilgili olmuştur. Türkiye’nin hızlı bir değişim sürecinde olması, AİHM’ye taşınan davalardaki konuların da ulusal gündemle paralel bir seyir izlemesine neden olmaktadır.

THÖ’nün çeşitlenmesi, yeni evrensel normlar etrafında anlam kazandığı bir dönemde, bu alandaki yasal düzenlemeler ve yargı kararları da uluslararası hukuk açısından daha fazla dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışma, temel haklarla ilgili ulusal ve uluslararası bilinç düzeylerini anlamaya yönelik önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, 1982 Anayasasında yapılan değişiklikler ve AİHM’nin Türkiye’ye yönelik verdiği kararlar çerçevesinde, Türkiye’de uluslararası hukukun gelişimini ve bu süreçteki sorunları incelemektedir. Türkiye’nin yalnızca hukuk alanında değil; ekonomi

ve politika alanlarında da yaşadığı hızlı değişimlerin, uluslararası hukuk gelişmelerini nasıl etkilediği tartışılacaktır.

Bu çalışmanın ana problemini, uluslararası hukuk gelişmelerinin Türkiye’deki THÖ alanındaki düzenlemelere etkisi ve beraberinde uygulamada getirdiği sorunlar oluşturmaktadır. Avrupa ile uyum ve AB üyeliği sürecinden bağımsız olarak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve kanunları doğrultusunda THÖ’nün diğer etki alanlarından arındırılması ve daha liberal bir bakış açısının benimsenmesi hedeflenmelidir. Bireylerin haklarını bilmesi ve kullanabilmesi, uluslararası hukuk açısından da olumlu sonuçlar doğuracak ve Türkiye’nin insan hakları konusundaki kararlılığını gösterecektir.

Özetle, THÖ’nün ulusal düzeydeki gelişimi ve uluslararası hukuktaki yeri arasındaki ilişkiyi anlamak, Türkiye’nin uluslararası hukuk alanındaki gelişmelerini doğru bir şekilde değerlendirebilmek için büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’nin insan haklarına ilişkin tutumunun yansıması olan yargı kararları, ulusal yasal düzenlemeler ve uluslararası düzeydeki hukuki faaliyetler, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu araştırma, Türkiye’deki THÖ’ye ilişkin düzenlemelerin ve AİHM kararlarının, Türkiye’nin uluslararası hukuk alanındaki gelişiminde ne gibi etkiler yarattığını ve hangi sorunları beraberinde getirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde THÖ’nün tarihsel gelişimi ele alınmış, Batı’da ve Türkiye’de hakların nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur. Bu bölümde insan haklarının sınıflandırılması da incelenmiş ve birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü kuşak haklardan kısaca bahsedilerek bu haklar arasındaki farklar açıklanmıştır. Devlet otoritesinin sınırlandırılması ve temel hakların güvence altına alınması ile ilgili teorik yaklaşımlar da bu bölümde yer almaktadır. İkinci bölümde, 1982 Anayasası öncesinde Türkiye’deki THÖ’nün uluslararası hukukla nasıl etkileşimde bulunduğu ele alınmıştır. 1921 Anayasası ve 1924 Anayasası’ndaki gelişmeler ışığında Türkiye’nin uluslararası sözleşmelere ve insan hakları düzenlemelerine nasıl yaklaştığına dair incelemeler yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB), AİHS gibi uluslararası sözleşmelerin Türkiye iç hukuku üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde 1982 Anayasası dönemi ele alınmış, dönem içerisinde THÖ alanındaki gelişmeler detaylı olarak incelenmiştir. AİHM’ye bireysel başvuru hakkının tanınması ve 2004 değişikliği ile getirilen önemli düzenlemeler incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde biyolojik çeşitlilik, kimyasal silahlar ve iklim değişikliği gibi

konularda Türkiye'nin imzaladığı uluslararası sözleşmelerin Türkiye'nin insan hakları politikalarına etkisi ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde AİHM'nin Türkiye ile ilgili verdiği kararların ulusal hukuk üzerindeki yansımaları ve Türkiye'nin insan hakları uygulamalarındaki sorunlar tartışılmıştır. Yanı sıra ihlale dönük olarak AİHM'nin kararları ve AYM'nin bireysel başvuru hakkıyla ilgili vardığı sonuçlar ışığında Türkiye'nin uluslararası hukuk alanındaki gelişimleri ve karşılaşılan sorunlar değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

1.1 Temel Hak ve Özgürlüklerin Tarihsel Gelişimi

THÖ, bireylerin doğuştan getirdikleri vazgeçilmez haklarını ifade eden kavram olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram tabii hukuk öğretisi çerçevesinde Tanrı'nın insanlara bahsettiği haklar ve özgürlükler olarak kabul edilmiştir. Çağdaşlaşma süreciyle birlikte THÖ, pozitif hukukta Anayasal bir zemine oturmuş, hukuksal boyutta “*anayasal hak*”, “*insan hakkı*” ve “*hak ve özgürlük*” gibi terimlerle hukuki bir çerçeveye kavuşmuştur. Çağdaş demokratik devletlerde anayasalarda yer alan THÖ'nün kökeni incelendiğinde; bu hak ve özgürlüklerin Tanrı tarafından verildiği anlayışına dayanan temel belgelerin etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1215 tarihinde İngiltere'de kabul edilmiş ve Büyük Özgürlük Fermanı olarak tanınan *Magna Carta Libertatum* (http-1), 1776 yılında Amerika'da yayımlanan “*Amerikan Haklar Bildirgesi*” (Virginia Haklar Bildirgesi) ve 1789 yılında Fransa'da üzerinde konsensüse varılan “*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*” (FİYHB) gibi belgeler yer almaktadır (Akad ve Dinçkol, 2009). Bu belgeler, uluslararası düzeyde modern THÖ'nün temel taşlarını oluşturmaktadır.

Modern THÖ, zamanla özgürlük ve otorite arasındaki dengenin sağlanmasında önemli bir gelişim göstermiştir. Devlet otoritesinin sınırlandırılması ve haklar ile özgürlüklerin güvence altına alınması, gelişimde etkilidir. Demokratik devletler, THÖ'yü kabul ederek Anayasalarında yer vermiştir. THÖ'nün Batı'da doğup gelişmeye başlaması Büyük Özgürlük Fermanı ile başlamışken, Türkiye'de bu kavramların doğuşu ve gelişimi oldukça uzun bir süreci kapsamaktadır (Keskin, 2002).

1.1.1 Batı'da Temel Hak ve Özgürlüklerin Doğuşu ve Gelişimi

Topluluklar ve bireyler verdikleri her mücadelenin ardından yeni haklar veya kazanımlar elde etmiştir. Bazı durumlarda kazanılan haklar, iktidarın lehine zayıflatılarak işlevsiz hale getirilmiş; bazı durumlarda ise yeni haklar kazanılarak siyasal iktidarların yetkileri sınırlandırılmıştır (Akal ve Erözden, 2003).

İnsanlığın THÖ bağlamında elde ettiği en eski belge yukarıda yeri ve tarihi ifade edilen *Magna Carta Libertatum* olarak kabul edilmektedir. Hukuk öğretisine göre bu belge, kişi özgürlüğü ve güvenliği haklarını koruma amacıyla oluşturulan ilk tarihi belge

niteliğindedir. Fermanın kabulü, dünya tarihinde büyük bir dönüm noktası olmuştur. Ferman en temelde siyasal gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere Kralı'nı, feodal beylerle bir araya gelerek bu belgeyi imzalamaya zorlayan gelişmeler arasında en önemli olanlar; Norman istilası, feodal beylerin güçlenmesi, kralların baskıcı ve keyfi yönetim anlayışları ile dönemin ekonomik sorunlarından kaynaklanan fiyat artışlarıdır (İlal, 1968).

63 madde ile teşekkül eden belgenin 4 maddesi, kişi hak ve özgürlükleri ile ilgili olmak bakımından ciddi bir öneme sahiptir. *Magna Carta*'nın maddeleri, hukuksal güvence, işlenen suç ve cezaların orantılılığı, siyasi otoritenin yeni vergiler belirleme yetkisinin kısıtlanması ve kamuda görev yapan kişilerin denetlenmesi gibi konuları kapsamaktadır. Bu fermanın sonucunda İngiltere'de taht sahipleri, ülkeyi mevcut yasalara göre adaletle ve belirlenen hukuki kurallara uygun düşecek şekilde bir yönetim tarzı benimseyip İngiliz halkını özgürleştireceklerine dair yemin etmişlerdir (Akın, 1964). Buna karşın verilen haklar toplumun tüm kesimlerini kapsayacak düzeyde değildir. Daha açık bir ifadeyle haklar özgür bireyleri yani soylu sınıfı kapsamaktadır. Fakat temelde ilk kez olmakla birlikte bu fermanla siyasal gücün otoritesi başka bir sosyal güç tarafından sınırlandırılmış, özgürlüklerle ilgili bazı ilkeler gündeme gelmiştir. Nitekim yargı güvencesi ve suç-ceza orantılılığı gibi kavramlar, günümüzdeki ceza hukukuna önemli örnek teşkil etmektedir (Gören, 2000).

İngiltere'de THÖ'nün korunması ve kralın yetkilerinin sınırlandırılması, Magna Carta ile başlayıp *Petition of Rights* (Haklar Dilekçesi), *The Great Remonstrance* (Büyük Uyarı), *Habeas Corpus Act*, *Bill of Rights* (Haklar Bildirgesi) ve *Act of Settlement* gibi hukuki metinlerle devam etmiş ve böylece sonuçta hak ve özgürlüklerin toplum geneline yayılması mümkün olmuştur (Tanilli, 1990).

Haklar Dilekçesi incelendiğinde; İngiltere Kralı I. Charles'ın Fransızlarla yapılan savaşta yenilgi sonrası Parlamantonun mali desteğine ihtiyaç duyduğu ve bu desteği alabilmek için Parlamantonun sunduğu bildiriye onayladığı anlaşılmaktadır. Mezkur belge, Kralın yetkilerini sınırlayan ve bireysel hakları koruyan önemli hükümler içermektedir. Buna göre Parlamento tarafından onaylanmış bir yasa olmaksızın hiç kimsenin hediye, ödünç para, yardım veya vergi gibi adlarla Kral için mali yükümlülük altına zorlanamayacağı; 1215 tarihli *Magna Carta*'ya aykırı bir şekilde hiçbir kimsenin savunma hakkını kullanmaksızın tutuklanamayacağı, hapse konulamayacağı, sürgünle

cezalandırılmayacağı, mallarının müsadere edilemeyeceği, miras hakkından men edilemeyeceği; yasaların öngördüğünün dışında suçlulara başka ceza ve müeyyidelerin uygulanamayacağı yanı sıra onlara dönük özel muhakemelerin yapılamayacağı belirtilmiştir (Akal ve Erözden, 2003).

İngiliz Parlamentosu, Haklar Dilekçesi belgesi aracılığıyla kimi haklara ulaşmış olsa dahi krala karşı hiçbir zaman eşit bir güç elde etmiş değildir. Zira istediğinde kral Parlamentosu feshetme yetkisini elinde bulundurmaya devam etmiştir. 1629'da Parlamentosu fesheden Kral, 1640 yılına kadar tekrar Parlamenta'ya ihtiyaç duymamıştır. 1640 yılında İngiltere Kralının çağrısıyla yeniden toplanan Parlamento, Kralın politikalarına karşı çıkarak *The Great Remonstrance* (Büyük Uyarı) belgelerini sunmak zorunda kalmıştır. *The Great Remonstrance*'a göre, Parlamento sadece kralın isteği üzerine değil; düzenli olarak kendi inisiyatifiyle toplanacak ve Kral, Parlamento onayı olmadan onu feshedemeyecektir. *The Great Remonstrance* ile Parlamento böylece 1679'da *Habeas Corpus Act*'i bir yasama işlemi ile kabul etmiştir. Bu düzenleme, Kral tarafından tutuklanan bireylerin, vatan hainliği suçu dışında başka bir yargı organı aracılığı ile yargılanma hakkını elde etmesini sağlamıştır. Mezkur belge, İngiltere'de yargıçların bahse konu hükümleri titizlikle hayata geçirmesi sayesinde THÖ'ler yanı sıra benzer ilkelerin Avrupa'daki diğer ülkelerce de benimsenmesine katkı sağlamıştır (Korkusuz, 1998).

Habeas Corpus Act ile bireylerin doğuştan getirdikleri özgürlük ve güvenlik hakları hukuksal güvence altına alınmış ve düzenleme bugün "*Habeas Corpus*" olarak anılan temel bir ilke haline gelmiştir. Ayrıca günümüz adil yargılanma hakkının temelini oluşturan Belge, tutuklanan sanıkların kısa sürede yargılanmalarını ve yargılamanın hızla tamamlanmasını sağlamıştır. Habeas Corpus Act'ın kabul edilmesinin ardından on yıl sonra, 1689'da *Bill of Rights* kabul edilmiştir. Bildirge ile İngiliz Parlamentosu, Kral karşısındaki hak ve özgürlükler konusundaki yetkilerini daha çok artırmıştır. 1689 tarihli Bildirge, anayasal anlamda önemli bir adım olarak Parlamenta'ya yasa yapma ve vergi koyma yetkisini tek başına verme hakkı sunmuştur (Gözler, 2011). Dolayısıyla Haklar Bildirgesi, 13. yüzyıldan itibaren danışmanlık yapan Parlamentonun yasama gücünü Kral ile paylaşmaya doğru evrilen sürecin son noktası haline gelmiştir.

1689'daki *Bill of Rights*'ın ardından 1701 yılında kabul edilen Act of Settlement'le Kral Parlamento onayına ihtiyaç duymaksızın ülke yönetimde tek başına karar alma

yetkisinden büyük ölçüde yoksun bırakılmıştır. Kral ile Parlamento arasında yaşanan gelişmelerin ardından İngiltere’de Kralın iktidarı, THÖ açısından sembolik belge haline gelmiştir. 1689'daki Bill of Rights ve 1701'deki Act of Settlement belgeleri, Parlamantonun İngiltere'de bağımsızlık anlamında tam bir zafer kazandığını göstermektedir. Nitekim belgeler, hükümdarın yetkilerini yasalarla sınırlayarak, onun kişi haklarına saygı göstermesini sağlamıştır (Akal ve Erözden, 2003).

İngiltere’deki hak ve özgürlük mücadelesinin sonucunda kabul edilen tüm belgeler, bir yandan politik özgürlüğü, daha açık bir ifadeyle Parlamantonun haklarına İngiltere tahtının saygı göstermesini sağlamak, ayrıca kamu özgürlüklerini etkili bir şekilde güvence altına almak amacını gütmüştür. Belgeler aracılığıyla Kralın yetkileri yasalarla sınırlandırılmış; aristokrasinin ve gelişmekte olan burjuvazinin güçlenmesi sağlanmış, bu durum ise Parlamantonun yetkilerinin artmasına ve demokrasiye geçişin temellerinin atılmasına neden olmuştur. Söz konusu gelişmeler, İngiltere'deki THÖ’nün doğuşunun ve gelişiminin Batı'daki diğer devletler için de örnek oluşturmaya zemin hazırlamıştır (Akad ve Dinçkol, 2009).

Bir taraftan İngiltere’de bu siyasi, toplumsal ve hukuki gelişmeler yaşanırken diğer taraftan coğrafi keşiflerin sağladığı ivme ve sosyal hareketlilik ile Amerika kıtasının kuzeyine büyük bir göç dalgası başlamıştır. Göçler sonucunda, Kuzey Amerika'da 13 İngiliz kolonisi kurulmuştur. Koloniler İngiltere'nin sömürgeci haline gelmiştir. İspanyollar, kıtanın güneyini fethedip madenlerden elde ettikleri altın ve elmaslarla zenginleşirken; dinsel baskılardan, işsizlikten ve fakirlikten kaçmak isteyen insanlar, özgürce yaşayabilecekleri yeni bir ülke bulmak umuduyla kuzeye yerleşmeye karar vermişlerdir (Mumcu ve Küzeci, 2011). Tam da İngiliz ve Fransızlar arasında sömürgecilik alanında büyük mücadeleler yaşanırken dinsel baskılardan ve Kralın mutlak yönetiminden hoşnutsuzluk nedeniyle göçmenler, aileleriyle birlikte hak ve özgürlükler konusunda bambaşka bir coğrafyada onurlu bir arayışa çıkmışlardır. Bu dönemde İngiltere ile Fransa arasında büyük bir sömürgecilik mücadelesi devam etmekteydi. İngiltere, kendi topraklarında yaşayan İngilizlere tanıdığı hakları, kolonilerdeki İngilizlere tanımamış; tam tersine Amerika’daki 13 İngiliz kolonisine yoğun baskılar uygulamaya başlamıştır. Baskılar sonucunda koloniler birleşerek İngiltere’ye karşı direnmeye başlamış, sonunda İngiltere ile koloniler arasında savaş çıkmıştır. Savaşın sonunda İngilizlerin pratik yönetim biçimlerinin ve Fransız özgürlük

düşüncesinin birleşmesiyle 12 Haziran 1776 yılında Virginia Haklar Bildirgesi deklare edilmiştir (Gözler, 2011). Bu bağlamda THÖ'nün gelişimine katkıda bulunan bir başka önemli belge insanlık tarihine eklenmiştir.

Toplumsal eşitsizliğin yoğun bir şekilde hissedildiği bir dönemde bazı öncü düşünürler, doğal hukuk anlayışı doğrultusunda insanın değeri ve dokunulmazlığı üzerine temel ilkeleri ortaya koymuşlardır. Bildirinin içeriğinde, bireysel özgürlüklerin ön plana çıkarılması John Locke'un fikirlerinden; özgürlüklerin güvence altına alınması amacıyla güçler ayrılığına yapılan vurgu ise Montesquieu'nün görüşlerinden esinlenilerek şekillendirilmiştir. Bu Bildiride, bir yandan bireyin doğuştan gelen haklarına vurgu yapılırken; diğer yandan bu hakların toplumsal yaşamda geçerli olabileceğine dair bir inanç dile getirilmiştir. Bu nedenle Bildirinin giriş bölümünde, tüm insanların doğuştan özgür ve eşit haklara sahip olduğunun belirtilmesi, doğal hukuk düşüncesinin açık bir yansımasıdır. Zira bu hakların Tanrı tarafından bahşedildiği inancı, kolonilerdeki halkın benimsediği temel bir anlayıştır. Bununla birlikte bu hakları belirlemek ve korumakla yükümlü olan yasama ve yürütme organlarının, yargıdan ayrı olması gerekliliği, Virginia Haklar Bildirgesi'nin beşinci maddesinde ifade edilmiştir. Ayrıca bireyin onayı olmadan vergi alınamayacağı ve mülkiyet hakkının ihlal edilemeyeceği gibi konular da Bildirgede önemle vurgulanan diğer başlıklardır (Tanilli, 1990).

Virginia Haklar Bildirgesi'nin ilanından kısa süre sonra, 4 Temmuz 1776'da bağımsızlık mücadelesi veren kolonilerin ortak iradesini yansıtan ve Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan Bağımsızlık Bildirisi yayımlanmıştır. Amerika'daki 13 koloni, sırayla bağımsızlıklarını ilan etmiş ve her biri anayasalarının başlangıcına Virginia Haklar Bildirgesi'ni temel alan hak bildirilerini (Bill of Rights) eklemiştir. Buna göre M.Ö. 4. yüzyılda Antik Yunan'da sofistler ve Stoacı filozoflarca savunusu yapılan doğal hukuk görüşü, uzun bir aradan sonra ilk defa anayasal belgelerde yer bulmuştur. Her ne kadar tarih boyunca farklı hak belgeleri kabul edilmiş olsa da 1776'da kabul edilmiş Virginia Haklar Bildirgesi, Magna Carta'nın ardından kalıcılığı en yüksek belgelerden biri olarak önemini korumuş ve Fransız Devrimi ile ortaya çıkan yeni toplum yapısının şekillenmesine önemli katkılar sağlamıştır (Korkusuz, 1998).

Tarihsel süreç incelendiğinde, farklı toplumlarda sınıfsal eşitsizliklerin benzer biçimlerde ortaya çıktığı görülebilir. Bu durum, Fransızlar ile İngilizler arasındaki sınıf ayrımlarında da net bir şekilde kendini gösterir. İngiltere'de toplum, soylular, din

adamları ve köylüler şeklinde sınıflara ayrılmışken; Fransa’da da benzer bir sosyal yapı mevcuttu. Her iki ülkede de mutlak monarşi egemendi ve Kralın otoritesi sorgulanmaz kabul edilirdi. Fransa’da da toplum, soylular, ruhban sınıfı, burjuvazi, köylüler ve eski kölelik düzeninden kalan alt tabakalar gibi sınıflara ayrılmıştı. En tepedeki ayrıcalıklı grupların karşısında toplumun ezilen büyük çoğunluğunu oluşturan ve yaklaşık 24 milyon aileden meydana gelen üçüncü sınıf yer alıyordu. Bu adaletsiz ve dengesiz yapı, hak ve özgürlük arayışlarının yükselmesi için uygun bir zemin hazırlamış ve toplumsal mücadelelerin önünü açmıştır (Mumcu ve Küzeci, 2011).

Özgürlük, insanlar arasındaki ilişkiler olarak kabul edilirken; devlet, bu ilişkilerde düzeni sağlayan ve dışarıdan müdahale etmeyen bir pozisyonda yer alıyordu. Montesquieu’nin kuvvetler ayrılığı ilkesi, Voltaire’in düşünce özgürlüğü savunusu, Rousseau’nun halk egemenliği fikri ve Diderot’un halkı aydınlatma amacı gibi aydınlanma düşünürlerinin fikirleri, THÖ için halkı bilinçlendirme çabalarının temel taşlarını oluşturmuştur (Özek, 2002). Ayrıca, Amerika’daki 13 koloninin birleşerek İngiliz mutlak egemenliğine karşı direnmeleri, kişi hakları ve özgürlüklerini savunarak zafer kazanmaları, Fransız Devrimi üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Tüm faktörlerin birleşmesiyle 1789’da Fransız İhtilali patlak vermiş ve sınıfsal imtiyazları yok etmeye yönelik eşitlikçi, özgürlükçü ve demokratik bir siyasal, toplumsal ve hukuki düzen inşa etme fikri doğmuş ve akabinde FİYHB ilan edilerek THÖ’de yeni bir dönem başlamıştır (Ünal, 1997).

İngiltere’de hak ve özgürlükler, burjuva sınıfının mücadelesiyle elde edilmişken; Fransa’da da benzer haklar, kanlı bir iç savaşın sonunda burjuva sınıfının katkılarıyla kazanılmıştır. Dolayısıyla Bildiri’nin 17. maddesinde mülkiyetin temel bir hak olarak kabul edilmesi, aynı zamanda bu hakkın yalnızca zorunlu kamusal ihtiyaçlar dışında kısıtlanamaması, burjuva sınıfının lehine bir düzenlemeyi yansıtmaktadır. FİYHB’nin ilk maddesinde, bireylerin eşit ve özgür olarak doğduklarına işaret edilmiş olup 2. Maddesinde ise devletin temel amacının bireylerin doğuştan gelen haklarını korumak olduğu vurgulanarak bu temel hakların kişi özgürlükleri, mülkiyet ve güvenlik hakları ile zulme direnme haklarını kapsadığı ifade edilmiştir. 3. maddede ise özgürlüğün mutlak bir kavram olmadığı ancak başkalarına zarar vermemek kaydıyla bireylerin her şeyi yapma yetkisine sahip oldukları belirtilmiştir. 4. maddede, her bireyin temel haklarını kullanmasının ve toplumun diğer üyelerinin de benzer haklardan

yararlanmasının, belirli sınırlamalara tabi olduğuna dikkat çekilmiştir. 5. ve 7. maddelerde suç ve cezada kanuna uyarlık ilkesi, 9. maddede ise suçsuzluk karinesi gibi modern ceza hukukunun temel ilkeleri yer almıştır (Özek, 2002).

FİYHB, yalnızca Fransız halkını hedef almamaktadır. Zira bu Bildiri evrensel bir belge olarak kurgulanmıştır. Bildirinin evrenselliği, insan ve yurttaş ayrımında kendini gösterir. Burada insan kavramı, belirli bir çağda ya da ülkede yaşayan bireyi değil; tüm insanlık için geçerli bir kavramdır. Bildirinin biçimi, zaman ve mekan kaydı olmaksızın herhangi bir kültüre ya da millete mensup olan herkes için geçerliliği olan bir belge olmasını sağlamıştır (Korkusuz, 1998). İngiltere'deki hak ve özgürlük belgeleri sadece "*özgür İngiliz halkını*" (soylular) kapsarken; FİYHB, hak ve özgürlüklerin hedef kitlesini "*insan*" olarak çok daha soyut ve evrensel bir şekilde tanımlamıştır. Bu niteliği ile Bildiri iki yüz otuz altı yıl sonra bile hala önemli bir belge olarak kabul edilmektedir. FİYHB, yayımlandığı dönemde önemli bir ilgiye mazhar olmuştur. Amerikan belgelerinden ilham alınarak ortaya konmuş olsa da Bildiri'nin kaleme alınışı, onun değerini ve uzun ömürlülüğünü sağlamıştır. BM Genel Kurulu'nun 1948'de onayladığı İHEB (<http-2>), FİYHB'nin evrensel yapısından ilham alarak hak ve özgürlükler alanındaki önemini sürdürmeye devam etmiştir (Akal ve Erözden, 2003).

1.1.2 Türkiye'de Temel Hak ve Özgürlüklerin Doğuşu ve Gelişimi

Osmanlı Devleti, Batı'da THÖ'nün uzun bir tarihsel süreçte ortaya çıkıp geliştiği dönemde tabii hukuk doktrininin sınırlı iktidar anlayışına ve Fransız İhtilali'nin temel hakların korunması ile sınırlı bir iktidarın olumlu katkısına dair fikirlerden büyük ölçüde uzak kalmıştır. Bunun temel nedeni Osmanlı'da THÖ'nün yalnızca İslami hukukun belirlediği sınırlar içinde kabul edilmesidir. Söz konusu sınırlar, padişaha mukayyet olmayan bir güç tanıdı. Buna karşın politik ve yönetsel sorunların çözülmesi ile İmparatorluğun güçlendirilmesi amacıyla yapılan ıslahat hareketleri, bu dönemde zorunlu hale gelmiştir (Savaş, 2001). Bazı hukukçular, Türkiye'de THÖ'nün doğuşunu, Osmanlı'daki ayanların padişaha 1808'de imzalattığı "*Senedi İttifak*" belgesiyle başladığını kabul etmektedir. Belgede padişah, halk için değil; ayanlar için bazı yetkilerinden vazgeçmiştir (Mumcu ve Küzeci, 2011). 1808 tarihli Senedi İttifak ve 1215 tarihli Magna Carta arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Her iki belgenin karşılaştırılması, "*vergilerin belirlenmesi konusunda hanedanların, papazlar ve soyluların ortak bir şekilde yer aldığı*" ve "*cezalar konusunda hakanın keyfi tasarrufları*

karşısında güçlü bir güvence aranması" gibi benzer noktaları ortaya koymaktadır. Fakat Magna Carta'dan farklı olarak ayanlar, monarkla doğrudan görüşmekten ziyade padişahı temsilen bir sadrazamla belgeyi imzalamak zorunda kalmışlardır (Savaş, 2001).

Sened-i İttifak, Osmanlı Anayasa tarihinin ilk mutlakiyet karşıtı belgesi olarak kabul edilmektedir. Daha açık bir ifadeyle pratikte uygulamaya geçememiş ancak düşünsel düzeyde padişahın mutlak otoritesinin sınırlandırılabilceğini ortaya koyması, hukuk devleti bağlamında çok mühim bir gelişme kabul edilmelidir (Korkusuz, 1998).

Sened-i İttifak, Osmanlı anayasal tarihinde mutlakiyet karşıtı ilk belge olarak değerlendirilmektedir. Sened-i İttifak'ın Osmanlı siyasal tarihindeki önemine karşın hak ve özgürlüklerin ortaya çıkışı ve gelişimi 1839 yılında ilan edilmiş Tanzimat Fermanı ile başlamış olup bunu Islahat Fermanı izlemiş ve söz konusu hukuki ve sosyal gelişmeler takip eden yıllardaki anayasal düzenlemelerle devam etmiştir. 1786 ve 1789 Fransız İhtilalleri liberal fikirler konusunda Osmanlı Devleti'nde ciddi etkiler bırakmamış olsa da bahse konu fikir ve düşünceler 1832 İngiliz Reform Hareketi ve 1839 Fransız İhtilaliyle Devlet-i Âliye'nin topraklarına ulaşmıştır. Bu gelişmeler neticesinde 1839'da Tanzimat Fermanı'nın kabulü ile Osmanlı Devleti liberal düşüncelerle tanışmıştır (Savcı, 1968).

Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin siyasal gücünü kaybetmeye başladığı ve iç sorunlarla baş edemediği bir dönemde Batı'dan destek almak amacıyla ilan edilmiştir. Bu Ferman'da yaşam hakkı, mali güvenceye dayalı hakların ele alınmasının yanı sıra suçların kanuni olması, yargılamaların yargıçlar aracılığıyla yapılması, halkların eşitliği, askerlik hizmeti gibi konular ele alınmış ve devletin bazı işleyiş sorunları çözülmeye çalışılmıştır. Bu sebeple Tanzimat Fermanı, yazılı olması bağlamında "Türk siyasi tarihinin yazılı ilk Haklar Beyannamesi" niteliğinde olup Türk özgürlükler hukuku tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra Ferman, ilerleyen dönemdeki köklü modernleşme için temel bir zemin hazırlamış ve diğer hak ve özgürlük taleplerinin önünü açmıştır (Akın, 1964).

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından Osmanlı'da THÖ alanında daha sonra da düzenlemeler yapılmaya devam etmiştir. Bunlardan biri olan 1856 tarihli Islahat Fermanı, önceki fermanlar gibi hak ve özgürlükler açısından reform niteliği taşıyan önemli bir belgedir. Gayrimüslimlerin devlet hizmetine alınmasına, vergi ve ceza kanunlarında Müslüman halkla eşit olmalarına dair düzenlemeler, önemli reform niteliği

taşıyan değişiklikler getirmiştir. Nitekim eşitlik ilkesine vurgu yapılarak gayrimüslim halkın durumunu bahane eden Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmelerinin engellenmesi hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra Islahat Fermanı, kanunlar önünde eşitlik sağlanması bağlamında mühim bir vesika olarak kabul edilmiş olup bu da büyük bir değişimin göstergesidir (Aktel, 1998).

Sened-i İttifak ile başlayan ve Kanun-i Esasi öncesindeki süreci kapsayan gelişmeler, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Osmanlı'da anayasal devlet anlayışının temellerini atmıştır. Bu bağlamda padişahın sınırsız yetkilerinin kademeli olarak sınırlandırılması ve parlamenter yönetime geçiş amacıyla 1876'da Kanun-i Esasi kabul edilmiştir. Türkiye'de anayasal sürecin başlangıcı olarak kabul edilen bu anayasa, Belçika ve Prusya anayasalarından esinlenilerek hazırlanmış ve padişahın iradesiyle yürürlüğe girmiştir. Bu belge, "özgürlük" kavramına resmî olarak ilk defa yer vermesi açısından da önem taşımaktadır (Dinçkol, 2001).

Anayasada "*Meclis-i Umumi*" adında iki kanatlı bir yasama yapısı öngörülmüş olsa da yasama yetkisi fiilen padişahın elinde kalmıştır. Meclis çalışır durumdayken hükümdara Divan-ı Hümayun aracılığıyla KHK çıkarma yetkisi verilmesi, bireysel haklar ile özgürlüklerin güvence altına alınmasında ciddi eksikliklere neden olmuştur. Ayrıca padişahın muhalif kişileri sürgün etme yetkisine sahip olması, özgürlükler açısından ciddi bir olumsuzluk yaratmıştır. Bu nedenle Kanun-i Esasi, bireysel hak ve özgürlükler konusunda sınırlı olarak ilerleme sunmuş olup egemenlik yetkisinin hâlâ padişah ailesine ait olması sebebiyle temel haklar bakımından yetersiz kalmıştır (Tunç ve ark., 2009).

1908'de gerçekleştirilen anayasa değişikliklerine bakıldığında; 1876 Anayasasındaki temel haklara ilaveten keyfi tutuklamaların yasaklanması, haberleşmenin gizliliği, toplantı ve dernek kurma özgürlükleri, sansürün kaldırılması ve padişahın sürgün yetkisinin ortadan kaldırılması gibi önemli düzenlemeler getirilmiştir. Özellikle sürgün yetkisinin kaldırılması, hak ve özgürlüklerin korunması yönünde kayda değer bir gelişme olmuştur. 1876 Anayasası, kişisel özgürlükleri yalnızca keyfi cezalara karşı sınırlı şekilde korurken; 1909 yılında yapılan değişikliklerle, cezaların ve tutuklamaların yasal çerçeveye uygun olması şartı getirilmiş ve bu durum büyük bir ilerleme olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca padişahın meclisi feshetme yetkisinin fiilen kullanılamaz hâle gelmesi ve Bakanlar Kurulu'nun oluşturulmasındaki yetkisinin daraltılmasıyla

birlikte Osmanlı Devleti, mutlak monarşiden çıkarak sınırlı bir anayasal düzenin yani meşruti monarşinin temelini atmıştır (Tunç ve ark., 2009).

Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle birlikte ulus adına egemenliğin sahibinin halk olduğunu belirten Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hem Kurtuluş Savaşı'nı yönetmiş hem de yasama faaliyetlerine odaklanmıştır. TBMM'nin temel amacı, emperyalizme karşı ulusun bağımsızlığını ve hürriyetini duyurmak olduğu için olağanüstü bir anayasa olan 1921 Anayasası kabul edilmiştir. 23 maddeden oluşan bu anayasa, temel haklar ve özgürlükler konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir. Anayasa, TBMM'ye özgürlükler konusunda her türlü düzenlemeyi yapma yetkisi tanımıştır. Bunun yanı sıra anayasanın ilk maddesinde "*Egemenlik kayıtsız, şartsız ulusundur*" ilkesinin yer alması, Cumhuriyet dönemi anayasalarının temellerinin atılmasına büyük katkı sağlamıştır (Tanilli, 1981).

1924 Anayasası, 1921 Anayasasına kıyasla THÖ'ye ilişkin daha çok düzenleme içermiştir. Bu Anayasanın hazırlanmasında, 18. yüzyıl felsefesi ve Fransız İhtilali'nin etkisi belirgindir. "*Her Türk hür doğar, hürriyet başkalarına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir*" gibi maddelerle Fransız özgürlük düşüncesi benimsenmiştir. Bunun yanı sıra "*Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*" ve "*Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder*" ifadeleri ile çoğunlukçu demokrasi anlayışı kabul edilmiştir (Korkusuz, 1998).

1924 Anayasasının şekil olarak Cumhuriyet dönemi Anayasaları ile ters düştüğü, hak ve özgürlükleri yalnızca son kısımlarında düzenlediği ve meclisin denetimsizliğini sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Bu durum, THÖ'nün çoğunluğun iradesine terk edilmesine yol açmış, 1961 Anayasasının yapılmasına zemin hazırlamıştır. 1924 Anayasasının yasamaya oldukça geniş bir alan açan yapısı, pratik anlamda özgürlüklerin kısıtlanmasına neden olmuştur. Bu durum, sonraki anayasa yapıcıları için bir ders olmuştur. Öte yandan 1961 Anayasası, 1924 Anayasası ile karşılaştırıldığında çok daha teferruatlı düzenlemeler getirmiş ve güçlü güvence mekanizmaları oluşturmuştur. 1961 Anayasası, sosyal hakları da içererek devletin yalnızca bireyleri özgür bırakmakla kalmayıp aynı zamanda özgürleştirme görevini de yerine getirmesini istemiştir (Mumcu ve Küzeci, 2011). Böylece devletin özgürlükler üzerinde aktif bir rol oynaması gerektiği vurgulanmıştır.

1961 Anayasasının THÖ konusunda öne çıkan en bariz farklılığı, özgürlüğü esas alıp sınırlamayı istisna olarak kabul etmesidir. Özgürlükleri sınırlayan yasaların, THÖ'nün özüne zarar veremeyeceğini belirten düzenleme de bu anayasanın güçlü güvencelerinden biridir. "*Hakkın özü*" ilkesi ve sınırlamaların yalnızca kanunla yapılması gerekliliği, 1961 Anayasası THÖ'ye ilişkin daha liberal ve özgürlükçü yaklaşım sergilediğini göstermektedir. 1961 Anayasası, 1924 Anayasasına; 1982 Anayasası ise 1961 Anayasasına eleştiriler doğrultusunda yenilikler getirmiştir. İki anayasa arasında şekil açısından benzerlikler olsa da içerik ve felsefe açısından büyük farklılıklar barındırmaktadır. 1961 Anayasasında özgürlük vurgusu yapılırken; 1982 Anayasasında hak ve özgürlüklerin sınırlanması daha belirgin bir şekilde maddelere yansımıştır (Kuzu, 1994).

1961 Anayasası, THÖ bağlamında devlet otoritesi ile bireysel özgürlüğü arasındaki dengeyi birey lehine düzenleyerek dönemin en ileri özgürlük anlayışını benimsemiştir. Ancak, anayasanın yürürlüğe girmesini takip eden süreçte ortaya çıkan silahlı sosyal eylemlerin bir karşıtlık ve çatışma ilişkisine dönüşmesi, yasama ve yürütmenin bu gelişmelerden 1961 Anayasasını sorumlu tutmasına neden olmuştur. Bu durum, 1971 ve 1973 yıllarında gerçekleştirilen düzenlemelerle özgürlüklerin kısıtlanmasına yol açmıştır. Söz konusu dönemde, özellikle gözaltı sürelerinin uzatılması gibi uygulamalar, hak ihlallerine sebebiyet vermiş ve THÖ alanında gerilemelere zemin hazırlamıştır. Anayasanın kabulünün ardından ortaya çıkan toplumsal karışıklıkların çatışmaya dönüşmesi ve yasa koyucu ve idarenin söz konusu durum karşısında bu Anayasayı sebep olarak göstermesi, bireysel anayasal kazanımlara yönelik 1971 ve 1973'teki sınırlama içeren düzenlemeler yapılmasına yol açmıştır. Dönem içerisinde gözaltı sürelerinin uzatılması gibi uygulamalar, hak ihlallerine yol açmış, özgürlükler anlamında gerilemelere neden olmuştur (Gören, 2005).

1980'lerin başlarına gelindiğinde 1961 Anayasasından geriye kalan ileri düzeydeki özgürlük anlayışından eser kalmamıştır. Devletin ve bireyin arasındaki denge, artık devletin lehine değişmiş ve 1982 Anayasası ile birlikte bireyin hak ve özgürlükleri önemli ölçüde kısıtlanarak devletin egemenliği ön plana çıkarılmıştır. 1982 Anayasası, THÖ'ye yaklaşımında, 1961 Anayasasındaki kademeli sınırlama yerine genel sınırlama yöntemine başvurmuştur. Alman modelinden esinlenerek 1961 Anayasasına giren "*öze dokunma yasağı*" 1982 Anayasasında yerini bulamamış ve burada idareye savaş,

seferberlik, sıkıyönetim zamanlarında hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına yönelik olarak daha fazla yetki verilmiştir (Özek, 2002).

1982 Anayasası, ilk haliyle önceki dönemin otoriter beklentilerine yanıt vererek hak ve özgürlüklerde sınırlamalara ağırlık vermiştir. THÖ'ye getirilen kayıtlar, *"Herkes kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve özgürlüklere sahiptir"* ilkesiyle çelişen bir hal almıştır. Ancak zamanla ulusal ve uluslararası sahada topluma ve politikaya dair yapılan değişiklikler, 1982 Anayasasında 1987'den 2004 yıllarına kadar farklı tarihlerde ortaya konan değişikliklerle AİHS ve AB müktesebatına uyum sağlanmıştır. Yapılan değişiklikler sonucunda, başlangıçta devlet otoritesi lehine işleyen denge sonraki süreçte gittikçe; fakat kısmen kişilerin lehine olacak şekilde dönüşmüş; ancak bu gelişmeler büyük ölçüde AB üyeliği süreciyle ilişkilendirilmiştir. Anayasadaki hak ve özgürlüklerin güvencesinin eksikliği, yasama organının iradesiyle değil; AB tarafından gösterilen zorlamalarla giderilmeye çalışılmıştır ki bu durum, ciddi eleştirilere yol açmıştır (Kaboğlu, 2002).

Türkiye'nin anayasal gelişim sürecinde meşruti monarşiden ulus-devletine, ulus-devletten hukuk devletine geçiş evrimsel bir süreç takip etse de THÖ bağlamında söz konusu evrim her zaman ilerlemeci bir seyir izlememiştir. 1971 değişikliklerine kadar hak ve özgürlüklerin gelişimi yukarı yönde ilerlemiş ancak sonrasında 1982 Anayasası ile bu evrim sert bir şekilde aşağı yönlü olmuştur. Buna karşın 2001 değişiklikleri ile bu evrim tekrar yukarı yönlü bir hal almış ve insan onuruna uygun bir düzeye gelmiştir (Hakyemez, 2011). 2004 yılında Anayasanın 90. maddesine eklenen son fıkra ile THÖ'ye ilişkin uluslararası antlaşmalar ile kanunların çatışması durumunda uluslararası antlaşmaların esas alınması gibi düzenlemelerin yapılmasıyla bahsi geçen evrim yukarı yönlü bir seyir izlemeye devam etmiştir.

1.2 İnsan Haklarının Muhtelif Sınıflandırmaları

İnsan hakları kavramı, doğduğu günden bu yana çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Söz konusu sınıflandırmalar, hakların taşıdığı farklı özellikler göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Üzerinde tam bir uzlaşa sağlanmış genel bir hak sınıflandırması bulunmamaktadır. Kişilerin bireysel haklarının içerik ve nitelik olarak gelişmesi ile birlikte klasik tasniflerden farklı olarak insan haklarını ortaya çıkışları ve gelişim süreçleri yönüyle kuşaklar halinde *birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak hakları*

şeklinde sınıflandıran yaklaşıma göre, birinci kuşak, "insan kişiliğinin korunmasına ilişkin medeni ve siyasi hakları"; ikinci kuşak, "ekonomik, sosyal ve kültürel hakları"; üçüncü kuşak, dayanışma hakları olarak adlandırılan bireylerin birlikte barış içerisinde yaşamalarını sağlayan hakları (Atar, 2017) ve son olarak dördüncü kuşak ise hak süjesinin birey olmadığı birtakım hakları kapsamaktadır.

Birinci kuşak haklar, FİYHB’de belirtilen ve temelde özgürlükçü hayat görüşüne dayalı olarak bireysel hakları merkeze alan bir toplum anlayışına dayanan haklardır. Birinci kuşak hakların anlamını daha iyi anlaşılabilmesi için eski rejimin toplumsal ve hukuksal yapısına bakmak gereklidir. Diğer bir ifadeyle bu sınıflandırmada yer alan haklar, daha önce var olmayan ve feodal tarım toplumuna dayalı bir hukuk düzenine karşı ortaya çıkmıştır. Birinci kuşak haklar modern toplumun birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkilerinin hukuki temelini oluşturmaktadır (Erdoğan, 2016).

Birinci kuşak hakların temelinde bireyci bir dünya görüşü yer alır. Bu görüş uyarınca bireyler; sınıf, grup, halk gibi daha genel toplumsal ilişki ağlarından daha öncelikli kabul edilir. Teoride birey, bu toplumsal ilişki ağlarına mukaddemdir. Bu doğrultuda bireyin korunması önceliklidir ve bireysel haklar toplumsal haklardan önce gelmektedir. Bireyin menfaatinin ötesinde ortak çıkar ya da kamu yararı gibi üst düzey çıkarlar söz konusu değildir. Bireyler, kendi üzerlerinde egemen olduklarını iddia eden bir üst otoritenin hak iddiasını kabul etmezler. Zira bu durum onların akıllı ve reşit bireyler olmadıklarını ilan etmeleri anlamına gelir (Erdoğan, 2016). Hâlbuki çağdaş toplum, bireylerin akıllı ve irade sahibi oldukları temel sayılışı üzerine kurulmuştur.

Birinci kuşak haklara örnek olarak eşit yurttaş olma, yaşama, düşünce ve ifade özgürlüğü, mülk edinme, seçme ve seçilme, adil yargılanma gibi haklar verilebilir (Ceylan, 2017).

Sosyal haklar olarak da bilinen -örneğin çalışma, sendika kurma, toplu sözleşme hakları vb. gibi- ikinci kuşak hakların toplumsal temeli, 19. yüzyılda Batı’da yaşanan sanayileşmeye bağlı gelişmelerin bir işçi sınıfı yaratmış olmasıyla bağlantılıdır. Sanayi devrimiyle birlikte şehirlerde kurulan büyük fabrikalar, kırsal kesimlerdeki kitlelerin şehir merkezlerine göç etmesine yol açmıştır. Feodal toplumda nüfusun %90’ı kırsal alanlarda yaşarken, günümüzde gelişmiş sanayi toplumlarında bu oran %3-5 seviyelerine düşmüştür (Çeçen, 2020). Burjuvazinin ilk başta yurttaşlık hakları olarak ilan ettiği bireysel haklar, kendi sınıfsal çıkarlarına yönelikti. Ancak sanayileşmeyle

birlikte kendisini iyice gösteren proletarya güç kazandıkça, belirtilen hakların işçiler ve geniş halk kitleleri için gerçek bir karşılık taşımadığı anlaşılmaya başlandı. Örgütlü işçi sınıfının mücadelesiyle haklar giderek daha geniş bir çerçeveye yayıldı (Dadak, 2015).

19. yüzyılda kırsal alanlardan gelen eski çiftçiler, fabrikalarda ücretli işçilere dönüştü. Bunun yanı sıra, sanayi üretimi karşısında zorluk çeken küçük esnaflar da işçi sınıfına katıldılar. Bu gelişmelerle birlikte, nüfus içinde önemli bir paya sahip bir işçi sınıfı oluştu. Birinci kuşak haklar sayesinde insanlar arasındaki eşitsizlikler, doğuştan gelen soyluluk veya milliyet gibi sebeplerle ortaya çıkan eşitsizliklerden arındı. Fakat ekonomik, sosyal alanda yaşanan gelişmeler ve politikalar neticesinde ekonomik gelir eşitsizliklerinin artarak devam ettiği gözlemlenmektedir (Çelik, 2019).

Üçüncü kuşak haklar ise doğrudan bireylerle devlet arasındaki ilişkilerden ziyade devletlerarası çatışmalar ve rekabetin bireyler üzerindeki olumsuz etkilerine karşı alınması gereken önlemlerle ilgilidir. Dolayısıyla bu haklar genellikle bireysel veya sınıfsal haklar değil, grup hakları olarak kabul edilir. Üçüncü kuşak haklar, belirli bir ülkenin iç meseleleri, devlet ve birey ilişkileri ya da çalışma hayatı ile değil, insanlık durumu ve küresel bağlamla ilgilidir (Gülmez, 2009). Barış hakkından temiz çevre hakkına, sosyal gelişme hakkından insanlığın ortak kültürel mirasından yararlanma hakkına kadar çeşitli haklar bu türden haklar arasındadır.

İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası dönemde devletler arasındaki kalkınma yarışı, bölgesel çatışmalar ve siyasi gerilimler, insanların büyük hak kayıplarına uğramasına yol açmıştır. Bu durum o güne değin göz ardı edilen bazı hakların güvence altına alınması gerektiğini ortaya koydu. Dolayısıyla bu üçüncü kategoriye giren hakların sağlanabilmesi için ulusal ve uluslararası düzeyde işbirlikleri gerekmektedir. Bir anlamda dayanışma ile karakterize edilebilecek üçüncü kuşak haklar, bireysel hakların tam ve yetkin bir güvencesi için toplumsal dayanışmaya önemli ölçüde bel bağlamış gözükmektedir. Diğer bir ifadeyle toplumsal yapının niteliği, kişisel ve sosyal hakların hayata geçirilmesi için gerekli ortamı yaratır. Bu sebeple üçüncü kuşak haklar, önceki haklara ek bir ilave olarak görülse de aslında bu hakların uygulanabilmesi için gerekli olan toplumsal ve uluslararası koşullara işaret eder (Çakır, 2020).

1979'da dayanışma haklarını tarihte ilk kez gündeme getiren Karel Vasak olmuştur. Bu haklar, nispeten yakın bir zamanda gündeme gelmiş ancak henüz geniş bir uluslararası ya da toplumsal kabul sağlanmamıştır. Bu nedenle bahse konu tasnifin bu aşamada

tamamen kabul gördüğü söylenemez. Ancak 1981 yılında BM tarafından yürürlüğe konulan İnsan ve Halkların Haklarına Dair Afrika Şartı, söz konusu haklara dair düzenlemenin kabul görmesi noktasında önemli farkındalıklar yarattığını açığa çıkarmaktadır. Zamanla birçok ülke anayasasında üçüncü kuşak haklara yer vermeye başlamıştır (Çakır, 2020).

Son olarak gelişen yenedünya anlayışı ile birlikte birinci, ikinci ve üçüncü kuşak hakların tamamlayıcısı niteliğinde olan dördüncü kuşak haklar gündeme gelmiştir. Ekosistem hakkı, gelecek nesillerin hakkı, kent hakkı olarak sayılan bu hakların süjesi doğrudan birey değildir. Kısaca gelecek nesillerin sağlıklı bir ekosistemde ve kent ortamında var olabilmesini ve bu hakkı talep etmeyi ifade eden dördüncü kuşak haklar, bu bağlamda diğer kuşak haklardan farklı olarak soyut kapsamlıdır.

1.3 Temel Hak ve Özgürlüklerin Güvenceye Alınması ile Devlet Otoritesinin Sınırlandırılması

1.3.1 Devlet Otoritesinin Sınırlandırılması

Özgürlük, *dış etkilere bağımsız, sınırlandırılmamış ve zora tabi tutulmamış olma durumu ile kişinin kendi iradesine, kendi yasalarına ve düşüncelerine dayalı olarak karar verme (seçme özgürlüğü)* şeklinde tanımlanmıştır. Bireyin özgürlüğünü kazanma mücadelesi, insanın toplum olma bilincine ulaşmasından itibaren uzun bir tarihsel süreç boyunca bazen başarıyla bazen de başarısızlıkla sonuçlanarak günümüze kadar gelmiştir (Yücel, 2010). Söz konusu mücadele, zaman zaman bir monark, bir padişah veya yürütmeyi temsil eden diğer tüm iktidar organlarına karşı verilmiştir. Zira daha önce bahsedilen İngiltere'deki 1628 yılındaki *Petition of Rights* (İngiliz Haklar Bildirgesi), 1869 yılında ilan edilen *Bill of Rights* (Haklar Bildirgesi) yanı sıra 1701 yılındaki *Act of Settlement* (Veraset Yasası), yürütmeyi yani monarkların yetkilerini sınırlamayı hedeflerken Osmanlı Devleti'nde ise Sened-i İttifak (1808), Tanzimat Fermanı (1839), Birinci Meşrutiyet (1876), İkinci Meşrutiyet (1909) ile 1876 tarihli Kanuni Esasi, padişahın yetkilerini kısıtlamayı amaçlamıştır. Devletin kudretinin sınırlandırılması adına yapılan bu ilk girişimler çoğunlukla dini ve ahlaki temellere dayalı belgeler şeklinde ortaya çıkmıştır (Omay, 2011). Dini ve ahlaki temellere dayalı bu belgelerin devlet otoritesini sınırlandırma hususunda yetersiz kalmaları sonucunda zamanın önde gelen düşünürleri, devletin hukukla sınırlandırılmasını tartışmaya başlamıştır. 18. yüzyılın son

çeyreğinde gerçekleşmiş olan Fransız İhtilali ile akabinde yayımlanan THÖ'ye dair bildirilerin hukuki açıdan bağlayıcılığı olmadığından insanoğlunun kendi imkânlarıyla hak ve özgürlüklere ulaşabileceği düşüncesi, devlet otoritesinin sınırlandırılmasına ilişkin anayasal gelişmelere öncülük etse de bu dönemde tam anlamıyla olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Özgürlüklerini kazananların elde ettikleri hak ve özgürlükler, bir kralın ya da padişahın başka bir yetkisi ile kısıtlanmış ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır (Aybay, 2010). Bütün bu olumsuzluklara rağmen devlet otoritesinin hukuken sınırlanması fikri, Jhering ile Jellinek'in çalışmaları ışığında geliştirilen *otorite ancak özgür iradesiyle kendi gücünü sınırlayabilir* düşüncesi etrafında ilerlemiştir. Teorik olarak hukuki anlamda siyasal erkin sınırlarını bizzat kendisinin belirlemesi gerektiği öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede siyasi otoritenin hukuka uygun hareket etmesi gerektiği ortaya konmuş olup subjektif uygulamaların yerine kanunların eşitliği, güvenliği ve meşruiyetinin sağlanabileceği ve bu haliyle devletin gücünün hukuka dayanarak sınırlandıracağı bir yapının ortaya çıkacağı savunulmuştur (Gülmez, 2009). Hukukun üstünlüğünü benimsemiş bir devlet otoritesi, halk üzerinde yasaların etkili olmasını ve kabul görmesini sağlamış olur. Zira kendi otoritesini hukukun üstünlüğü ile sınırlandıran devlete yönetilenlerin güveni tam olacak, devlet ile yönetilenler arasında bir uyum ve denge sağlanacaktır.

Bir ülkede benimsenen politikalar, yasama ve yürütmenin denetimi açısından zaman zaman olumlu veya olumsuz gelişmeler gösterebilmektedir. Buna örnek vermek gerekirse; 1961 tarihli Anayasa THÖ bağlamında önemli kazanımlar ortaya koymuşken hukuki anlamda bir iç kapanış anlamına gelen 1971 yılında Anayasada yapılan değişiklikler ile 1982 Anayasası THÖ'yü kısıtlayan yeni normlar getirmiştir. 12 Eylül darbesi ve sonrasındaki anayasa değişiklikleri, hukukun üstünlüğü ilkesini göz ardı ederek devletin üstünlüğünü esas alan bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu değişiklikler, devletin otoritesinin sınırlandırılması gerekliliğini zaman içinde daha da belirgin hale getirmiştir (Akın, 1964).

Devlet otoritesinin sınırlandırılması düşüncesi, yürütmenin gücünü elinde toplayan bir yapıya karşı ortaya çıkmıştır. Yürütmenin bir yetki gaspıyla yasama, yürütme ve yargı organlarının görevlerini tek başına yerine getirmesi yürütme erkinin gücünü artırmış ve devletin mutlak egemenliğine yol açmıştır. Montesquieu'nün ifade ettiği gibi devletin işlevleri kanun yapma, uygulama ve uyuşmazlıkları çözmedir (Kapani, 1993). Eğer bu

işlevler ayrı organlara verilirse her organ kendi görevini yerine getirir ve kuvvetler birbirini dengeler. Kuvvetler ayrılığı, yasama, yürütme ve yargının bağımsız olarak çalışması, hak ve özgürlükler açısından daha elverişli bir ortam sağlayarak bir denge unsuru oluşturur. Bu sebeple kuvvetler ayrılığı ilkesinin temel amacı, bireyin hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktır (Erdoğan, 2010). Diğer taraftan ünlü düşünür Isaiah Berlin de özgürlüğün korunması için halkın seçtiği meclis, yargıçlar ya da yasalar tarafından özgürlüğün ihlaline izin verilmemesi gerektiğini belirtmiş ancak bu düşüncesi zamanla anlamını yitirmiştir. Zira yasama, yürütme ve yargının bağımsız kurumlar tarafından gerçekleştirilmesi, anayasal çerçevede hak ve özgürlüklerin detaylı şekilde düzenlenmesi, Berlin'in kaygılarının ortadan kalkmasına neden olmuştur (Turhan, 2006).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sosyal ve ekonomik hakların Anayasalarda daha yaygın bir şekilde yer alması, devlet otoritesinin sınırlandırılması konusunun önemini artırdı. Bu mesele, özellikle yazılı Anayasalarda ulusal düzeyde ele alınmaya ve düzenlenmeye başlandı. Bu bağlamda birtakım yasal düzenlemelerle THÖ' nün sınırlandırılmasını zorlaştırmaya yönelik özgürlükçü ve eşitlikçi yeni kurumlar geliştirilmiştir. Böylelikle yürütme gücünün, hak ve özgürlükler karşısında dengelenmesi amaçlanmıştır (Özek, 2002).

Devlet otoritesinin sınırlandırılmasına rağmen her alandaki hızlı toplumsal değişmelerle birlikte siyasal gücün THÖ'ye dönük kısıtlayıcı tedbirleri ve oldukça güvenlikçi politik tavırları ciddi artışlar kaydetmiştir. Öte yandan bireylerin sosyal ve ekonomik hayata dair temel haklarının en üst norm olan Anayasalarda yer alması, devletin topluma yönelik görevlerini artırdı. Bir taraftan devlet otoritesinin sınırlandırılması sağlanırken diğer taraftan birey, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması konusunda devletten beklenti içine girmeye başlamıştır (Aslan, 1992).

19. ve 20. yüzyılda sosyalist hareketlerin de etkisine bağlı olarak siyasi otoriteler, bireylerin yukarıda bahsi geçen temel haklarını iyileştirmek ve insanca yaşam koşullarını düzenlemek hususunda bu haklara daha fazla müdahale etmeye başlamıştır. Bu süreçle birlikte özgürlüklerin sınırlandırıldığı ve devletin müdahalesiz serbestliğe dayalı bir dönemin son bulduğu, yerine bu özgürlüklerin uygulanabilmesi için devletin müdahalesinin gerektiği bir dönem başlamış oldu. Devletin hak ve özgürlükler üzerindeki müdahalesi, Anayasalarda sınırlandırma rejimiyle kontrol altına alınırken

aynı zamanda bireylerin gelişimini sağlayacak hak ve özgürlükler, devletin sorumluluğuna bırakılarak devletten talep edilir hale geldi. Bu kapsamda üst norm olan anayasalar, borçlanmanın yaratmış olduğu para politikalarındaki bozulmalar nedeniyle görece olarak ülke çıkarları öne sürülmek suretiyle engelleyici ve sınırlayıcı anlamda ortaya koyduğu normlarla tartışılmaya başlanmıştır (Akin, 1979).

1.3.2 Temel Hak ve Özgürlüklerin Güvence Altına Alınması

İnsanlığın sınırsız otoriteye karşı verdiği özgürlük mücadelesi, günümüze değin kesintisiz şekilde devam etmiştir. İnsanlar mutlak otoriteye karşı mücadele ederken temsili yürütme organları da özgürlüğün tamamen sınırsız hale gelmesini engellemeye çalışmışlardır. Hak ve özgürlüklerini korumak ve geliştirmekten yana tavır alan bireylerle siyasi güç arasındaki sıklıkla yaşanan rekabet, karşıtlık ve yerine göre çatışma hali güç dengelerinin yeniden kurulmasına yönelik çok önemli gelişmeler ortaya koymuştur. Söz konusu dengeyi sağlama çabaları, çağdaş ulusal anayasaların güvence ve korumalarla düzenlenmesini, iç hukukla denetim mekanizmalarının kurulmasını ve akabinde uluslararası antlaşmalarla ulus ötesi denetimlerin kabul edilmesini sağlamıştır (Aliefendioğlu, 1991).

Herhangi bir toplumda sınırsız özgürlüklerin mümkün olmadığı aksi takdirde böyle bir özgürlüğün anarşi yaratacağı ve sonunda özgür olmamakla sonuçlanacağı aşikardır. Buna karşın mutlak devlet otoritesinin de özgürlükler üzerinde olumsuz bir etkisinin olacağı ve yürütmenin keyfi kararlar almasına yol açacağı unutulmamalıdır. Bu yüzden hak ve özgürlüklerin sınırlı olmasının yanı sıra demokratik bir toplumda bu hakların ve özgürlüklerin üstün temel kurallarla güvence altına alınması gerekmektedir. Dolayısıyla hak ve özgürlüklerin belirli koşullara bağlanması, bunlar arasında çıkabilecek uyuşmazlıkların çözülmesi, kötüye kullanımların engellenmesi ve her bireyin bu haklardan eşit şekilde yararlanabilmesi için temel hakların sınırlandırılması kaçınılmazdır (Batum, 2011).

Anayasalar, bireyin ve toplumun değerini yansıtan, siyasal anlamda demokratik rejimlerin temelini oluşturan metinler oldukları için bu değerleri tehdit eden faaliyetlerin tümüyle serbest bırakılması, tehlikeli bir duruma yol açar. Bireylere ve toplum değerlerine zarar verebilecek faaliyetlere karşı önlemler alınıp sınırlamalar getirilmesi, demokrasilerle yönetilen devletlerin başvurduğu yöntemlerdendir. Aynı zamanda bu sınırlamalarla THÖ arasında doğru bir denge kurulması gerektiği de göz

önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda yöneten-yönetilen arasındaki güç dengesinde yöneticilerin sübjektif eğilimlerini engellemek için siyasal erkin anayasal sınırlarda kalarak sınırlandırılmalarını sağlamak oldukça önemli hale gelmektedir (Akın, 1979).

Sınırsız bireysel hak ve özgürlüklerle sınırsız devlet gücünün taşıdığı yakın riskler, söz konusu özgürlüklerle siyasal güç arasındaki muvazenenin kurulmasına katkı sağlayabilir. Zira özgürlüklerin, istisnai ve temel sınırlamalar çerçevesinde makul biçimde kısıtlanarak güvence altına alınması; buna karşılık devletin yetkilerinin de gerektiği şekilde sınırlandırılıp sorumluluklarla donatılması, demokratik sistem açısından en sağlıklı dengeyi oluşturacaktır (Ünal, 1997). Bu sebeple özgürlüğün tamamen sınırsız olmasının kaosa, devlet otoritesinin ise sınırsız bırakılmasının hak ihlallerine ve baskıya yol açabileceği bilinci, toplumları her zaman bir denge arayışına yönlendirmiştir.

Hak ve özgürlüklerle devlet otoritesi arasındaki dengeyi kurma çabaları, özellikle 1940'lı yıllardan sonra daha belirgin şekilde gündeme gelmiştir. Demokrasiye sığınıp halkın haklarını ortadan kaldıran otoriter rejimlerin ortaya çıkması, yasa yapıcıları bu süreçten ders çıkarmaya mecbur bırakmıştır. Mussolini'nin İtalya'da bireysel özgürlükleri ortadan kaldırarak faşist rejimi kurması, Hitler'in Almanya'da nasyonal sosyalizmi uygulaması ve benzeri diktatörlük rejimleri, "militan demokrasi" anlayışının bir doktrin haline gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte demokratik değerlere sahip sistemlerin totaliter ideolojiler karşısında mutlak üstünlük sağlayacağına dair inanç da zedelenmiştir. Otoriter rejimlerin bireysel hak ve özgürlükleri yok etmesi sonucunda yeni anayasa metinleri ortaya çıkmıştır. Diktatörlük ve zorba yönetimlerin yol açtığı tecrübeler, yasa koyucuları insan onurunu anayasal düzenin temel unsuru haline getirmeye yöneltmiştir. Bu yeni anayasalarda, hak ve özgürlükler anayasal güvence altına alınmış, otoriter yönetimlerin önlenmesi hedeflenmiştir. Ayrıca hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasını denetleyen anayasa mahkemeleri kurulmuştur (Aliefendioğlu, 1991).

Çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal şartların 1900'lü yıllar boyunca yarattığı totaliter yönetimlerin geniş çaplı eylemlerinden önemli çıktılar elde eden yasama erki, THÖ'yü oldukça katı yasalarla güvence altına almayı hedeflemiştir. Kamu otoritesinin ya da toplumun menfaatleri açısından THÖ'nün sınırlanması mümkün görölse de bu anlamdaki normlar için siyasal otoritenin yerine göre yasa çerçevesinde sınırlı

müdahaleleri gerekli görülebilmektedir. Bu bağlamda örneğin çoğunluğu temsil eden iktidarların, azınlık hakları lehine çoğulcu normlarla sınırlandırılmaları önemli görülmüştür (Kapani, 1993). Nitekim *kamu düzeni*, *milli güvenlik* vb. kavramlarla devlet otoritesinin ön planda tutulduğu sınırlamalar THÖ'nün amacı dışında kullanılmasını önlemek maksadıyla geliştirilmiş olan anlam setleri oluşturabilmektedir.

Kamu gücüne karşı bireylerin hak ve özgürlüklerine yönelik çeşitli güvenceler, anayasalarla düzenlenmeye başlanmıştır. Bu güvenceler arasında *yasallık ilkesi*, *öze dokunma yasağı*, *demokratik toplum düzeni ilkesi*, *ölçülülük ilkesi* gibi ilkeler yer almakta olup bu ilkeler hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasının çerçevesini belirlemiş ve anayasalarla güvence altına alınmıştır (Savcı, 1968).

Anayasal güvence sağlayan AYM gibi hukuksal oluşumlar, diğer militan demokrasi denilecek tarzda inşa edilen anayasalarla birlikte kurumsal yapılar arasında yer almıştır. Nitekim Orta Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de anayasa mahkemesi tarzı kurumlar, bu tür görevleri uhdelere almaya başlamıştır. Böylelikle yasama organını denetleme ve sınırlandırma bakımından bu tarz kurumlar oldukça fonksiyonel görülmüştür. Şöyle ki kamu gücünü temsil eden yürütme organının sınırlandırılmasıyla, THÖ'nün güvence altına alınmasının yanında yasama organının işlemleri de hukuki denetim altına alınmış olmaktadır. Bununla, temel hakların güvence altına alınması ve güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Sabuncu, 1997). Ancak yargı organlarının zaman zaman yasama ve yürütme tarafından bağımsızlıklarının zedelenmeye başlanması, özgürlükler üzerindeki güvenceleri olumsuz şekilde etkilemiş ve kayıplara neden olmuştur. Bunun yanı sıra devletlerin ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde insan haklarını tanıyıp güvence altına almalarını sağlayan çeşitli uluslararası sözleşmeler kabul edilmiştir. Bu sözleşmeler, devlet otoritesinin diğer ulus üstü araçlar tarafından da sınırlandırılmasını mümkün kılmıştır. Örneğin İHEB, AİHS gibi uluslararası metinlerin kabulü ile AİHM'ye (http-3) yargılama yetkisi tanınması bu doğrultudadır. Bu gelişmeler, THÖ'nün ulusal düzeyde korunmasının yanı sıra uluslararası boyutta da anlam kazanmasını sağlamıştır. Sözleşmelere muhalif davranan siyasal otoriteler, çeşitli müeyyidelere tabi tutulmuş ve ihlal edilen hak ve özgürlüklerin eski durumlarına getirilmesi sağlanmıştır. Zira hak ihlali yaşayan bireyler, ulusal üstü divanlarda hak arama hakkına sahip olmuşlardır. Böylece insan hakları konusunda ulusların iç işlerine karışmama ilkesi

etkinliğini kaybetmiş ve uluslararası denetim mekanizmaları devreye girmiştir (Sağlam, 1982).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'daki siyasal gelişmelerin neticesinde militan demokrasi anlayışıyla yapılan anayasalar, demokrasinin araç olarak kullanılmasıyla ortaya çıkabilecek diktatörlüklerin önlenmesini hedeflemiştir. Ulusal anayasaların yeterli olmadığı düşünülmüş ve devletlerin egemenlik yetkilerini sınırlayacak ulus üstü sözleşmelerin oluşturulması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu sayede iç hukuk yolları tükenmiş bir hak kullanıcısının ulusal üstü hukuk yollarına başvurması, devletlerin egemenlik sınırlarını aşarak hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlamıştır. Özellikle Avrupa, Amerika ve BM çerçevesinde işleyen koruma mekanizmaları giderek daha etkili ve güçlü hale gelmiştir. Günümüzde AK çerçevesinde çalışan mekanizma, dünyanın en gelişmiş koruma sistemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Aybay, 2001).

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1982 ANAYASASI ÖNCESİ TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER İLE İLGİLİ ULUSLARARASI HUKUK GELİŞMELERİ

2.1 1921 ve 1924 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukukta Yaşanan Gelişmeler

2.1.1 Genel Olarak 1921 Anayasası

1921 Anayasası, 23 maddeden oluşmakta olup bu Anayasada milli egemenlik ilkesine yer verilmiştir. Devam etmekte olan savaşın zaferle sonuçlanması ve siyasi çekişmelerden uzak durulması hedefiyle yasama ve yürütme yetkileri tamamen Büyük Millet Meclisi'ne verilmiştir. Anayasa, THÖ'ye dair bir düzenleme içermemektedir. 1921 Anayasası, Kurtuluş Savaşı'nın dinamizmine ve olağanüstü koşullarına uygun olarak bir geçiş dönemi anayasası olarak demokratik nitelik taşımasının yanı sıra devrimci bir karakter sergilemiştir (Bingöl, 1993).

2.1.2 1924 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukuk Gelişmeleri

Kurtuluş Savaşı'nın ardından devletin örgütlenmesinde yaşanan zorluklar daha kapsamlı ve yeni bir anayasanın hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle 20 Nisan 1924 tarihinde 491 sayılı Kanun ile 1924 Anayasası kabul edilmiştir. 1924 Anayasasında THÖ'nün yeterince vurgulanmadığı görülmektedir. THÖ, *Türklerin Kamu Hakları* başlığıyla düzenlenmiştir. Bunun temel sebebi, oldukça genel ve mücerret anlamıyla eşitliğe ve özgürlüğe vurgu yapan bu Anayasada halkın yegane temsilcisi olarak kabul edilen Türkiye Büyük Millet Meclisinin (TBMM) THÖ'leri milletin yine kendi temsilcilerince çıkarılacak yasalarla muhafaza altına alınacağını varsayılmasıdır. Ancak yine de okullarda zorunlu temel eğitimin ücretsiz bir şekilde verilmesi dışında sosyal haklar düzenlenmemiştir (Anayurt, 2003).

1924 Anayasasındaki THÖ'ler bağlamındaki temel başlıklar yaşam hakkı, insan onurunun saygınlığı, mali dokunulmazlık, düşünce ve ifade hürriyeti, eğitim hakkı, seyahat, çalışma, sözleşme hakları, mesken dokunulmazlığı vb. haklar olarak sayılabilir. Buna doğrultuda sağlık, iş, mesken yanı sıra sosyal güvenlik gibi birey ve toplumun temel hakları olarak sayılabilecek başlıklarda idareye herhangi bir yükümlülük

yüklenmemiştir. Sendika kurma, grev yapma, toplu pazarlık yapma gibi sosyal ve ekonomik haklara Anayasada yer verilmediği görülmektedir. Sosyal güvenliğe ve iş hakkına dair haklar yanı sıra sağlık hakkı, konut hakkı gibi haklar konusunda da devlete herhangi bir yükümlülük yüklenmemiştir. Diğer bir ifadeyle 1924 Anayasasının devlet yaklaşımı sosyal olmaktan çok liberal ve bireyci bir nitelik taşımaktadır. Ancak, 1924 Anayasasının yürürlükte kaldığı süre zarfında kanunlar aracılığıyla sosyal haklar konusunda önemli adımlar atılmıştır. Zira ilerleyen tarihlerdeki *Frenginin Önlenmesi Kanunu*, *İş Kanunu* kapsamlarında mesleğe bağlı kazalar, hastalıklar yanı sıra doğuma bağlı sigortalar konusundaki bazı düzenlemeler bu adımlardan bazılarıdır. Bazı uluslararası sözleşmelere katılarak sosyal haklar alanındaki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla 1924 Anayasasında sosyal haklarla ilgili doğrudan düzenlemelere yer verilmemiş olsa dahi özel kanunlarla kabul edilen haklarla bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır (http-4).

THÖ'ler 1924 Anayasasında *Türklerin Kamu Hakları* başlığı altındaki beşinci bölümde düzenlemiştir. 68 ile 88. maddeleri kapsayan ilgili maddeler incelediğinde; 17. yüzyıl filozoflarının geliştirdiği FİYHB'de somut bir gerçekliğe kavuşan doğal hukuk, doğal haklar ve bireysel özgürlük anlayışlarının Anayasanın özgürlük anlayışına açıkça yansıdığı gözlemlenmektedir. Münci Kapani'nin (1993) de ifade ettiği üzere *havası, ruhu ve hatta dili ile* bu Anayasanın FİYHB'den oldukça büyük çapta esinlendiği THÖ'ler bölümünde görülmektedir. *Her Türk'ün hür doğduğu ve hür yaşadığı* ve özgürlüğün topluma ve kamuya zarar vermeksizin arzu edilen tasarruflarda bulunulması olarak vurgulandığı 68. madde ile bahse konu FİYHB'de *hürriyet, başkasına zarar vermeyen bir şeyi yapabilmekten ibarettir* şeklindeki 4. Madde birlikte düşünüldüğünde bahsedilen yansımanın fark edilmesi mümkündür. Benzer şekilde Anayasa'nın 68. maddesinin 2. fıkrasındaki *"Hürriyetin sınırı başkalarının hürriyeti ile çizilir."* ifadesi ile FİYHB'nin 4. maddesindeki *"Herkesin hürriyetinin sınırını başkalarının eşit hakları oluşturur."* ifadesi arasında bir paralellik bulunmaktadır. Her iki metinde hürriyetin sınırlarının kanun tarafından belirleneceği vurgusu yapılması tesadüf değildir (Korkusuz, 1998).

İkinci TBMM, olağan yasama organı olarak 1924 Anayasası'nı hazırlamış ve kabul etmiştir. Anayasa'nın görüşülmesi sırasında birçok maddesi derin tartışmalara konu olmasına karşın hürriyetler bölümünde yalnızca birkaç madde tartışılmış ve

Komisyon'un önerdiği şekliyle kabul edilmiştir. Tıpkı FİYHB'de olduğu gibi 1924 Anayasasında da hürriyetten ad olarak bahsedilmiş ancak konunun muhtevası ile kapsamının tayin edilmesi görevi yasaya bırakılmıştır. Anayasada THÖ'ler tanımlı ve sistematik bir sınıflandırma yapılmadan sıralanmıştır. Anayasa hak ve özgürlükleri düzenlemekten ziyade bunları tanımıştır (Özok, 2003). Zira bir hak ve özgürlüğün anayasal düzenlemesi denildiğinde başta hak ve özgürlüğü tanımlama, onun nasıl kullanılacağını, koşullarını ve yöntemlerini belirleme ve nihayet tehdit edici durumlara karşı korunmasını sağlama ve sınırlarını çizme işlemi anlaşılmalıdır.

Türkler, hak ve özgürlükler bağlamında 1924 Anayasasında gerçek özne olarak tanımlanmışlardır. Nitekim 88. maddedeki Türk tanımlaması bunu göstermiştir. Öte yandan Türklük ise dinsel ve etnik anlamlar iktiza etmeksizin yalnızca siyasal ve coğrafi bir içerikte tanımlanmıştır. Anayasa hazırlama tekniği açısından pek de uygun olmayan bir yaklaşımla THÖ'lere bu Anayasada son kısımda yer verilmiştir. Fakat Anayasanın hak ve özgürlüklere bu şekilde yer vermiş olması, bunların önemsenmediği ya da başlangıçta geri planda bırakıldığı anlamına gelmemektedir (Soysal, 1986). Zira şekilsel olarak hak ve özgürlükler bölümü, anayasanın genel esaslarını izleyen bir kısımda yer almaktadır.

Anayasada birçok bireysel hak ve özgürlüğe yer verilmiştir. Nitekim 70. ve 92. maddeler arasında kişi güvenliği, ifade özgürlüğü, basın ve yayın yapma hakkı, seyahat serbestisi, toplanma hakkı ve dernek faaliyetlerinde bulunma hürriyeti, yaşama hakkı, tutuklama ve yakalamanın ancak yasaya uygun şekilde yapılabileceği ilkesi, işkence, kötü muamele, mal müsadere ve zorla çalıştırma yasağı, yasada açıkça ortaya konan kimi istisnalar haricinde kamulaştırma yasağı, bireylerin inanç ve dünya görüşlerinden dolayı kınanamaması, yine kanun çerçevesinde dini tören ve ibadetlerin düzenlenebilmesi, konut dokunulmazlığı, sansür yasağı, savaş, sıkıyönetim ya da salgın hastalık gibi olağanüstü hâller dışında seyahat özgürlüğünün sınırlandırılmayacağı, haberleşmenin gizliliği hakkı ve kanuni yollarla yargılanma hakkı gibi hükümler yer almaktadır. Anayasa aynı zamanda bazı siyasal haklara da yer vermektedir. Bu alanda birtakım eksiklikler olsa dahi belirli siyasi hakların Anayasada düzenlendiği görülmektedir. Seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, vatandaşlık hakkı, vergi ödeme yükümlülüğü ile vergilendirmenin yasallığı ilkesi, kamu hizmetlerine girme hakkı bu haklar arasında sayılabilir. Ekonomik haklar bakımından da Anayasa bazı temel

düzenlemeler getirmiştir. Mülkiyet, çalışma ve sözleşme hakları ile ortaklık kurma vb. haklar güvence altına alınmıştır. Fakat alandaki haklarla ilgili olarak devlete herhangi bir aktif sorumluluk yüklenmemiştir. Oysa bu tür ekonomik haklar, genellikle devletin müdahalesini ve yönlendirici bir rol üstlenmesini gerektirir. 1924 Anayasasında ise devletin ne müdahaleci ne de düzenleyici bir işlevi vardır. Bu durum, daha önce toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde alınmış, serbest piyasa ekonomisini ve özerk girişimleri destekleyen görüşlerin etkisinin Anayasaya yansımaları olarak değerlendirilebilir.

1924 Anayasası genel anlamıyla felsefi bakımdan özgürlükçü ve bireyci bir yaklaşım ortaya koymuşsa da sosyal bir anayasa düzenlemesi ortaya koyamamıştır. Anayasanın ekonomik haklarla ilgili sınırlı düzenlemeleri, sosyal haklarla ilgili herhangi bir düzenleme içermemektedir. Mesken, sağlık hizmetleri, sosyal güvenliği kapsayan diğer çalışma hakları Anayasada bir karşılık bulmamıştır. Sosyal hakların Anayasada yer almamış olmasının iki temel sebebinden bahsedilebilir. İlk olarak Anayasanın yapıldığı dönem itibarıyla sosyal hakların bahse konu diğer temel haklar kadar tanınır olmamış olmasıdır (Tanilli, 1981). Söz konusu haklar, dönemin anayasal metinlerine yeni yeni girmeye başlamıştı. Zira sosyal hakların anayasal olarak tanınması ve düzenlenmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllara rastlamaktadır. Dolayısıyla 1924 Anayasasının hazırlanma aşamasında bu gelişmelere yabancı kalınmıştır. Diğer bir neden ise Türkiye'nin bu yıllarda Kurtuluş Savaşı ile topyekûn bir varlık savaşı vermiş olması ve mali kaynaklarının oldukça sınırlı bir devlet olmasından dolayı sosyal haklar gibi taleplerin gündeme gelmemiş olması ve dönem içerisinde böyle bir ihtiyacın duyulmamış olmasıdır. Bunun yanı sıra sosyal hakların Batı'daki tarihsel gelişimine de bakılacak olursa; haklarla ilgili mücadeleler 19. yüzyıla kadar uzanmakta olup Türkiye'de bu dönemde sosyal haklarla ilgili herhangi bir ciddi çaba yoktu (Kayar, 2004).

Özetle 1924 Anayasası, 18. ve 19. yüzyıla damgasını vuran siyasi demokrasiyi ve bireyci özgürlük anlayışını yansıtmaktadır. Ekonomik ve sosyal anlamda eşitlikçi ve özgürlükçü bir demokrasi kurmaya yönelik normlar, Anayasada belirtilmemiştir. Bu sebeple 20. yüzyılın büyük gelişme ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir özgürlük ve demokrasi anlayışı henüz şekillenmemiştir.

2.1.2.1 Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri

BM tarafından hazırlanan uluslararası antlaşmalar, insan haklarının küresel düzeyde korunması açısından temel bir dayanak oluşturmaktadır. Devletlerin kendi iradeleriyle ve uluslararası antlaşmalar ve metinler vasıtasıyla temel insan hakları meselesini uluslararası boyutta ele almaları, söz konusu haklar mecmuunun evrensel düzlemde korumaya konu oluşunun bir göstergesidir. Devletlerin bir araya gelerek oluşturdukları belgeler, bu sözleşmelerin tarafı olan üye devletlere yüklediği sorumluluklarla, temel insani haklar çerçevesinde ihlallerinin engellenmesine dönük birtakım güvenceler ortaya koymaktadır (Topal, 2004).

İnsan haklarına dair uluslararası düzeyde BM'nin hazırladığı antlaşmaların hemen hemen tamamıyla ilgili olmak üzere bu antlaşmaların uygulanıp uygulanmadığını denetlemeye dönük bazı kurumsal mekanizmalar oluşturulmuştur. Bu kurumlar, "*Komiteler*" olarak adlandırılmaktadır. Komiteler, insan hakları konusunda ihlal suçu işlediği iddia edilen kişi ve devletlere yönelik şikâyetleri kabul etme yetkisine sahip organlardır. Görev ve yetkilerini bahse konu metin ve sözleşmelerden alan komiteler yargı dışı birimler olup bunların faaliyet kapsamı sözleşmelere üye devletin iradeleriyle sınırlıdır. Daha açık bir ifadeyle Komiteler nezdinde başvuru yapılabilmesi için sözleşmeye taraf devletlerin Komitelerin yetkisini kabul etmeleri gerekmektedir (Kalabalık, 2009).

Komitelerin birçok işlevinin bulunmakla birlikte genel hatlarıyla söylemek gerekirse benzer çalışma disiplinine sahiptirler ve farklı metot ve yollar takip ederek üye devletlerin sözleşmelere uyumunu izlemektedirler. Bu doğrultuda Komiteler, sözleşmeciler devletlerin uygulamaları bakımından belgelere bağlılıklarını denetlemek amacıyla raporlar üzerinden inceleme yapmaktadır. Komiteler, devletlerin ve bireylerin şikâyetleri doğrultusunda hak ihlallerinin gerçek olup olmadığı konusunda görüş bildirebilir ya da Sözleşmenin ağır ve sistemli olacak biçimde ihlalinin gerçekleşmiş olduğu hallerde ise sözleşmeciler devletlere soruşturma prosedürü başlatmak için gerekli görevleri yerine getirebilir. Öte yandan tüm bunların yanı sıra Komiteler, sözleşmelere konu haklar, özgürlükler ile bir dizi ilgili yükümlülükler doğrultusunda uluslararası düzeyde temel haklara özgü kazanımlar ve standartların maksimize edilmesine yönelik genel yorum ve tavsiye kararlar hazırlama yetkisine de sahiptirler (Arsava, 2008).

Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın (the Covenant of the League of Nations) ise insan haklarıyla sınırlı bir ilişkisi bulunmaktadır. BM Şartı'nda yer alan "*insan hakları ve temel özgürlükler*" ifadesi, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nda yer almamaktadır. Milletler Cemiyeti Antlaşması güvenliğin sağlanması, uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi, eski Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulacak manda sistemleri ile Orta Avrupa'daki azınlık haklarının temini ve güvence altına alınması gibi konularda yoğunlaşmıştır. Antlaşmada sosyal, siyasal, ekonomik, medeni ve kültürel haklara dair bir düzenlemeye yer verilmemesi, geleneksel bir anlayışın yansımasıdır. Bu anlayışa göre kişi hakları devletlerin kendi sorumluluklarına bırakılmış ve uluslararası toplumun ilgi alanı dışında tutulmuştur. Bugünkü milletlerarası hukuk bakışında ise kişilerin yaşamlarının ve onurlarının korunması artık devletlerin insafına bırakılmamış; bunun uluslararası toplumun temel görevlerinden biri olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Milletler Cemiyeti Antlaşması'nda insan haklarına saygı gösterilmesine dair herhangi bir düzenleme bulunmamakta ve BM öncesinde insan hakları denetimi ve korunması talepleri çok dar bir kapsamda kalmıştır (Doğan ve Özdemir, 2013).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kabul edilen BM Şartı, üye devletleri uluslararası düzeyde bağlayan bir antlaşmadır. BM Şartı, bu yönüyle kişi hak ve özgürlüklerinin milletlerarası bağlamda korunması ve güvence altına alınmasında önemli bir aşama kabul edilmelidir. Belgenin hazırlanmasında, 2. Dünya Savaşı sırasında insan haklarına, insan onur ve şerefine, insanlığa aykırı yaşanan trajik ve dramatik olayların büyük bir etkisi olmuştur. Böylece bu konuda önemli bir değer olarak insan haklarının evrensel düzeyde gerçek bir koruma ve güvence altına alınması doğrultusunda büyük bir beklenti de doğmuştur. Savaşın galip devletleri için benzer felaketlerin tekrar yaşanmaması amacıyla bir organizasyon ve sözleşme oluşturulması büyük bir önem taşımıştır (Bozkurt, 2003). Akabinde BM'nin kurulması ile uluslararası toplumda insan haklarının korunmasının uluslararası barışla doğrudan bağlantılı olduğunun farkına varılmıştır. Bu sebeple, temel insani hakların gerçekleştirilmesi, korunması ve bu haklara karşı saygının geliştirilmesi görevi BM'ye verilmiştir. Dolayısıyla BM Şartı, insan haklarının uluslararası düzeyde tanınmasının temellerini atmıştır. BM Şartı, kavramsal biçimde ilk kez olmak üzere insan haklarına uluslararası düzeye sahip bir belge olarak yer vermesi, -Giriş Bölümü hariç olmak üzere altı kez- insan haklarına sık sayılabilecek biçimde atıfta bulunması yönlerinden ciddi bir öneme sahiptir. Bu çerçevede kavramsal olarak

insan haklarının ilk kez BM Şartı ile uluslararası bir düzey kazandığı söylenebilir (Göçer, 2009).

BM Şartı'nın Giriş Bölümünde, büyük ve küçük ulusların, kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip oldukları, insan onuru ve değerine saygı gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. BM Şartı'nın 1. maddesinin 3. fıkrasında, insan haklarının ve temel özgürlüklerin hiçbir ayrım gözetilmeksizin yükseltilmesi ve teşvik edilmesi için milletlerarası düzeyde bir iş birliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. 13. maddede ise, BM Genel Kurulu'nun görevlerinden biri olarak etnik kökene, cinsiyete, inanç, dil ve kültür farklılıklarına bakmaksızın her bireyin temel insani hakları ile özgürlüklerinden faydalanmasının sağlanması yönünde inceleme ve çalışmalarda bulunması ve tavsiye kararlar alması öngörülmüştür. 55. maddenin (c) bendinde, BM'ye din, dil, ırk, cinsiyet ayrımı yapmaksızın kişilerin haklarına saygı gösterilmesi için bir kolaylaştırıcı rol yüklenmiştir. 56. madde ise, üye devletlerin bu amaçla BM ile işbirliği içinde hareket etmelerini zorunlu kılmaktadır. 62. madde, Ekonomik ve Sosyal Konsey'in, bireylerin haklarına saygıyı sağlamak için tavsiyelerde bulunabileceğini belirtirken, 68. madde, bu amaçla komisyonların kurulabileceğini ifade etmektedir. Son olarak, 76. madde, Vesayet Rejimi çerçevesinde, herkesin insan haklarına karşı saygılı olmasını desteklemek ve farklı kültürlerle sahip insanların her bakımdan iletişim ve ilişkilerini artırmak amacıyla çalışmalar yapılmasını öngörmüştür (Doğan ve Özdemir, 2013).

Bu maddelerdeki "*geliştirmek*", "*teşvik etmek*", "*kolaylaştırmak*" gibi ifadeler kimi milletlerarası hukuk uzmanlarınca bağlayıcı olmayan ilkeler şeklinde değerlendirilmiştir. Buna karşın BM Şartı, üye devletlere ve BM organlarına yükümlülükler getirmektedir. 56. madde gereği sözleşmeye taraf olan devlet, temel insani hakları koruma ve geliştirme konusunda BM ile iş birliği yapmayı kabul etmektedir. Bu genel görüntü BM Şartı'ndaki hükümlerin üyeler açısından bağlayıcı olduğu yanı sıra onlara yükümlülükler getirdiğini göstermektedir (Döner, 2003).

BM Şartı'nda kişilerin haklarına ilişkin çeşitli düzenlemeler yapılmış olmasına karşın insan haklarının kapsamı ve içeriği hakkında belirli bir düzenleme bulunmamaktadır. Daha açık şekilde BM Şartı, insan hakları bağlamında bir liste sunmamaktadır. BM, insan haklarının korunmasını sağlamak için bir insan hakları listesi oluşturulmasının gerekliliğini kabul etmiştir. BM Şartı'nda, BM'nin ana hedeflerinden birinin insan

haklarına saygıyı desteklemek ve bununla ilgili iş birliği sağlamak olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda BM, bu görevleri yerine getirmek amacıyla Ekonomik ve Sosyal Konseyi görevlendirmiştir. Konsey de ilgili görev çerçevesinde İnsan Hakları Komisyonu'nu kurmuş ve ona bir insan hakları konusunda sunum ortaya koyma görevini vermiştir. Komisyon, İHEB'yi hazırlayarak, BM Genel Kurulu'na sunmuştur. 10 Aralık 1948 tarihinde yapılan oylama sonucunda İHEB kabul edilerek ilan edilmiştir. Türkiye'de ise 27 Mayıs 1949 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanmıştır. İHEB, BM Şartı'ndaki insani haklarla ilgili maddelerin analiz ve değerlendirilmesinde "*önemli bir rehber*" olmuştur (Döner, 2003).

İHEB, bir koruma mekanizması içermemekte yalnızca dünya genelinde hakların tanınması ve uygulanması için bir çağrıda bulunmaktadır. İHEB, dört ana grup insan hakkını kapsamaktadır. Bildiride, temel bireysel haklar ve özgürlüklerden topluluk haklarına siyasi haklardan sosyal haklara kadar geniş bir alana yer verilmiştir. Bildirinin son iki maddesinde kişilerin topluma yönelik sorumlulukları vurgulanmış ve hakların ne şekilde sınırlanabileceği açıklanmıştır. Bunun yanı sıra İHEB'nin hiçbir hükmünün bir devlet, grup veya birey tarafından hakların yok edilmesi amacıyla kullanılmayacağı net olarak belirlenmiştir (Döner, 2003).

BM genel kurulunca dünya uluslarının başarısı olarak görülen İHEB'nin kabul edilmesi THÖ'lere saygı uyandırma konusunda ilgili kuruluşun bir ilk adımı kabul edilmiştir. BM'nin insan hakları ve temel özgürlüklere saygıyı teşvik etme yolundaki ilk adımı olmuştur. İHEB, Genel Kurul tarafından tüm halkların ve ulusların ortak başarısı olarak kabul edilmiştir. İHEB, bağlayıcı olmamakla birlikte insan hakları düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynamış ve dünya çapında insan hakları ile ilgili ilkeleri belirlemiştir. Hukuki olarak bağlayıcı olmamakla birlikte İHEB, bu alandaki diğer ulusal ve uluslararası belgeleri etkilemiş ve daha sonra hukuken bağlayıcı olan standartların gelişimine katkı sağlamıştır. Zira İHEB, BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi gibi uluslararası anlaşmaların temellerini atmıştır. Sözleşmelerde oluşturulan koruma mekanizmaları, THÖ'lerin korunmasında önemli bir işlev ortaya koymuştur (Kalabalık, 2009).

BM Genel Kurulu İHEB'yi bir normlar mecmuası olarak ve aynı zamanda devletlerin THÖ'lere yönelik saygıyı artırmaları noktasında önlemler almaları için bir temel olarak kullanmıştır. 1949 yılında kabul edilen *Barışın Esasları Kararı*'nda, uluslara insan

onuruna saygı gösterilmesi gerektiği ve temel özgürlüklerin korunması gerektiği hatırlatılmıştır. Benzer şekilde 1963 yılında kabul edilen Afrika Birliği Teşkilatı Şartı'nda devlet ve hükümet yetkilileri İHEB'ye katıldıklarını beyan etmişlerdir. 1968'deki Tahran İnsan Hakları Konferansı'nda katılımcı devletler, İHEB'deki hak ve özgürlük nosyonlarının vazgeçilmez ve ihlal edilemez olduğunu kabul etmişlerdir. Bildirgenin kabulünden itibaren insan hakları ve temel özgürlükler, evrensel ve bölgesel düzeyde birçok bağlayıcı ve bağlayıcı olmayan araçla kanunlaştırılmıştır. Süreç BM düzeyinde devam etmektedir ancak günümüzdeki en büyük sorun, oluşturulan uluslararası standartların ulusal düzeyde uygulanmamasıdır. Başka bir önemli problem ise BM'nin THÖ'lerle ilgili denetim sisteminin etkinliğinin artırılmasıdır (Çalık, 2015).

2.1.2.2 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

2. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa ülkeleri savaşın yol açtığı her bakımdan yıkımı aşmak ve bu türden acıların yeniden yaşamaması amacıyla işbirliğine dayalı yeni bir Avrupa kurma arayışına girmiştir. Hedef yeni diktatörlüklerin ortaya çıkmasını ve kıtanın bir kez daha yıkıcı çatışmalara sürüklenmesini engellemektir. Bu hedef doğrultusunda 5 Mayıs 1949'da Londra'da ilk Avrupa siyasi kuruluşu olarak bilinen AK (Council of Europe)'ye ait statü imzalanmıştır. Sonraki aşamada 18 Nisan 1951 tarihinde Paris Anlaşması kapsamında Konsey'in kurucu üyeleri olan – Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya – Avrupa barışı için kritik iki alanda birleşmeyi kararlaştırarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (European Coal and Steel Community) kurmuşlardır. Bu altı ülke 25 Mart 1957 tarihinde Roma'da Avrupa Ekonomik Topluluğu (European Economic Community) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu (European Atomic Energy Community) kuran iki ayrı anlaşma imzalamıştır (Çavuşoğlu, 1994).

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKCT) Anlaşması, genel olarak iktisadi dayanışmaya teşvik etmiştir. Öte yandan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Anlaşması ise Avrupalı uluslar arasında tüm endüstriyel, ticari ve tarımsal alanları içine alan bir pazar ekonomisi oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu topluluklar zaman içinde çeşitli aşamalardan geçerek, 1986'daki Tek Senet ile Avrupa Toplulukları adı altında bir araya getirilmiş, akabinde de Maastricht Anlaşması (1991) ile AB adı altında yeniden isimlendirilmiştir.

AK Statüsü'nün giriş bölümünde, kişisel, siyasal özgürlükler yanı sıra yasaların üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalınarak bu ideallerin korunması hususunda Avrupalı uluslar arasında ortak duygularla güçlü bir paydaşımın inşa edilmesinin zorunluluğu vurgulanmıştır. Önemli bir ilke olarak Konsey'in amaçları arasında kişi hakları ile bireysel özgürlüklerin korunması, aynı zamanda geliştirilmesine özel bir anlam atfedilmiştir. Bu bağlamda AK Statüsü'nün 3. maddesine göre tarafların yasa üstünlüğü ile kendi siyasi sınırlarında yer alan bireylerin, THÖ'lerden faydalanma hakkına saygı gösterme zorunluluğuna açıkça vurgu yapılmıştır. Statüde bununla yetinilmeyip 8. maddede insan haklarını ve temel özgürlükleri ihlal eden, bu ihlalleri ciddi şekilde gerçekleştiren üye devletlerin AK'den çıkarılabileceği hükmü getirilmiş ve insan haklarına saygılı olma bir yaptırım mekanizmasına bağlanmıştır (Gölcüklü, 2000).

Konsey üyeleri, yukarıda sözü edilen hakların geliştirilmesi amacıyla 4 Kasım 1950'de Roma'da İnsan Haklarını ve Temel Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme'yi imzalamışlardır. Kısaca AİHS olarak bilinen bu sözleşme ([http-5](http://5)), 3 Kasım 1953'te yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, zaman içinde kabul edilen ek protokollerle geliştirilmiş ve eksiklikler giderilmiştir. AİHS, dünya çapındaki mevcut sözleşmeler arasında en gelişmiş ve etkili olanlardan biridir. AİHS çok büyük ölçüde önemini, Avrupalı uluslar arasında ortak güvene dayalı uluslararası yargısal bir kontrol mekanizması inşa etmesi yanı sıra bireysel özgürlükleri çeşitli müeyyidelerle güvence altına almasından kaynaklanmaktadır (Tangör, 2001). AİHS ve ek protokoller, sınırlı da olsa, uluslararası bir güvenceye kavuşturulmuş ve böylece bireyin özgürlüğünü ihlal eden devlete karşı başvurabileceği bir hak tanınmıştır.

AB'nin kuruluşuna kadar gelen ve yukarıda isimleri belirtilen antlaşmaların bazı maddelerinde insan haklarına dair sınırlı hükümler yer almakla birlikte AB hukukunun temelinde insan haklarına dönük kapsamlı hükümlere yer verilmemiştir. Buna rağmen AB yine de temel özelliklerden biri olarak insan haklarını göz ardı etmiş değildir. Bu görüş; *Birlik, özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ve hukuk devleti ilkeleri üzerine kurulmuştur* şeklindeki Amsterdam Antlaşması'nda yer verilen ifadeyle güçlendirilmiştir. Bir hukuki müeyyide olarak üye devletler arasında insan haklarına yönelik ihlaller gerçekleştiren üyelerin, birlikten kaynaklanan hak ve kazanımlarını kaybedebileceği yine bu Antlaşma ile karara bağlanmıştır (European Commission, 1997:7). Ayrıca Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, üye ülkelerin insan

hakları ve özgürlüklerine saygı konusunda pek çok bildiri de hazırlamıştır. AB ile AK benzer değerlere sahip ülkelerden oluşmaktadır. Ayrıca AK üyeliği ve AİHS'yi kabul etme, AB'ye girişin dolaylı bir şartı haline getirilmiştir (Akıllıoğlu, 1989).

İnsan haklarıyla ilgili olarak Paris ve Roma Anlaşmalarında uluslararası sözleşmelere yapılan atıflar net bir şekilde belirtilmemektedir. Hem İHEB hem de AİHS, özel yetki alanlarına giren ve en önemli kabul edilen iki temel hakkı içermektedir: Roma Anlaşması'nın 48 ile 58. maddelerinde işçiler yanı sıra bağımsız çalışanlara sağlanan dolaşım özgürlüğü, etnisite (7, 48 ve 220. maddeler) ve cinsiyet (119. madde) temelli ötekileştirmelerin yasaklanması yer almaktadır. Roma Anlaşması'ndaki bu maddeler, eşit muamele, kamu sektöründe işe alım, okullarda eğitim ve çalışma hayatında cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi gibi çok önemli düzenlemelerin ve içtihatların temelini atmıştır. Söz konusu hükümler, AİHS'nin 14. maddesi ile 4 No'lu Protokol'ün 2. maddesi arasında paralellik vardır. Bunun yanı sıra Roma Anlaşması'nın 225. maddesi, Ortak Pazar'ın kurulması amacıyla Topluluğun yeni yetkiler kullanmasını sağlayan bir hüküm içerir. Düzenleme AB'ye insan hakları alanındaki yetkilerini hukuki bir dayanakla kullanabilme imkânı sunmaktadır (Çelik, 2018).

Avrupa Tek Senedi, giriş kısmında insan haklarına saygıya açıkça vurgu yapmıştır. Tek Senet' e üye olan ülkeler demokrasi, eşitlik, özgürlükler, sosyal barış ve adalet konuları başta olmakla birlikte, insan haklarıyla ilgili Roma'da imzalandığı belirtilen yukarıdaki antlaşma ile Avrupa Sosyal Şartı'nda yer alan haklar üzerinden demokrasiyi ileriye taşımak için iş birliği yapmayı da kabul etmişlerdir. Tek Senet' in başlangıcında temel haklara, eşitlik ve özgürlüklere uygunluk belirtilmekte olup üyelerin bu alanlardaki sorumluluk şuuruyla hareket edecekleri konusunda bir iradeye sahip oldukları ifade edilmektedir. AİHS ile Avrupa Sosyal Şartı'na atıfta bulunularak, insan haklarını geliştirmek amacıyla birlikte çalışmayı taahhüt ettikleri vurgulanmaktadır (Tangör, 2001).

AB'nin kişi hakları, eşitlik ve özgürlükler konusundaki politikalarının farklı bir boyuta geçtiğini gösteren 1991 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması, hukukun üstünlüğü ilkesini de içine alacak şekilde söz konusu hakları kabul etmeyi, AB üyeliğinin gerçekleşmesini sağlayan şartlar olarak kabul etmiştir. Sadece birlik içinde değil; birliğin dış ilişkilerinde de bu ilkelere dayalı eylemlere özel bir anlam yüklenmiştir. Nitekim Antlaşmanın F maddesinin 2. bendinde *AB, AİHS'nin öngördüğü temel haklara*

ve Topluluklar hukukunun temellerini oluşturan üye devletlerin anayasalarının ortak içerdiği bireysel temel hak ve özgürlüklere saygılıdır ifadelerine yer verilmiştir. 1997 yılında imzalanan Amsterdam Antlaşması, AB'nin AİHS'de belirttiği ve çerçevesini çizdiği, üye ülkelerin anayasal temelleri ile Topluluk' un ortak vicdanından kaynaklanan haklara saygılı olduğunu belirtmektedir. Topluluk hukukunun genel ilkelerinden kaynaklanan temel haklara saygı gösterdiğini belirtmektedir. Bu ifadeler, bu aşamada henüz kurumsal düzenlemelerle tam anlamıyla hayata geçirilmemiştir. Aynı antlaşmada, *"Birlik amaçlarına ulaşmasında ve politikalarını yürütmesinde gerekli olan araçları kendisi sağlar."* hükmü, bu konuda gerekli önlemlerin alınabilmesine olanak tanımaktadır (Aybay, 2010).

Görüldüğü üzere bireysel haklar meselesi, ilk kez Tek Senet ile antlaşma statüsünde deklare edilmiş olmakla birlikte burada yalnızca insan hakları ve demokrasiye atıfta bulunulmuştur. Amsterdam Antlaşması, AB'nin kurucu anlaşmalarının dışındaki insan hakları söylemini AB hukukuna entegre etmiştir. Bu söylem süreç içinde AB'nin dayandığı temel ilkelerden birisi haline getirilmiş olup AB, üye ülkelerce benimsenen eşitlik, özgürlük ve kişi haklarına saygı ile hukukun üstünlüğünü merkeze alan bir konsensus ortaya koymuştur. AB, üye devletlerce ortak kabul edilen hak ve özgürlüklerle örneğin hukukun üstünlüğü gibi bunları sağlayan diğer değerler üzerine kuruludur. AB'ye üye ülkelerin önemi belirtilen haklara saygı göstermemesi durumunda AB'nin başvurabileceği tedbirler Amsterdam Antlaşması ile belirlenmiştir. AB devlet ya da hükümet başkanları düzeyinde bir araya gelen bir birlik olup Konsey'e üye ülkelerden üçte birinin yahut Komisyon'un talebi doğrultusunda Avrupa Parlamentosu'nun onayı üzerine, oybirliği sağlanmak suretiyle ilgili üyeyi gözlemlerini ortaya koymaya davet edebilir. Şayet üye devletin belirtilen hakları sürekli ve ısrarlı bir şekilde ihlal ettiğine karar verilirse bu doğrultuda Konsey, ilgili üyenin haklarından bir kısmını askıya alabilir. Bu doğrultuda askıya alınacak haklar arasında ilgili üyenin Konsey'de oy kullanma hakkının elinden alınması da bulunmakla birlikte bu kararlar Roma Anlaşması'nın 148. maddesinin 2. paragrafında belirtildiği şekliyle nitelikli çoğunlukla alınır. Bu sebeple Konsey, ihlale karar verirken üye devletin temsilcisinin oyunu dikkate almaz. Şahsen veya temsilci aracılığıyla çekimser kalınması, kararın alınmasını engellemez (Gölcüklü, 2000).

Avrupa Parlamentosu ise, üyelerinin çoğunluğunu temsil eden ve kullanılan oyların 2/3 çoğunluğuyla karar alır. Parlamento, kararını oy kullananların 2/3'ü ile alırken, aynı zamanda bu çoğunluğun Parlamento üyelerinin de çoğunluğu olması gerekir. Bu mekanizma, Konseyin harekete geçebilmesi için Komisyondan ya da üye devletlerin üçte birinden bir teklif almasıyla işler. Üyelerden birinin bahse konu haklarla ilgili ihlalleri tespit edilirse, bu konudaki devlet başkanları yahut hükümet başkanları boyutunda bir araya gelen Konseyce -oybirliği şartıyla- incelenip kararlaştırılır. Aynı şekilde Konsey, ihlal iddiasıyla itham edilen üyenin oyunu dikkate almaz. Bu karar, bir eşik kararını oluşturur ve sonrasında uygulanacak yaptırımlar bu kararın alınmasına bağlıdır. Amsterdam Antlaşması'na kadar AİHS'ye atıfta bulunularak AİHS hükümlerine saygı gösterileceği ifade edilmiş fakat olası bir ihlal durumunda bu konuda herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir. Bu antlaşmayla söz konusu sorun ortadan kaldırılarak kişi hakları alanındaki düzenlemeler kurumsal olarak güçlendirilmiştir (Akıllıoğlu, 1989).

Günümüzde Avrupa'daki hemen hemen tüm devletler AB üyeleri de dahil olmak üzere AİHS'ye taraf durumdadır. Devletlerin, AİHM yargıçları bulunmakta ve devletler AİHM kararlarının uygulanmasını denetlemekle sorumlu AK Bakanlar Komitesi'nde aktif bir temsile sahiptir. Bütün bunlar AB'nin insan hakları mekanizmasının işleyişinde önemli bir rol oynamakla birlikte aynı zamanda bu mekanizmanın denetimine tabidirler. Öte yandan AİHS kapsamında *medeni ve siyasi haklar* konusunda üye devletlerin mevzuat uyumlulukları sağlanmıştır. Buna karşın AB, bu sistemin dışında kalmaktadır. Bunun pratikteki anlamı, AİHS'nin AB hukukunun bir parçası olmadığıdır. Daha açık bir ifadeyle AB içinde insan hakları ihlali yaşayan bireylerin, AİHM'ye başvurabilmesi için aynı zamanda AB hukukunun da ihlal edilmiş olduğunu kanıtlamaları gerekmektedir; zira AB kurumları, doğrudan AİHM'nin denetimine tabi değildir. Başlangıçta, bu kurumların faaliyetlerini belirleyen temel ilkeler, ekonomik refahla ilgiliydi ve hiçbir dış denetim altında değillerdi. AB'nin AİHS'ye katılması durumunda, AİHS'ye taraf olan tüm devletlerin bireysel başvuru hakkı ile AİHM'nin zorunlu yargı yetkisini kabul etmiş olması, birlik üzerinde zorlayıcı bir etki yapabilir. AB'nin AİHS'ye katılabilmesi, öncelikle AK'nin Statüsü'nde yapılacak bir değişikliği gerektirecektir. AK Parlamenterler Meclisi, 1139 (1991) sayılı tavsiye kararında, Bakanlar Komitesi'nden gerekli değişikliklerin yapılmasını talep etmiştir. Fakat bu değişiklikler henüz yapılmamıştır (Karakul, 2016).

AB, 1-15 Haziran 1999 tarihlerinde Köln Zirvesi'nde AB'nin gelişim sürecinin bir parçası olarak AB düzeyinde geçerli temel hakların bir Şart altında birleştirilmesini ve kesinleştirilmesini tartışmıştır. Bu doğrultuda Köln Zirvesi Sonuç Bildirgesi'nin IV numaralı ekinde *AB Temel Haklar Şartı Oluşturulmasına Yönelik Zirve Kararı* kabul edilmiştir. Karar, sadece THÖ'yü değil; bununla birlikte AİHS kapsamındaki yargılama usullerine dair hakları da kapsamıştır. Buna göre AB'nin AİHS sistemini kendi bünyesine katma çabası gözlemlenmektedir (Metin, 2010). AB üyesi ülkelerin başkanlarınca 13 Aralık 2007'de imzalanıp 1 Aralık 2009'da yürürlüğe konan Lizbon Antlaşması, Birliğin gelişiminde önemli bir aşamayı ifade eder (Bozkurt ve Köktaş, 2001). Lizbon antlaşması, 2004 ve 2007 yılları arasında Birliğe dahil olan yeni üyelerle birlikte sayısı 15'ten 27'ye ulaşan üye devletlerin yarattığı yapısal sorunlara bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Birliğin karşılaştığı zorlukların çözümüne yönelik girişimler oldukça eski tarihlidir. AB Anayasa Antlaşması (25 Ekim 2004), söz konusu problemlere kalıcı çözüm arayışlarının önemli bir adımı olmuştur. Ancak anayasa taslağının, Fransa ve Hollanda'da 2005 yılında gerçekleştirilen referandumlarda reddedilmesi, tasarının yürürlüğe girmesine engel olmuştur. Dolayısıyla AB'nin daha etkin işleyebilmesi ve küresel siyasette daha güçlü bir aktör olabilmesi amacıyla hazırlanan Anayasa'nın öngördüğü dönüşümler gerçekleştirilememiştir (Clementi, 2008).

AB'deki reform süreçlerinin sadece Lizbon ve Anayasa Antlaşmaları ile sınırlı olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Zira Avrupa bütünleşmesinin temelleri, 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile atılmıştır. Ardından gelen Amsterdam (1997) ve Nice (2001) Antlaşmaları ise süreci ilerletmeyi hedefleyerek Maastricht'in hükümlerine çeşitli düzenlemeler getirmiştir. AB Anayasası söz konusu belgelerden farklı olarak daha kapsamlı ve köklü değişiklikler öngören bir düzenleme niteliğindedir. Bu metin, birliğin temelini teşkil eden kurucu antlaşmalarla bunları takip eden değişiklikleri bir çatı altında toplayarak Birliğin çok başlılığına son vermeyi hedeflemiştir (Baykal, 2008).

Anayasa taslağı Fransa ve Hollanda'da yapılan halkoylamalarında başarısız olması nedeniyle –diğer on sekiz üye ülke tarafından onaylanmış olmasına karşın– onay süreci AB tarafından askıya alınmıştır. Bu gelişme üzerine AB, 2005 yılında “*düşünme dönemi*” olarak adlandırılan bir sürece girmiş ve Birliğin geleceğine ilişkin vizyonlarını

şekillendirmeye çalışmıştır. Berlin’de 2007’de yapılan 50. yıl kutlamalarında imzalanan bir bildiriyle bu sürecin sona erdiği duyurulmuş, Avrupa Parlamentosu seçimlerinden önce acil reform ihtiyacının altı çizilmiştir. 2007 haziranında gerçekleştirilen AK Zirvesi’nde, yeni reformların önünü açacak olan hükümetlerarası konferans düzenlenmesine karar verilmiştir. Takibindeki günlerde hemen uygulamaya geçirilen bu konferansta AB Anayasası’nın yerine geçecek yeni bir reform metni hazırlanmış olup söz konusu taslak, 13 Aralık 2007 tarihinde 27 üye ülkece Lizbon’da imzaya bağlanmıştır. Bu gelişmeler, AB’nin reform sürecine yeni bir ivme kazandırmış ve Birliğin kurumsal yapısında kapsamlı bir dönüşüm sürecini başlatmıştır (Crum, 2008).

İçeriği değerlendirildiğinde, Lizbon Antlaşması’nın büyük ölçüde 2004’te kabul edilen AB Anayasası’nın hükümlerini benimsediği; bazı küçük farklılıklar içerdiği görülmektedir. Öne çıkan bir diğer husus ise, Lizbon Antlaşması’nın devlet benzeri bir yapıyı çağrıştıran bazı kavramlardan bilinçli olarak kaçınmasıdır. “Anayasa”, “bayrak” ve “marş” gibi ifadeler yer verilmemiştir. Söz konusu yaklaşımın sebebi AB Anayasası’nın reddedilmesinde bu tür kavramların birlik vatandaşları arasında ulusal egemenlik kaygısı uyandırmasının etkili olduğuna dair yaygın kanaattir. Bu yönüyle ele alındığında Lizbon Antlaşması daha pratik ve temkinli bir reform metni olarak nitelendirilebilir. Her iki belgede de AB’nin daha fazla demokratik, eşitlikçi ve öngörülebilir bir sisteme ulaştırılması temel hedef olarak belirlenmiştir (Özcan, 2007). Lizbon Antlaşması, Birliğin 21. yüzyılda küresel siyasette etkin bir güç olarak konumlanabilmesi amacıyla örgütsel yapı ile işleyiş mekanizmasına ilişkin pek çok yenilik getirmiştir. Söz konusu değişikliklerde de hedef, Birliği hak ve özgürlükler konusunda şeffaf bir yönetim modeliyle donatmaktır. Dolayısıyla Lizbon Antlaşması hedefleri ve içeriği bakımından daha önce işaret edildiği üzere 2005’te Fransa ve Hollanda’da halk oylamaları ile reddedilen AB Anayasası ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu nedenle Lizbon Antlaşması, örtük bir AB Anayasası olarak değerlendirilebilir (Özalp, 2007).

Avrupa Birliği ve Avrupa Topluluğu’nun tek çatıda “Avrupa Birliği” (AB) ismiyle birleştirilmesi, Lizbon Antlaşması’nın Birliğe yaptığı önemli bir katkı ve yenilik olarak görülmelidir. Antlaşma, AB’nin temelini Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği’nin İşleyişine Dair Antlaşma (ABİDA) adlı iki metne dayandığını açıkça ifade etmiş; belgelerin aynı düzeyde hukuki geçerliliğe sahip olduğunu vurgulamıştır. Temel

Haklar Şartı'na yapılan atıf ve AİHS'ye taraf olunması kararı ile Lizbon Antlaşması'nın dikkat çeken diğer düzenlemelerinden biri de Birliğin yetki alanlarının yeniden tanımlanmasıdır. Bunun yanı sıra enerji, iklim değişikliği ve terörle mücadele gibi güncel konuların da AB'nin gündemine alınması Lizbon Antlaşması'nın yenilikçi yönlerinden biridir. Lizbon Antlaşması, AB'nin kurumsal yapısında köklü değişikliklere yol açmış, özellikle 2004 sonrası genişleme süreciyle birlikte artan üye sayısının yönetilebilirliğini artırmayı amaçlamıştır (Özcan, 2007).

Lizbon Antlaşması, Birliğin ekonomiden sosyal hayata hukuktan kültürel alana kadar entegrasyon sürecine kadar çok ciddi katkılar sunmuştur. Bu Antlaşma, Maastricht, Amsterdam ve AB Anayasası Antlaşmalarından farklı yepyeni bir antlaşma ortaya koymaktan ziyade halihazırdaki ABA ile Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma 'da (ATA) değişiklik yapan hükümlere odaklanmıştır. Dolayısıyla Lizbon Antlaşması literatürde çoğu zaman AB Reform Antlaşması olarak da anılmaktadır. Antlaşmayla ABA'nın adı korunmuş; ATA ise ABİDA şeklinde yeniden adlandırılmıştır (Oğurlu, 2008).

2.1.2.3 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi

Tam adı “*Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin Sözleşme*” olan Cenevre Sözleşmesi (http-6), 1951 yılında imzalanmış olup Türkiye bu sözleşmeye 1961 yılında taraf olmuştur. Sözleşmenin ilk maddesi, mülteci tanımını yapmakta ve sözleşmeden kimlerin yararlanabileceğini belirlemektedir. Milletlerarası hukuk bağlamında mültecilikle ilgili kapsam bakımından en geniş hukuki düzenleme, 1951 tarihli olarak Cenevre'de imzalanmış Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'dir. Sözleşme, 1. maddede oldukça kapsamlı sayılabilecek şekilde bir mültecilik tanımı yaparak onların haklarını sıralamış, mültecilik statüsünün kaybedilmesi yanı sıra Sözleşme kapsamında korunamayacak durumları açıkça belirtmiştir. İlk bölümde *Genel Hükümler* başlığı altında sözleşmenin temel kuralları sunulmakta; *Hukuki Statü* başlıklı ikinci bölümde, mültecilerin taraf devletlerdeki statülerine dair haklar sıralanmaktadır. Üçüncü bölümde ise *Gelir Getirici İşler* başlığı altında mültecilerin çalışma hakları düzenlenirken, dördüncü bölümde *Sosyal Durum* başlığı altında sosyal haklar ele alınmaktadır. Beşinci bölümde *İdari Önlemler başlığı* altında mültecilerin vatandaşlık hukuku çerçevesindeki hakları irdelenmektedir. Altıncı bölümde *Uygulamaya Yönelik Geçici Hükümler* başlığı altında, sözleşmenin taraf devletlerce nasıl uygulanacağına dair detaylar verilmektedir.

Son bölümde *Nihai Hükümler* başlığı altında sözleşmenin yürürlüğe girmesi, çekinceler gibi konular ele alınmaktadır (Kuçuradi, 2018).

1951 Mülteci Sözleşmesi mülteciliği düzenleyen uluslararası hukukun temeli olarak kabul edilmektedir. Sözleşmenin 1. Maddesi'nin A bendi, mülteci kavramını tanımlamaktadır. Bu madde uyarınca mülteci; 1 Ocak 1951'den önce gerçekleşen olaylar neticesinde etnik, dini, sosyal ve politik bakımdan bir gruba ait olması ve bunlardan kaynaklı olarak taşıdığı fikirler sebebiyle zulme uğrayacağı endişesi içinde bulunan ve vatandaşlık statüsü ile bağlandığı ülkede korunma şartları bulunmayan kişi olarak tanımlanmaktadır. Bu kişiler ilgili korku nedeniyle geri dönmek istemeyen veya vatandaşı oldukları ülkenin himayesinden yararlanamayan kişiler olarak belirtilmektedir. Tanım, yalnızca göç etmiş veya göç etmek zorunda kalmış her bireyi kapsamadığını, mülteci statüsüne sahip olabilmek için belirli şartların yerine getirilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır (Erdoğan, 2016).

Birinci maddede görüldüğü üzere özellikle belirtilmiş olan tarih notu, sözleşmeye bir zaman sınırlaması getirmiştir. Ancak 1967 yılında yapılan bir protokolle bu sınırlama kaldırılmış ve zaman kısıtlaması olmaksızın bu tanıma uyan herkes mülteci olarak kabul edilmiştir. Türkiye de bu protokole 1968 yılında taraf olmuştur. Bununla birlikte sözleşme hükümleri, suçlu olduğu kanıtlanmış kişilere uygulanmayacaktır (Çeçen, 2020). Sözleşme, hükümlerin insanlığa ve barışa karşı suç işleyenlerle ağır siyasi suçluları ve BM'nin kurucu temel değerleri ve hedeflerine karşı fiillerde bulunan kişiler hakkında uygulanmayacağını açıkça deklare etmiştir. Nitekim 3. Madde sözleşmeciler devletlere mültecilerle ilgili olarak sözleşme hükümlerini herhangi bir ayrımcılık yapmaksızın onlara uygulamaları konusunda ödevler yüklemiştir (Torun, 2007). Ayrıca 40. madde herhangi bir devletin sözleşmeye taraf olması durumunda belgeden kaynaklanan yükümlülüklerini uluslararası sorumluluğunda bulunan toprakların tamamında veya onların belli bir kısmında geçerli olacağını beyan edebileceği ve bu beyanın üye devletçe sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren geçerli olacağı üzerinde durmuştur (Güner, 2016).

40. madde ve Sözleşme'nin sağladığı çekince koyma şartları doğrultusunda, Türkiye sözleşmeye coğrafi sınırlama koyarak taraf olmuştur. 1961 tarihli Dışişleri Bakanlığı Komisyon Raporu'nda bu coğrafi sınırlama şu şekilde açıklanmıştır; "*Sözleşmenin uygulanacağı alan konusunda iki seçenek sunulmuştur: Sözleşmeye taraf olan bir*

devlet, bunu sadece Avrupa'ya ya da tüm dünyaya uygulayabilir. Bu tercih, onay sırasında yapılacak bir açıklama ile belirtilmelidir. Delegemiz, imza sırasında, sözleşmenin Türkiye için Avrupa ile sınırlı bir şekilde geçerli olacağını belirten bir beyanat sunmuştur.” Böylece Türkiye, TBMM tarafından coğrafi sınırlama koyarak sözleşmeyi kabul etmiştir (Kapani, 1993).

2.2 1961 Anayasası Döneminde Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Uluslararası Hukukta Yaşanan Gelişmeler

2.2.1 1961 Anayasası’nda Temel Hak ve Özgürlükler

1960 darbesini takiben hazırlanan 1961 Anayasası, önceki anayasal düzenlemelerden farklı olarak, THÖ’ye büyük ölçüde vurgu yapmıştır. Anayasanın ikinci bölümü *"Temel Hak ve Ödevler"* başlığını taşımakta olup kişi hak ve özgürlüklerine saygılı bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Anayasaya dayalı söz konusu haklar ve ödevlerin düzenlenmesinde kişilerin onur ve izzetleri ile özgürlüklerine öncelikler verilmiştir. Burada özgürlükler ana kural olarak kabul edilmiş, sınırlama ise yalnızca bir istisna olarak görülmüştür (http-7). 1961 Anayasası THÖ konusunda geniş bir perspektife sahiptir. Temel hakların burada, kişisel haklar, sosyal ve ekonomik haklar, siyasal haklar olarak tasnif edildiği ve bu kategorilere ilişkin ortak kuralların ise *"genel hükümler"* başlığında düzenlendiği görülmektedir (Hekimoğlu, 2002).

1961 Anayasası pozitif bir hukuk yaklaşımı içinde herkesin bir insan olması hasebiyle sosyoekonomik, kültürel, siyasal hakları da içerecek şekilde dokunulmaz, devredilemez haklara sahip olduğunu açıkça ifade etmiştir. Aynı zamanda bu durumun 1961 Anayasasının ortaya çıkmasına yol açan sebeplerden biri olduğunu söylemek mümkündür. 1961 Anayasasında, 1924 Anayasası ile karşılaştırıldığında, THÖ’nün çok daha sistematik ve ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş olduğu gözlemlenmektedir. THÖ açısından 1961 Anayasasının dikkat çeken özelliği, özgürlüğü esas alırken sınırlamanın yalnızca bir istisna olarak kabul edilmesi ve özgürlüğü kısıtlayan yasanın temel hakların özünü zedelemeyeceğini garanti etmesidir. 1924 Anayasası özgürlükler konusunda doğal hukuka dayandığını belirtirken, 1961 Anayasası bu tür tartışmalara yer bırakmamak adına böyle bir ifade kullanmamıştır. Böylece 1961 Anayasası, özgürlüklerin kaynağı ve temeli konusunda olduğu gibi toplumsal yaşamda geçerlilik

kazanması noktasında da romantik ve metafizik yaklaşımları terk etmiş, daha gerçekçi ve modern bir anlayış benimsemiştir (Soysal, 1984).

1961 Anayasasının en dikkat çekici yeniliklerinden biri, çağdaş özgürlük anlayışının benimsenmesidir. Anayasanın “*Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Haklar ve Ödevler*” başlığındaki 3. bölüme yerleştirilmiş düzenlemeler (madde 35-53), kamu hukuku bakımından Türkiye’de yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Bu bölümde yer alan mülkiyet hakkı, 18. yüzyıl liberal düşüncesinde yer alan, bireye sıkı sıkıya bağlı, dokunulmaz ve kutsal bir hak olmaktan çıkarılmış; bunun yerine, kamu yararı doğrultusunda sınırlandırılabilir ve toplumun genel menfaatine aykırı biçimde kullanılmayacak, toplumsal işlevi olan bir hak olarak tanımlanmıştır (Gözübüyük, 1999).

2.2.2 Anayasa Mahkemesinin Yetki ve Görevleri

1961 Anayasasının en önemli yeniliklerinden olan Anayasa Mahkemesinin (AYM), yetki ve görevleri esas olarak Anayasa metninde yer alan hükümlerdir (m. 81, 140, 142, 147, 157). Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkındaki Kanun kapsamında da AYM’nin sahip olduğu yetkileri ve görevleriyle ilgili Anayasa’daki hükümlere paralel düzenlemeler yer almıştır (m. 201-8). AYM, Anayasa’da belirtilenler dışında herhangi bir görev veya yetkiye sahip olamaz. Bu açıdan değerlendirildiğinde; AYM, Danıştay gibi genel bir yargı organı değildir. Nitekim Anayasa’nın 140. Maddesi çerçevesinde, “*Danıştay, kanunların diğer idari yargı organlarına bırakmadığı konularda ilk derece ve genel olarak yüksek idare mahkemesidir.*” Buradaki görev ve yetki tanımlaması geneldir fakat AYM için böyle bir durum söz konusu değildir (Akın, 1964).

AYM’nin en önemli fonksiyonu anayasa yargısı yapmaktır. Anayasa yargısı kavramının çeşitleri ve sınırları, pozitif hukuk kurallarıyla netleştirilemez. Zira hem Anayasa hem de Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu Hakkındaki Kanun, anayasa yargısı terimini kullanmak bir yana, bu kavramı tanımlamaktan da kaçınmıştır. Özellikle Alman doktrininde olduğu gibi çağdaş hukuk kuramları anayasa yargısını biri şekli anayasa yargısı diğeri maddi anayasa yargısı olmak üzere iki şekilde değerlendirmektedir. Şekli anayasa yargısı kavramı, AYM’nin yetkisine giren tüm yargı faaliyetlerini kapsar. Söz konusu kavramsallaştırma çoğunlukla doğal hukukun kabul ettiği sistemlerden türetilmiştir (Hekimoğlu, 2002). AYM’nin işlev alanını belirler. Şekli anayasa yargısı

tamamen pozitif hukuka dayandığı için bu yargı türünün tanımlanması ve kapsamının belirlenmesi, maddi anayasa yargısına göre daha kolaydır. Doktrin, maddi anayasa yargısı kavramını ihtilafın konusu ve tarafları olarak iki açıdan tanımlar (Aliefendioğlu, 1991).

İhtilafın tarafları devlet organları olsa dahi yapılan ayrım idare hukuku ve hatta özel hukuk alanındaki ihtilafları da kapsayabilir. Bu durum anayasa yargısının mahiyeti ve sınırları hakkında kesin bir görüş beyan etmeyi zorlaştırır ve sonuçta şekli kriterlere başvurmak gerekliliği ortaya çıkar. Bu da teorinin yetersizliğini gösterir. Fakat ihtilafın konusu üzerinden yapılan ayrım da konunun mahiyet ve sınırlarının belirlenmesi tartışmalara yol açmaktadır. Kelsen, normlar hiyerarşisine bağlı olarak ortaya koyduğu teorisinden mülhem olarak maddi anayasa yargısı kavramı altında değerlendirilebilecek ayrışmaların, kanunların Anayasaya uygunluğunun denetlenmesiyle ilgili ihtilaflar olduğunu öne sürmüştür. Fakat bu görüş, maddi anayasa yargısının kapsamını daraltan bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Diğer bir görüş ise, Triepel tarafından ileri sürülen, maddi anayasa yargısını "*maddi anayasa sorunları alanındaki yargı*" olarak tanımlayan görüştür. Bu görüş, kavramı oldukça genişlettiği için fazla kabul görmemiştir (Kapani, 1993).

Uygulamada daha çok tercih edilen görüşe göre maddi anayasa yargısı, yargı işlevi içinde en tepe noktayı temsil eden yargı türlerini kapsar. Nitekim 5.4.1952'de Federal Almanya Anayasa Mahkemesi de aldığı bir kararla bu görüşü benimsemiştir. Bu çerçevede maddi anayasa kavramına devlet organları arasında anayasa hukuku ile ilgili çıkan ihtilaflar, federal devlet ile federe devletler arasındaki ihtilaflar ve norm kontrol davaları dahildir. Bu kavramın dışında kalanlar ise, federe devletlerin kendi aralarında çıkan Anayasa ihtilafları, Bakanlar aleyhine açılan anayasa davaları, seçim denetimi, anayasaların yorumlanmasıyla ilgili devlet organları arasındaki anlaşmazlıklar ve Anayasa Mahkemesinin verdiği istişari mütalaa gibi konulardır. Görüldüğü üzere şekli ve maddi olmak üzere farklı anayasa yargısı kavramlarının kapsadığı alanlar birbirinden farklıdır. Türk hukuk sistemine göre yalnızca kanunların Anayasaya uygunluğunun denetimi maddi anayasa yargısı kapsamına girmektedir (Erdoğan, 2010).

2.2.3 Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması

1945 yılının ağustos ayında dünyada daha önce hiç görülmemiş olan ve atom enerjisi kullanılarak üretilen bomba, büyük bir kitlesel yıkıma neden olmuştur. Atom

bombasının yarattığı dehşet üzerine, uluslararası toplum, bu tür silahların varlığını ve yayılmasını küresel barış ve güvenlik için bir tehdit olarak değerlendirdi. Bu dönemde dünya nükleer bir teknolojiyle tanışmıştır. Şüphesiz bu yeni teknoloji, pek çok alanda devletlerin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bu teknolojinin çift kullanımlı olması sorunu ortaya çıkıyordu. Zira nükleer teknoloji, barışçıl amaçlarla kullanılabileceği gibi askeri amaçlar için de kullanılabilirdi. Nükleer silahların yaratabileceği riskleri kontrol etmek amacıyla dönemin ABD Başkanı Dwight Eisenhower'ın önerisiyle 1957'de Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK) kuruldu. Yine de yeni teknoloji ürünü olan nükleer silahların yarattığı tehdit, toplumları endişelendirmeye devam etmiştir (Türmen, 1973).

1962'de Küba'daki füze krizi, dünya genelinde nükleer bir savaşın eşiğine gelindiğini gösterdi. 1960'ların başında Çin Devleti'nin de nükleer teknoloji konusunda oldukça önemli bir aşamaya gelmesi, endişeleri daha da artırdı. Bütün bu olanlar karşısında artan nükleer silah tehdidinin yayılmasını önlenmeye dönük tedbirler alınması gerektiği düşüncesiyle nükleer silahların yayılmasını engellemeyi hedefleyen Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması (http-8) 12 Haziran 1968'de BM Genel Kurulu'nda oylanarak 95'e karşı 4'ü olumsuz, 21 çekimser oyla kabul edildi ve ardından bu antlaşma, Mart 1970'de yürürlüğe girdi (Bayülken, 2006).

Antlaşmaya olumlu oy kullanan Türkiye, 28 Ocak 1969'da antlaşmayı imzalayarak antlaşmaya taraf olmuştur. Türkiye'nin antlaşmayı onaylaması ise oldukça uzun sürdü; milletvekilleri, 23 Ocak 1979 tarihinde yapılan 38. birleşimde 227 olumlu, 3 olumsuz oyla kabul ederek antlaşmayı onayladılar. 28 Kasım 1979 tarihinde yayımlanan Resmi Gazete'de bu durum duyuruldu ve antlaşma Türkiye'de 17 Nisan 1980 tarihinde yürürlüğe girdi. Türkiye'nin bu antlaşmayı onaylama sürecinin uzun bir zaman almasının arkasında birkaç neden bulunmaktadır. Antlaşmaya katılmak, Türkiye'yi nükleer silah üretmeme yükümlülüğü altına sokuyordu. Bu sebeple Türkiye'nin gizli bir nükleer silah programı olup olmadığı merak konusu olmuştur fakat dönemin TBMM tutanakları (http-9) incelendiğinde nükleer silah programına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Antlaşmanın şartlarına göre nükleer silaha sahip devletler ve nükleer silaha sahip olmayan devletler arasında bir ayrım yapılmaktadır. Türkiye, antlaşmaya nükleer silaha sahip olmayan bir devlet olarak katılmıştır. Dolayısıyla Türkiye, 2. Madde gereğince herhangi bir şekilde ve şartlar ne olursa olsun nükleer silah üretmeyeceği gibi bu

silahları devralamayacak veya bunların üretimi konusunda bir destek alamayacaktır. Antlaşmanın 3 ve 4. Maddeleri ise bu tür silahları bulunmayan devletlerin barışçı amaçlar güderek nükleer teknolojinin yarattığı enerji imkânlarından faydalanabilmelerine olanak tanımıştır. Bu doğrultuda Türkiye, nükleer faaliyetlerinin barışçıl amaçlar için yürütüldüğünü kanıtlamak için UAEK tarafından yapılacak denetime onay vermiştir. Denetim, Türkiye'nin nükleer enerji programlarının askeri amaçlarla kullanılmasını engelleyecektir. Türkiye, nükleer enerji kullanımını barışçıl amaçlarla sürdürme hakkına sahip olacak ve diğer devletlerden nükleer teknoloji transferi yapabilmesi için güvenlik denetimlerinden geçmek zorunda olacaktır. Bu şartlar altında Türkiye, 30 Haziran 1981 tarihinde Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu ile güvenlik denetimlerine dair bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşma 20 Ekim 1981 tarihinde yürürlüğe girmiştir ([http-10](http://10)).

Antlaşma Türkiye'ye, nükleer teknolojiyi barışçıl amaçlarla sınırsız bir şekilde kullanma hakkı tanımaktadır. Bu hak, tüm nükleer silahsız devletler için olduğu gibi Türkiye için de elde edilen önemli kazanımlardan biridir. Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması, nükleer silahsızlanma amacını gütsede Türkiye'yi doğrudan yükümlü kılmamakla birlikte küresel barışa katkı sağlamak adına önemlidir. Türkiye, antlaşmaya taraf bir ülke olarak herhangi bir zamanda antlaşmanın yüksek çıkarlarına tehdit oluşturduğunu düşündüğünde, üç ay öncesinden gerekçeleriyle bildirmek gibi şartlar altında antlaşmadan çekilme hakkına sahiptir. Türkiye'nin, bahse konu Antlaşma'ya katılması, barışçıl nükleer enerji kullanımını denetim altına alarak uluslararası güvenliği sağlamaya katkıda bulunmaktadır (Tacar, 1970).

Türkiye'nin antlaşma'yı onaylamasındaki gecikmenin nedenlerinden biri, iç politikadaki istikrarsızlık olarak öne çıkmaktadır. İç politikadaki huzur ve düzenin, dış politikada tutarlı yaklaşımlar sergilenmesini etkileyeceği açıktır. Bu nedenle 1970'li yıllar boyunca içerde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlar ve bunlara bağlı yaşanan çatışma ve kaos ikliminin dış politikaya odaklanma konusunda kimi zaafılar yarattığı düşünülebilir. Bir diğer neden ise bürokratik engellerdir. Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'nın Meclis'te onaylanabilmesi için hükümet 17 Ağustos 1978'de Meclis Başkanlığı'na yazılı başvuruda bulunmuş ve cevabi yazıda antlaşmanın 28 Ocak 1969'da imzalanmış olduğu belirtilmiştir. Aynı belgede Antlaşmanın onaylanmasıyla ilgili olarak kurumlar arası görüş ayrılıklarına işaret

edilerek “*bu çalışmalar 1976 yılı sonuna kadar ilerleme kaydetmemiştir.*” şeklinde bir ifadeye de yer verilmiştir. Bu ifadeden kurumlar arasında antlaşmanın onaylanması konusunda ortak bir görüş birliğine varılamadığı anlaşılmaktadır ([http-11](http://11)).

Özetle Türkiye’nin nükleer silahların insanlık için tehdit oluşturduğuna yönelik görüşü, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması’na katılımının gerekçesini oluşturmuştur. Öte yandan NATO üyeliğinden kaynaklı güvenceleri Türkiye’nin uluslararası topluma nükleer silah üretmeyeceğini taahhüt etmesini kolaylaştırmıştır. Antlaşmanın nükleer silahı bulunmayan ülkelere sunduğu kayda değer avantaj ise, nükleer teknolojilerin barışçıl amaçlar için kullanılmasına engel olunmamasıdır. Nitekim bu durum nükleer enerjiyi sivil ve ekonomik amaçlarla kullanma isteği içinde bulunan Türkiye açısından antlaşmayı cazip hale getirmiştir.

2.2.4 Biyolojik Silahlar Sözleşmesi

2. Dünya Savaşı sonrası Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği’nin küresel aktör olma rekabeti eşliğinde şekillenen çift kutuplu yeni dünya düzeni biyolojik silahların doğasını önemli ölçüde değiştiren bir etki uyandırmıştır. Savaşın öncesinde biyolojik silahların üretilmesi ve kullanılması konusunda kısmi çekinceleri olan ülkeler, bu dönemde biyolojik silahları öncelikli meselelerinden biri haline getirmiştir. Çift kutuplu dünyanın yeni aktörleri ve aynı zamanda savaşın kazananları olarak ABD, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa güvenlik teknolojilerinin geliştirilmesine odaklanmışlardır. Bu arada biyolojik silahlar da gittikçe birer tehdit aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Adı geçen ülkeler, 1972’de imzalanmış olan Biyolojik Silahlar Sözleşmesi (BWC) veya Biyolojik ve Toksin Silahlar Sözleşmesi (BTWC) öncesinde biyolojik silahların üretimine ve geliştirilmesine devam etmişlerdir (Yüksel ve Erdem, 2016).

1. Dünya Savaşı yıllarında biyolojik silahları milli güvenlikleri açısından tehdit edici bulan ABD, bir taraftan da bu silahların üretimi ve kullanımının askeri bakımdan kayda değer etkilerinin olmayacağı düşüncesiyle bu alanda geri planda kalmayı tercih etmiştir. Ancak 2. Dünya Savaşı’na katılmadan önce ABD’de askeri çevrelerle birlikte bilim çevreleri biyolojik savaş tehdidinde daha fazla dikkat göstermeye başlamıştır. Bunun sonucunda ABD’de Savaş Bakanlığı, Ulusal Bilimler Akademisi’nde biyolojik silahlar üzerinde çalışmalar yapması için bir komite oluşturmuştur. Komite, 1942’de bir rapor sunarak ABD’nin biyolojik savaş konusunda savunmasızlığına dikkat çekmiştir. Rapor biyolojik silahlar ve savaşla ilgili olarak ülkenin tutum değiştirmesini etkilemiştir.

Başkan Roosevelt, biyolojik silahların kullanımına karşı savunma önlemleri alınması için War Reserve Service'yi kurmuştur (Serinken ve Kutlu, 2009).

1950'de Amerikan deniz kuvvetleri, ülke üzerinde söz konusu silahların ne derece etkili olacağını test etmek için bir deney yapmıştır. En kapsamlı testlerden biri, San Francisco'da gerçekleştirilmiş ve burada sivil nüfusun bir biyolojik silah saldırısına ne kadar dayanabileceği araştırılmıştır. Bu deneyi 1956-1958 yıllarında Georgia ve Florida eyaletlerinde yapılanlar izlemiştir. Deney sonuçları gizli tutulmuş olsa da bazı araştırmalar bu denemeler sonucunda çok sayıda kişinin hayatını kaybettiğini göstermiştir (Sarıbeyoğlu, 2004).

Soğuk Savaş dönemiyle birlikte ABD, biyolojik silahların geliştirilmesi ve test edilmesine yönelik çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Kore Savaşı ve Vietnam Savaşı, biyolojik silahlar konusunda önemli bir dönüm noktasını ifade etmiştir. 1950'de patlak veren Kore Savaşı Sovyetler Birliği, Çin ve Kuzey Kore gibi doğu bloğu ülkelerin Amerika'ya karşı bir biyolojik silah kullanma tehdidinin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Savaş ilerledikçe ABD, biyolojik silah kullanımı tehdidinin arttığını düşünerek çalışmalarını hızlandırmaya karar vermiştir. Bunun sonucunda Arkansas'ta büyük bir tesis inşa edilmiş ve 1951'de tarım ürünlerine zarar veren ilk biyolojik silah üretilmiştir (Sarıbeyoğlu, 2004).

1960'ların sonlarına gelindiğinde, ABD'nin biyolojik silahlar konusundaki tutumu tamamen değişmiştir. 1969'da ABD Başkanı Richard Nixon, biyolojik silah programını sonlandıran bir kararname imzalayarak bu alandaki faaliyetleri durdurma kararı almıştır. Nixon'ın kararından sonra 1972'ye kadar ülkenin bütün biyolojik silah ekipmanları ortadan kaldırılmıştır. 1970'li yıllarda devletlerin biyolojik silahlar konusundaki tutumları değişmeye başlamıştır. 1925'te imzalanan Cenevre Protokolü biyolojik silahları yasaklasa da devletler bu protokole tamamen sadık kalmamıştır. Bununla birlikte, devletler biyolojik silahların yayılmasını engellemeye yönelik hukuki düzenlemeler getirmeyi Soğuk Savaş döneminde yeniden gündeme almışlardır. 1972 yılında Cenevre Protokolü'nün devamı niteliğinde Biyolojik Silahlar Sözleşmesi (BWC) imzalanmış, 1975'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye bu Sözleşme'ye 1974'te üye devlet olarak katılmıştır (Sarıbeyoğlu, 2004).

Cenevre Protokolü'ne birçok devlet katılmamış olsa dahi yeni sözleşmeye katılım oranı önemli ölçüde artmıştır. Bu Sözleşme, biyolojik silahların üretimini, geliştirilmesini,

transferini ve kullanımını yasaklayan çok taraflı bir silahsızlanma antlaşmasıdır. 1972'de imzalandığında 160 devletin taraf olduğu sözleşme, günümüzde 183 ülke tarafından imzalanmıştır ve biyolojik silahların yayılmasını engelleme açısından önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Sözleşme, uluslararası politikadaki değişimlere rağmen geçerliliğini sürdürmekte ve 1980 yılından itibaren her beş yılda bir devletler arasında konferanslar düzenlenmektedir (Yağmuroğlu, 2020).

Adı geçen Sözleşme devletler için önemli sınırlamalar getirmiştir. Buna rağmen pek çok ülke başta güvenlik ve askeri amaçlı olmak üzere biyolojik silahları geliştirme, bu yönde test çalışmalarında bulunma ve onlara sahip olma konusunda adımlar atmaya sürdürmektedir. Bu arada Sözleşmenin uygulanmasında yaşanan aksaklıklar ve bununla ilgili caydırıcı bir yaptırım mekanizmasının bulunmaması, birçok devletin biyolojik silah programlarını sona erdirmeme konusunda ayak diremelerini canlı tutmaktadır. Örneğin 1991 yılında dağılana kadar Sovyetler Birliği bu silahların üretimine gizlice devam etmiştir. Soğuk Savaş döneminde bu ülkenin biyolojik silahlar ürettiği, araştırma faaliyetlerini yürüttüğü 40 farklı tesis bulunmuştur. 1979'da SSCB'ye ait bir tesiste patlamalar olmuş, bu olayda yaklaşık 100 kişi hayatını kaybetmiş ve bölgede tarım ürünleri büyük oranda yok olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında SSCB'nin dağılmasının hemen ardından Rusya'nın biyolojik silah üretimini durdurduğuna dair bazı iddialar ortaya atılmış olsa da yeni yüzyılın başlarında da ülkenin biyolojik silah çalışmalarına devam ettiği yönünde çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır (Kavuncu ve Özbek, 2021).

İmzası olmasına rağmen sözleşmeye aykırı davranan bir diğer devlet olarak Irak örneklenebilir. Irak 1972'de çeşitli biyolojik ajanlar kullanmak suretiyle biyolojik silah üretimine başlamış ve takip eden yıllarda bu alanda hızlı bir tesisleşme faaliyetine girişmiştir. Irak, 1991'de biyolojik silah üretiminin savunma amaçlı olduğunu iddia etse de 1995'te bu silahların saldırı amaçlı kullanılabileceğine dair bulgular elde edilmiştir. Uluslararası antlaşmalara ve geleneksel kurallara katılmayan ve hâlâ biyolojik silahların potansiyel bir tehdit olarak görüldüğü devletlerin başında Kuzey Kore yer almaktadır. Konu hakkında yapılan çalışmalara göre 1980'lerde ülke birtakım biyolojik ajanları silah haline getirmeye başlamıştır. Günümüzde Kuzey Kore'nin tüm askeri birliklerini çiçek virüsüne karşı aşıladığı ve biyolojik silah kullanımına karşı biyosavunma önlemleri aldığı bilinmektedir (Saribeyoğlu, 2004).

2005'te Amerikan Kongresi'ne 2009'da Güney Kore parlamentosuna sunulan raporlarda Kuzey Kore Devleti'nin farklı biyolojik ajanlarla bu alanda silahlanma kapasitesini artırdığına dikkat çekilmiştir. 2015'te bu iki devletin ortaklaşa düzenlediği konferansta ise şarbon ve veba gibi kimi biyolojik ajanların biyoterörizm için kullanılabileceğine dikkat çekilmiştir (Sarıbeyoğlu, 2004). Öyle ki Kuzey Kore yönetiminin Covid-19 ile ilgili üretmeyi planladığı aşının biyolojik bir silah olabileceği yönünde değerlendirmeler de yapılmıştır. Kuzey Kore tarafından üretilen Covid-19 aşısının biyolojik silah endişesi yaratacağına dair itirazlar da bulunmaktadır. Bu görüşe göre, günümüzde Covid-19 aşılarının çoğu ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından geliştirilmiştir ve bu ülkelerin Kuzey Kore'nin üreteceği potansiyel aşılardan diğer ülkeler tarafından kullanılmasını engelleme olasılığı olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Pyongyang yönetiminin Covid-19 aşısı ile biyolojik silah üretmeyi amaçladığına dair somut bir kanıt bulunmamaktadır ve bu sadece bir endişe olarak değerlendirilmektedir (Tercan, 2020).

2.2.5 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme

Sözleşme, ilk maddede açıkça belirtildiği üzere ırk ayrımcılığını THÖ'yü de içerecek şekilde toplumsal, kültürel, ulusal, etnik her türlü köken esas alınarak yapılan dışlama, sınırlama ya da ayrıcalık anlamına gelen tüm ayrımcı uygulamalar olarak tanımlamıştır (Oran, 2013).

Türkiye Sözleşme'ye (http-12) 2002'de taraf olarak böylece yukarıdaki tanımın içine giren her türlü ayrımcılığı yasaklamayı taahhüt etmiştir. Sözleşme kapsamında faaliyet gösteren ilgili komite, Türkiye'ye ilişkin hazırladığı değerlendirme raporunda, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ulusal ya da etnik köken ifadeleri bağlamında bazı sorunlar içerdiğine dikkat çekmiştir. Etnik gruplara dair diller hakkında resmi veri bulunmaması, bu grupların parlamentoda veya kamu kurumlarında ne ölçüde temsil edildiğine ilişkin bilgi eksiklikleri, ırk ayrımcılığını açıkça tanımlayan bir hukuki düzenlemenin olmaması, Türkiye'nin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne coğrafi kısıtlama getirmiş olması gibi konulara vurgu yapılmış; ilgili kurumlarla daha etkin iş birliği sağlanması ve hakların denetimi amacıyla ulusal düzeyde bir insan hakları kurumu oluşturulması gibi çeşitli tavsiyelerde bulunulmuştur (http-13). Komite, 2016 yılında yayımladığı ikinci değerlendirme raporunda ise Türkiye'nin Ombudsmanlık makamının kurulması, Türkiye İnsan Hakları Kurumu'nun faaliyete geçmesi ve Yabancılar ve Uluslararası

Koruma Kanunu'nun yürürlüğe girmesi gibi gelişmeleri olumlu adımlar olarak değerlendirmiştir. Ayrıca önceki raporda olduğu gibi bazı alanlarda tekrar uyarılarda bulunmuştur (Duman, 2017).

2.2.6 Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi

Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Beyannamesi'nde belirtilen ilkeleri hayata geçirmek ve kadınlara yönelik ayrımcılığın her türlüünü ortadan kaldırmak amacıyla, BM Genel Kurulu'na 18 Aralık 1979 tarihli Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (http-14) (CEDAW) kabul edilmiş ve taraf olmak isteyen devletler için imzaya açılmıştır. 3 Eylül 1981'de yürürlüğe giren Sözleşme başlangıç kısmında BM Antlaşması, İHEB, BM ve ona bağlı uzmanlık kuruluşlarının denetiminde cinsiyete bağlı her türlü ayrımcılığa karşı ve aynı zamanda kadın ve erkek eşitliğini temine yönelik uluslararası düzeydeki belgeler ve diğer tavsiye metinlere rağmen kadınlarla ilgili ayrımcılığın sürmekte olmasının endişe verici olduğuna ve bu durumun insan şerefine saygı ilkelerine aykırı olduğuna vurgu yapmıştır (http-15).

Sözleşme, her toplumda kadınlara yönelik ayrımcılığın tanımını yapmaktadır. Kadına yönelik ayrımcılık; politik, toplumsal, sosyoekonomik, sosyokültürel, medeni, bütün alanlarda, kadınların insani hak ve özgürlüklerinden tam anlamıyla yararlanmasını engelleyen, ortadan kaldıran ya da bu hakların kullanılmasını sınırlayan her türlü eşitsizlik, dışlama ve yoksun bırakma durumudur. CEDAW, üç temel ilkeye dayanmaktadır (Acar, 2010);

Ayrımcılık yapmama: İnsan hakları belgelerinde temel kabul edilen bu ilke, CEDAW'ın da merkezini oluşturur. Kanun ve yasalar önünde herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın adil ve eşit korunma, temel ve evrensel ilkelerdendir. Sözleşmenin 1. maddesi, kadınlara yönelik ayrımcılığı özel olarak tanımlar ve bu konuyu ele alır.

Gerçek eşitlik: Kadın ve erkeğin eşitliğinin yalnızca kamu alanlarıyla sınırlı kalmayıp, özel yaşamda sağlanması gerektiği ifade edilmektedir.

Devletin Yükümlülükleri: Uluslararası insan hakları hukukunda yükümlülüklerin esas muhatabı devletlerdir. Devletlerin yükümlülükleri, insan haklarının kapsamına ve niteliğine göre değişir. Devlet organlarının ve yetkililerinin herhangi bir şekilde ihlalde bulunmasını engelleyen "*saygı gösterme yükümlülüğü*", hak sahiplerini üçüncü

kişilerden ya da kurumlardan koruma ve failleri cezalandırma amacı taşıyan "*koruma yükümlülüğü*" ve haklardan yararlanılması için gerekli yasal, idari, mali ve yargısal önlemlerin alınmasını gerektiren "*uygulama yükümlülüğü*" olarak sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların uygulanmasını denetleyen organlarca tercih edilmektedir.

CEDAW, kadın haklarının evrensel nitelikte olduğunu ve her kadının bu hakları birey olarak talep edebileceğini kabul eder. Kadın haklarının, kadının toplumsal konumuna bakılmaksızın, dünyanın her yerinde tüm kadınlar için eşit şekilde tanınması gerektiğini savunur. Farklı ülkelerde kadınlara yönelik ayrımcı uygulamaların halen var olduğundan hareketle, bu sözleşme, bu tür eşitsizliklerin tamamen ortadan kaldırılmasını zorunlu kılar. Sözleşmeye üye ülkeler, kadınların temel haklarını kullanmasına engel teşkil eden, zorlaştıran veya bu sürecin sağlıklı işlemesini sorunlu hale getiren her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik engellerin ortadan kaldırılmasını taahhüt eder. Sözleşmenin hedeflerine ulaşılabilmesi, devletlerin bu yükümlülükleri yerine getirmesine bağlıdır. Bu nedenle, taraf devletlerin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini izlemek amacıyla bir denetim mekanizması oluşturulmuştur (Acar, 2010).

Kadınlara yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını sağlamak ve Belge'nin üye ülkelerce etkin şekilde uygulanmasını denetlemek kastıyla CEDAW Komitesi kurulmuştur. Bu komite, denetim görevini üç ana mekanizma aracılığıyla yerine getirir. Bunlar rapor sunma yükümlülüğü, bireysel başvuru (şikâyet) süreci ve soruşturma prosedürüdür. Sözleşmeye taraf olan devletler, ülkelerinde Sözleşme hükümlerinin nasıl uygulandığına dair; hukuki, yönetsel, yargısal ve diğer alanlarda alınan önlemleri içeren kapsamlı bir rapor hazırlamakla yükümlüdür. Bu rapor, Sözleşmenin o ülkede yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra ve sonrasında her dört yılda bir BM Genel Sekreteri'ne iletilmelidir. Komite, devletlerden gelen bu raporları inceleyerek çeşitli tavsiyelerde ve değerlendirmelerde bulunabilir. Her ne kadar bu öneriler hukuken bağlayıcı olmasa da Komite bu yol ile uyumsuz politikaları ortaya koyarak taraf devletler üzerinde kamuoyu ve diplomatik baskı oluşturmayı hedefler (Berktaş, 2004). 1999 yılında kabul edilen CEDAW İhtiyari Protokolü ile, sözleşmeye taraf olan ülkelerde yaşayan bireyler ya da gruplar, sözleşmede güvence altına alınan haklarının ihlal edildiğini öne sürerek Komite'ye şikâyetle bulunabilir. Ancak bu başvurunun kabul edilebilmesi için

genellikle ülke içindeki tüm hukuki yolların tüketilmiş olması gerekir. İç hukuk yollarının aşırı derecede uzun sürmesi ya da etkisiz kalma ihtimali varsa, bu şart aranmayabilir. Komite, aşağıdaki durumlarda başvurunun kabul edilemez olduğuna karar verebilir (Kafkasyalı, 2023):

- Aynı şikâyetin Komite veya başka bir uluslararası kurum tarafından daha önce incelenmiş olması,
- Başvurunun, Sözleşme hükümleriyle açıkça çelişmesi,
- Başvurunun temelsiz ya da yetersiz dayanaklara sahip olması,
- Başvurunun kötüye kullanılması,
- Protokolün ilgili taraf devlet açısından yürürlüğe girmesinden önceki olaylarla ilgili başvuru yapılması.

Komite, Komite, geçerli bulunan başvuruları inceledikten sonra görüşlerini ve varsa tavsiyelerini ilgili ülkeye bildirir. Taraf devlet, bu tavsiyelere dair ne tür adımlar attığını içeren yazılı bir yanıtı en geç altı ay içinde Komite'ye iletmek zorundadır.

CEDAW Komitesi, bir devletin Sözleşme kapsamında koruma altına alınan hakların sistematik ihlaline yönelik açık ve somut bilgiye ulaşırsa, ilgili ülkeye bu iddialara ilişkin görüşlerini açıklama imkânı tanır ve iş birliği yapmaya davet eder. Yapılan araştırmanın sonunda elde edilen bulgular, değerlendirmeler ve varsa tavsiyeler yine ilgili devlete bildirilir. Devlet, bu bulgulara ilişkin görüş ve geri bildirimlerini altı ay içinde Komite'ye sunmakla yükümlüdür. Araştırma süreci gizlilik esasıyla yürütülür ve taraf devletin iş birliğiyle gerçekleşir.

Türkiye, CEDAW kapsamında Komite'ye düzenli raporlar sunmaktadır. Bu raporlar, mevzuatta gerçekleştirilen değişiklikleri ayrıntılı olarak açıklarken, üzerinde çalışılan yasa tasarılarına da yer verir. Ayrıca, devletin sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmek için yaptığı düzenlemelerin yanı sıra, kamu görevlilerine yönelik eğitim faaliyetleri ve kurulması planlanan yeni kurumlara dair bilgiler de Komite'ye iletilmektedir (Kafkasyalı, 2023).

Günümüze kadar Türkiye sekiz ayrı rapor sunmuştur. Türkiye tarafından 1987'de sunulan birinci raporu değerlendirmesinde Komite, işgücü konusunda kadınların topluma yeterince katılamadığını, eğitimde cinsiyet eşitliğinin sağlanamadığını ve özellikle Medeni Kanun'da yer alan bazı hükümlerin CEDAW ile uyumlu hâle

getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kadın-erkek eşitsizliğinin kökeninde kültürel yapıların etkili olduğu belirtilmiş ve bu algının değişmesi için Türkiye'nin hangi önlemleri almayı planladığı sorulmuştur. Kadınların kamudaki üst düzey mesleklerdeki yetersiz temsilleri, kız çocuklarının eğitime önem verilmemesi durumunda ailelere yaptırım uygulanıp uygulanmadığı ve kadın işsizliğini azaltmaya yönelik özel politikaların hayata geçirilip geçirilmediği de Komite'nin gündeme aldığı konular arasında yer almıştır (Coşkun, 2013).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1982 ANAYASASI DÖNEMİNDE TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER ALANINDA ULUSLARARASI HUKUKTA YAŞANAN GELİŞMELER

3.1 1982 Anayasasının Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı

1982 Anayasası, temel haklar konusunda 1961 Anayasası'nda kullanılan "insan haklarına dayalı" ifadesinin yerine "insan haklarına saygılı" terimini benimsemiştir. Bu iki ifade arasındaki farkın, Anayasaların temel haklara yaklaşımındaki değişikliğin bir göstergesi olarak yorumlanması mümkündür. Soysal (1984) *"insan haklarına dayalı devlet"* kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: *"İnsan haklarına dayalı bir devlet, insanı temel değer kabul eden ve varlık amacını insan haklarının korunması veya gerçekleştirilmesi üzerine inşa eden bir devlettir."* Soysal'a göre, *"insan haklarına saygılı devlet"* yaklaşımında ise *"insan hakları, devletin temeli olmaktan çıkar; devlet başka amaçlar için vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin insan haklarına saygısı, bu haklarla karşılaştığında sadece selam verme anlamına gelir"* Ancak Kuzu (1994) *"psikolojik etki ve vurgulama biçimi"* dışında, bu iki ifade arasında bir fark olmadığını belirtmektedir. Ayrıca bu görüşte olan yazarlarca Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan *"Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerden hiçbirisi, insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlerde kullanılamaz"* ifadesinin, *"insan haklarına saygılı"* teriminin farkındalık yaratma amacıyla kullanıldığı ifade edilmektedir.

1982 Anayasası'nda tabii hak anlayışına yönelik bir izlenim de bulmak mümkündür. Örneğin, 12. maddenin ilk fıkrasında, *"Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve özgürlüklere sahiptir."* ifadesi, tabii hukukçu bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu maddenin ikinci fıkrasındaki *"Temel hak ve özgürlükler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da içerir"* ifadesi, bu tabii hak anlayışından bir ölçüde sapıldığını gösterir (Özbudun, 1993). Mehmet Değirmenci'ye göre Anayasanın tabii haklar mı yoksa pozitif haklar mı benimsediği konusunda bir kıyaslama yapmak, doğru bir yaklaşım değildir (Akad ve Dinçkol, 2009). Anayasa tarafından tanınan bir hak, doğrudan pozitif bir hak haline gelir; Anayasa tarafından tanınmayan bir hak ise pozitif hukuk düzeninde herhangi bir sonuç doğurmaz.

1982 Anayasası, 12. maddesiyle temel haklarla ilgili umumi bir çerçeve çizmektedir: *"Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve özgürlüklere sahiptir. Temel hak ve özgürlükler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da içerir."* Bu çerçeve, 1982 Anayasası'nın temel haklar konusunda sahip olduğu genel bakış açısını yansıtmaktadır. Bu hakların kişiliğe bağlı, dokunulmaz ve vazgeçilmez olmalarının yanı sıra bazı sorumlulukları da içermesi anayasada belirtilen önemli özelliklerdendir (Hekimoğlu, 2002).

Anayasası'nın 13. maddesi, 2001 değişikliğiyle şu şekilde düzenlenmiştir: *"Temel hak ve özgürlükler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasa'nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasa'nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz."* İlgili madde olağan dönemlerde hakların sınırlanabileceğini ve bunun belirli bir çerçeveye dayalı olması gerektiğini belirtmektedir. Ölçülülük ilkesi, demokratik toplum düzeninin gerekleri ve laik Cumhuriyetin esasları, hakların sınırlandırılması konusunda dikkate alınması gereken unsurlar olarak yer alır (Kapani, 1993).

Anayasa'nın 14. maddesi, THÖ'nün kötüye kullanılmasını engellemeye yönelik bir düzenleme getirmektedir; *"Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerden hiçbirisi, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz."* Bu madde, hakların devlet aleyhine kullanılmasını yasaklamaktadır. Aynı zamanda, devletin de bu hakları bahane göstererek ihlal etmesine engel olmaktadır (Kayar, 2004).

Son olarak, Anayasa'nın 15. maddesi, olağanüstü dönemlerde THÖ'nün kısıtlanabileceğini belirtir. Fakat sert çekirdek haklar olarak adlandırılan bazı haklar, her koşulda korunmalıdır. Örneğin, kişinin yaşama hakkı, din ve vicdan özgürlüğü gibi haklar, olağanüstü durumlarda bile korunur. Bunun yanı sıra suç ve cezaların geçmişe yürütülmesi yasaktır ve suçluluk mahkeme kararıyla tespit edilene kadar kimse suçlu sayılmayacaktır. Düzenleme, olağanüstü dönemlerde bile bazı hakların askıya alınamayacağına dair temel standartları belirler (Gözler, 2011).

1980 darbesi sonrasında kabul edilen 1982 Anayasasının Başlangıç bölümünün altıncı paragrafında, *"Her Türk vatandaşının, bu Anayasadaki temel hak ve özgürlüklerden*

eşitlik ve sosyal adalet ilkelerine uygun şekilde faydalanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir yaşam sürme ve maddi ve manevi varlığını bu doğrultuda geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” belirtilmiştir. Cumhuriyetin niteliklerini belirleyen 2. Madde’de ise, devletin insan haklarına saygılı olduğuna vurgu yapılmıştır. 1982 Anayasası, bu düzenlemeleriyle bireylerin yalnızca insan olmalarından ötürü doğuştan getirdikleri hak ve özgürlüklerden yararlanacaklarını ifade etmektedir (Gözübüyük, 1999).

Anayasa'nın 4. maddesinde getirilen “*değiştirilemezlik*” düzenlemesi doğrultusunda, ikinci maddenin diğer anayasa maddelerine karşı hiyerarşik olarak üstün norm özelliği taşıdığı kabul edilmiştir. AYM de farklı kararlarında insan hakları kavramını üstün bir kural olarak değerlendirmiştir. Anayasanın 10. maddesinin birinci fıkrasında yer alan, “*Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.*” hükmüyle, insan haklarının temelini oluşturan “*keyfi ayrımcılık yasağı*” düzenlenmiştir (Yokuş, 2002).

1982 Anayasasında THÖ, ikinci kısımdaki “*Temel Haklar ve Ödevler*” başlığı altında düzenlenmiştir. Her ne kadar bu bölümün başlığında özgürlük kelimesi yer almasa da bu kavram başka hükümlerde kullanılmıştır. 1982 Anayasası, 1961 Anayasasına benzer şekilde, THÖ’yü Jellinek’in klasik üçlü sınıflandırmasına uygun olarak düzenlemiştir. Bu çerçevede, kişi hakları, siyasi haklar yanında sosyal ve ekonomik haklar da THÖ arasında kabul edilerek modern bir görüş benimsenmiştir (Özbudun, 1993).

“*Koruyucu haklar*”, kişileri politik iktidara, bir güç olarak devlete, kişilere ve topluluklara karşı korumakla birlikte ve onlara dokunulmaz özgürlük alanları sağlayan haklardır. Devletin, bu hakları güvence altına alması ve bireylerin bu haklardan yararlanabilmesini sağlamak için gerekli önlemleri alması gerekmektedir. Bu haklar, Anayasanın ikinci bölümünde “*kişinin hakları ve ödevleri*” başlığı altında düzenlenmiştir (Erdoğan, 2016). Anayasanın 17-40. maddeleri arasında yer alan bu hak ve özgürlüklere örnek olarak; kişinin “*yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı*”, zorla çalıştırılma ve angarya yasağı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce ve kanaat özgürlüğü, düşünceyi ifade etme ve yayma özgürlüğü, bilim ve sanat özgürlüğü, basın özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ve mülkiyet hakkı gibi haklar sayılabilir (Kayar, 2004).

Sosyal haklar, bireylere devletten pozitif bir eylem, hizmet ya da yardım talep etme hakkı veren ve kişilerin şekli özgürlüklerini fiilen kullanabilmelerini kolaylaştıran haklardır. Bu haklar, 1982 Anayasasının "*sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler*" bölümündeki 41-65. maddeler arasında ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu haklar arasında; ailenin korunması, çocuk hakları, eğitim ve öğrenim hakkı, çalışma ve sözleşme özgürlüğü, çalışma hakkı, dinlenme hakkı, sendika kurma hakkı, toplu iş sözleşmesi yapma ve toplu pazarlık hakkı, grev hakkı ve konut hakkı gibi örnekler yer almaktadır (Hakyemez, 2011).

Siyasi haklar ise vatandaşa, siyasi iradenin oluşturulmasına ve siyasi gücün kullanılmasına katılma, ülkenin yönetiminde söz sahibi olma ve kamu faaliyetlerine katılma imkânı tanıyan haklardır. Katılımcı demokrasi anlayışına göre, vatandaşlar siyasi hakimiyetin kullanılması konusunda söz sahibi olur ve devletin yönetimi ile ilgili kararlar üzerinde etkili olabilirler. Anayasada "*Siyasi haklar ve ödevler*" başlığı altında 66-74. maddeler arasında düzenlenen bu haklar arasında; vatandaşlık hakkı, seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakları, kamu hizmetlerine girme hakkı gibi haklar örnek olarak gösterilebilir (Hakyemez, 2011).

1982 Anayasasının THÖ rejimi ile ilgili genel hükümler, 12-16. maddeler arasında düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler, doğal hukuk yaklaşımının bir yansıması olarak 12. maddedeki "*Herkes kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.*" ifadesiyle vurgulanmıştır. "*Hürleştirme*" yaklaşımı çerçevesinde, Anayasa'nın 5. maddesine göre devletin temel görevlerinden biri, THÖ'leri devletin temel nitelikleriyle telif edilemeyecek şekilde sınırlandıran her türlü engeli ortadan kaldırmaktır (Şirin, 2016).

1982 Anayasasının ilk haline göre, tüm THÖ, 1961 Anayasasında olduğu gibi, özgürlükle ilgili maddede yer alan özel sınırlama sebeplerinin dışında, ayrıca 13. maddede belirtilen "*milli egemenlik*", "*milli güvenlik*", "*kamu düzeni*" gibi genel sınırlama sebepleriyle sınırlanabiliyordu. Bu yaklaşım, 1982 Anayasasının ilk versiyonunun, temel haklar ve özgürlükler konusunda devleti bireye, otoriteyi ise özgürlüğe daha fazla tercih eden ve yeterince özgürlükçü olmayan bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Bu yaklaşım 2001'de yapılan anayasa değişiklikleriyle değişmiş ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında önemli yenilikler getirilmiştir (Arslan, 2002).

2001 Anayasa değişikliklerinin en önemli yeniliği, 13. maddede yer alan "*milli egemenlik*", "*milli güvenlik*", "*kamu düzeni*", "*genel asayiş*", "*kamu yararı*" ve "*genel sağlık*" gibi genel sınırlama sebeplerinin kaldırılmasıdır. Yeni düzenlemeyle, THÖ'nün sadece Anayasa'nın ilgili maddelerinde düzenlenen sebepler doğrultusunda ve yasayla tahdit edilebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu sınırlamaların Anayasa'nın amaç ve ruhuna aykırı olmaması gerektiği vurgulanmıştır. 2001 değişikliklerinde, THÖ'nün kullanılması ile ilgili 15. maddede herhangi bir değişiklik yapılmamış ve savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, uluslararası hukuka karşı sorumluluklar ihlal edilmeksizin temel hakların kısmi ya da tamamen durdurulabileceği hükmü aynen korunmuştur (Fendoğlu, 2002).

7 Mayıs 2004'de kabul edilen 5170 sayılı Kanun ile kadın-erkek eşıtlığı (AY. m. 10), ölüm ve genel müsadere cezasının kaldırılması (AY. m. 15,17,38,87), basın araçlarının zapt ve müsadere edilmemesi (AY. m. 30), usulüne uygun yürürlüğe konulmuş THÖ'ye ilişkin uluslararası antlaşma hükümleri ile aynı konuda farklı hüküm içeren kanunlar arasında uyumsuzluk çıkması durumunda sözleşme hükümlerinin esas alınması (AY. m. 90/5) gibi hususlarda kanun değişikliği yoluna gidilmiştir (http-16).

21 Ocak 2017'de kabul edilen 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum sonucunda kabul edilerek yeni bir anayasal düzen oluşturulmuştur. Yeni düzenin odağında Cumhurbaşkanı yer almakta olup yeni sistem Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi olarak tanımlanmıştır. Başkanlık sisteminden esinlenen bu model, Türkiye'ye özgü ve diğer erkleri domine eden bazı özellikler eklenerek "*Türk tipi bir sistem*" olarak nitelendirilmiştir. Bu yeni düzende sıkıyönetim rejimi kaldırılmış ve yalnızca olağanüstü hâl rejimi uygulanmaya başlanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yürütme erki, TBMM'den bağımsız olarak idari düzenlemeler yapma yetkisine sahip olmuştur (Hekimoğlu, 2002).

3.1.1 2004 Değişikliği AY. 90/5 Maddesi

2004 yılında yapılan değişiklik öncesi Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrası şöyleydi; "*Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz.*" Bu ifade antlaşmaların Türk hukukundaki hiyerarşik konumunu düzenliyor gibi görünse dahi metindeki iki cümle arasındaki çelişki, iç hukukta hiyerarşi konusunda farklı

görüşlerin doğmasına yol açmış ve bu durum tartışmalara sebep olmuştur. Özellikle *"kanun hükmündedir"* ifadesinin ne anlama geldiği ve AYM'ye başvurulamazlık durumunun, milletlerarası antlaşmalara kanunlardan bir üstünlük tanıyıp tanımadığı, başlıca tartışma noktası olmuştur (Memiş, 2005).

"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir" ifadesine göre, uluslararası antlaşmalar, kanunlarla eşdeğer kabul edilir (Sağlam, 2002). Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaması, uluslararası antlaşmaların kanunlardan üstün olduğunu ima etmez. Bu şartlarda söz konusu durum, devletin uluslararası sorumluluğunun önüne geçmek ve uluslararası kuruluşlara üyeliği kolaylaştırmak için konmuş bir düzenleme olarak anlaşılmalıdır. Bu görüşte olanlar açısından, milletlerarası bir antlaşma ile yasa arasında bir çatışma meydana geldiğinde, önceki ve sonraki kanunlar arasındaki ilişki ve genel-özel kanun kuralları dikkate alınarak çözüm bulunmalıdır. Diğer bir görüş ise, *"Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz."* cümlesine dayanmaktadır. Görüşe göre milletlerarası antlaşmalar, kanunlardan üstün tutulmaktadır. Bu görüş 90. maddenin 5. fıkrasındaki *"kanun hükmündedir"* ifadesinin, uluslararası antlaşmaların iç hukuktaki doğrudan etkisini belirtmek amacıyla kullanıldığını savunur. Bu bakış açısına göre bir devlet uluslararası alanda bir antlaşmayı kabul ettiğinde, iç hukukta da bu antlaşmanın etkilerini kabul etmiş sayılır ve iç hukukta yapılacak yasal düzenlemeler bu antlaşmalara aykırı olamaz (Özbudun, 1993).

Bir başka görüş, uluslararası antlaşmaların insan haklarına dair olanlar ve olmayanlar olarak iki kategoride değerlendirilmesidir. Bu görüşe göre THÖ'ye ilişkin antlaşmalar, diğer antlaşmalara kıyasla iç hukukta daha üstün bir konumda yer alır. Örneğin, AİHS gibi insan haklarını düzenleyen uluslararası antlaşmalar, iç hukukta bu alanda düzenleme yapmayan antlaşmalara göre daha öncelikli kabul edilir (Hekimoğlu, 2002).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda 7 Mayıs 2004 tarih ve 5170 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikle, Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasına şu cümle eklenmiştir: *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."* Bu değişiklik ile THÖ'ye ilişkin milletlerarası antlaşmalar ile yasaların muarazası durumlarında, uluslararası antlaşmaların üstün olduğu net bir şekilde belirtilmiştir. Değişiklik, 2004

öncesi tartışmaları sona erdirmemiştir çünkü THÖ ile ilgili olmayan uluslararası antlaşmaların kanunlarla ya da hatta Anayasa ile çatışması durumunda nasıl bir yol izleneceği konusunda hala bir açıklık bulunmamaktadır (Tanilli, 1990). Dolayısıyla söz konusu tartışmalar hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir. Önemli bir diğer nokta THÖ ile ilgili uluslararası antlaşmaların, kanun hükümleriyle çatışması durumunda, her iki metnin aynı konuda farklı hükümler içermesi gerektiğidir. Daha açık bir ifadeyle bir kanun hükmü ile bir uluslararası antlaşma arasında doğrudan bir çatışma olmalıdır. Bu çatışma ortaya çıktığında uluslararası antlaşmanın üstün olacağı açık bir şekilde belirtilmiştir.

Uluslararası antlaşmaların kanunlarla çatışması durumu yalnızca kanunlarla sınırlı kalmaz. KHK ve idarenin öteki düzenleyici işlemleri için de ilgili maddenin son fıkrası esas alınmalıdır. Bu çerçevede, milletlerarası herhangi bir antlaşma ile kanun hükmü çatıştığında antlaşma üstün kabul edilirken kanun dışında aynı etkiye sahip KHK veya düzenleyici işlemlere öncelik verilmesi, amacına aykırı olurdu. AİHS gibi THÖ'yü düzenleyen uluslararası antlaşmalarla, bir kanun hükmü çatıştığında, yargı mercileri Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasını dikkate alarak AİHS'yi öncelikli olarak uygulayacaktır. Diğer bir deyişle AİHS de kanunların üstünde yer alır ve Sözleşmenin iç hukukta üstünlüğü kabul edilir (Balkır, 2009).

Madde hükmüne ilişkin birinci görüşe göre yalnızca THÖ ile ilgili milletlerarası sözleşmelerin bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buna karşın ikinci bir görüşe göre THÖ ile ilgili olmayan bir uluslararası sözleşme için de bu tür bir hüküm yer alsa bile, bu durum yeterlidir. Zira uluslararası sözleşme ile kanun arasında bir çelişki söz konusu olduğunda, esas alınan ölçüt 90. maddede belirtilen THÖ'dür (Genç, 1997). Burada bahsedilen *"temel hak ve özgürlükler"* kavramı, anlam açısından daha geniş bir kavram olarak *"insan hakları"* terimiyle çözülebilirdi. Zira maddenin gerekçesinde; *"Usulüne uygun şekilde yürürlüğe giren insan haklarına dair uluslararası sözleşmeler ile kanun hükümleri arasında bir çelişki çıkarsa, hangisinin önce geleceği konusundaki tereddütleri gidermek için 90. maddeye bir hüküm eklenmiştir."* denilmektedir. Bu gerekçede de *"insan hakları"* terimi kullanılmaktadır. Dolayısıyla *"temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmeler"* ifadesini *"insan haklarına dair uluslararası sözleşmeler"* olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır (Yokuş, 2002).

Bir diğerk sorun, Anayasa ile THÖ'ye ilişkin uluslararası bir sözleşme arasında bir çatışma durumunda ne yapılması gerektiğidir. İlk olarak, uluslararası hukukun üstünlüğü ilkesine dayanarak Anayasa'nın bu sözleşmeyle uyumlu olacak bir yoruma gereksinim vardır. Şayet bu olanaklı değilse AYM ya Anayasaya ya da sözleşmeye üstünlük tanır. Fakat Anayasa'nın göz ardı edilmesi hem şekil hem de içerik açısından üstünlüğünün göz ardı edilmesi anlamına gelir ki bu da pek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple bu konuda kesin bir çözüm bulunamamıştır (Özbudun, 1993).

Uluslararası sözleşmeler ile kanunlar arasındaki çatışmayı kimin belirleyeceği konusu da bir belirsizlik yaratmaktadır. Alt mahkemeler veya yüksek mahkemelerin daireleri arasında kararlar bağlamında bir çelişki ortaya çıkması durumunda çelişkinin nasıl çözüleceği, 90. maddeye eklenen cümleyle netleşmemiştir. Bu durumun yarattığı problem, yasaların yürürlüğe girmesi öncesi AYM önünde denetlenmesi ve kanunların Anayasa ve uluslararası sözleşmelere uygun olup olmadığının kontrol edilmesini sağlayacak bir Ön-denetim sistemi getirilmek suretiyle çözüme kavuşturulabilir (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2009).

3.2 AİHM' ye Bireysel Başvuru Hakkının Tanınması

Almanya'daki anayasa şikâyeti, Latin Amerika ve İspanya'da "Amparo" olarak bilinen sistemle benzerlik göstermektedir. Türkiye'deki bireysel başvuru hakkı ise anayasa tarafından güvenceye alınan belirli hakların, idare ve yargı organları tarafından ihlal edilmesi durumunda mağdur bireylerin son çare olarak Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilmesini sağlayan bir hukuk yoludur (Yokuş, 2002).

Türkiye'de bireysel başvuru hakkı, 5982 sayılı Kanun ile Anayasa'nın 148. maddesine eklenen 3, 4 ve 5. fıkralarla düzenlenmiştir. Anayasa'nın 148. maddesinin 3. fıkrasına ve 6216 sayılı Kanun'un 45. maddesine göre, Anayasa ve AİHM ile Türkiye'nin taraf olduğu ek protokollerde yer alan THÖ'den birinin, kamu gücünü kullanan bir organ tarafından ihlal edildiği iddiasıyla herkes AYM'ye başvurabilir. Anayasa'nın 148. maddesi ve 6216 sayılı Kanun, bireysel başvuruya konu hakları tek tek belirtmemiş, yalnızca Anayasa ve AİHM'de güvence altına alınmış haklarla sınırlı tutmuştur (Gözler, 2011).

Federal Almanya, Türk hukukunda sıkça referans verilen anayasa şikâyetinin en iyi uygulandığı ülkeler arasında yer almaktadır. Federal Alman Anayasa Mahkemesi'nin

kararları ve Alman doktrini, bireysel başvurunun işlevini tartışırken önemli örnekler sunmaktadır. Bu tartışmalara göre, bireysel başvuru iki temel işleve sahiptir: Subjektif işlev, bireyin THÖ'sünün anayasa yargısı aracılığıyla korunmasını sağlamak; objektif işlev ise hukuk düzenini korumak ve anayasa hukukunu geliştirmektir. Bireysel başvurunun öncelikli amacı, kişinin THÖ'sünü güçlü bir şekilde savunmaktır (Tanör, 2000). Bunun yanı sıra temel haklara dair içtihatların zenginleşmesi, hakların anlaşılması ve uygulanmasında birlik sağlanması, kamu otoritelerinin bilhassa yargı organlarının temel hakların korunmasına daha fazla özen göstermesi, bireysel başvurunun diğer önemli işlevlerindendir.

Türk hukuku açısından bireysel başvurunun işlevleri benzer şekilde görülmektedir. Anayasa değişikliğinin gerekçesinde AYM'ye bireysel başvuru ile temel hakların korunmasının amaçlandığı, etkin bir bireysel başvuru mekanizması kurularak hukukun üstünlüğü standartlarının yükseltileceği, kişilerin haklarının daha iyi korunacağı ve devlet organları ile idare makamlarının anayasaya ve kanunlara daha uygun hareket etmeye zorlanacağı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra bireysel başvuru sayesinde Anayasa Mahkemesi'ne özgürlükleri koruma ve geliştirme görevi verilmiştir. 2012 yılından itibaren bireysel başvuruların başladığı dönemde, Mahkeme, THÖ'nün korunmasını ana hedef olarak pek çok önemli karar vermiştir (Nalbant, 2015).

Bireysel başvurunun bir başka önemli işlevi, Türkiye aleyhine AİHM'de açılacak davaların önüne geçmek yani AİHM'ye başvurularda Anayasa Mahkemesi'ni iç hukuk filtresi olarak kullanmaktır. Özellikle Türkiye'nin AİHM başvuruları sayısındaki artış ve bu durumun uluslararası alanda ülkenin imajını zedelemesi, yasa koyucuların bireysel başvuru mekanizmasını getirmesinin temel amaçlarından biri olmuştur. Türk Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru hakkındaki en baştaki işlevi ve amacı olan THÖ'yü, ne derece koruduğunu anlayabilmek için Mahkemenin bu alandaki kararlarının içeriğine bakmak gerekir. AİHM'nin içtihatlarından da yararlanan Mahkeme, tutuklu milletvekilleri, tutuklu gazeteciler, internet erişim yasakları, kadınların soyadı kullanımı gibi çok sayıda önemli konuda kamuoyunu etkileyen kararlar almıştır (Karakaş, 2016).

AYM'ye bireysel başvuru hakkının tanınması, bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması açısından ciddi bir adım olmuştur. Bireysel başvuru sayesinde, THÖ'nün anayasa yargısı aracılığıyla korunması sağlanmış, kamu gücü kullanan organların bu

hakları daha dikkatli bir şekilde koruması beklenmiştir. Özellikle yargı organlarının, karşılaştıkları uyuşmazlıkları çözmeye AİHM içtihatları ve AİHS hükümlerine uygun kararlar almaları teşvik edilmiştir. Bireysel başvuru mekanizmasının etkili bir şekilde kullanılabilmesi, iç hukukta hukuki uyuşmazlıkların çözülmesine olanak tanımış ve bu durum, Türkiye aleyhine AİHM’de verilen kararların sayısında ciddi bir azalma sağlamayı hedeflemiştir (Cinmen ve Dindar, 2015).

Bireysel başvurunun başlamasından bu yana Anayasa Mahkemesi önemli bir çaba sergilemiş ve çok sayıda uyuşmazlık, AİHM’ye taşınmadan çözülmüştür. Mahkeme, pek çok alanda verdiği kararlarla insan hakları konusunda değerli bir bilgi birikimi edinmiştir. Ancak tüm çabalara ve beklentilere rağmen yasa koyucunun bireysel başvuru ile ulaşmak istediği bazı hedefler henüz gerçekleşmemiştir. Zira AİHM’ye başvuruların azalması beklenmişken, Türkiye, Anayasa Mahkemesi tarafından sonuçlandırılan 375.017 bireysel başvurunun ardından dahi AİHM başvurularında birinci sırada yer almaktadır. Bu durum, yapısal sorunların hala devam ettiğini ve adli ile idari mercilerde insan haklarına ilişkin sorunların çözülmediğini göstermektedir (Fendoğlu, 2019).

Bireysel başvurunun insan haklarını koruma ve AİHM başvurularını azaltma gibi amaçlara ulaşabilmesi için adli ve idari mercilerin, AİHM ve Anayasa Mahkemesi içtihatlarını göz önünde bulundurarak verdikleri kararları, işlem ve eylemleri dikkatle gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Bunun yanı sıra Anayasa Mahkemesi’nin verdiği kararların objektif etkisinin gerçekleşebilmesi için bu kararların dikkate alınarak insan hakları ihlallerinin azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır (Keskinsoy, 2018).

Anayasa Mahkemesi tarafından verilen ihlal kararlarına benzer yeni başvuruların sürekli olarak Mahkeme önüne gelmesi, bireysel başvuru sayısının sürdürülemez bir seviyeye gelmesine yol açmakta ve Mahkemenin iş yükünü artırarak kararların gecikmesine sebep olmaktadır. Ayrıca Mahkemenin verdiği kararların bazen yargı organları tarafından uygulanmaması aynı başvurunun yeniden Mahkeme önüne gelmesine neden olabilmektedir. Bu durum yalnızca başvuru sayısının artmasına yol açmakla kalmamakta aynı zamanda bireysel başvurunun etkinliğinin azalmasına da sebep olmaktadır. Eğer bu durum devam ederse uzun yıllar süren çabaların sonucu elde edilen kazanımlar tehlikeye girebilir ve Anayasa Mahkemesi’nin iç hukuk yollarını etkin bir şekilde işleten bir organ olarak AİHM kararları da zarar görebilir (Tögel, 2013).

3.3 AİHM'nin Yargı Yetkisinin Kabul Edilmesi

AİHS veya diğer adıyla İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme, THÖ'yü daha ayrıntılı bir şekilde tanımlamış ve bu hakların ihlali durumunda cezalandırma yetkisi olan bir yargı organı oluşturulmuştur. AİHS, getirdiği zorunlu yargı sistemi ve kurduğu yargı organı ile insan haklarının korunması açısından en etkili uluslararası belgedir. Sözleşme ile insan haklarına yönelik uluslararası düzeyde önemli bir hukuki belge sunulmuş ve hakları koruyacak yargısal mekanizmalara başvuru imkânı sağlanmıştır (Teziç, 2019).

Adil yargılanma hakkı, AİHS'nin 6. maddesinde genel hatlarıyla düzenlenmiştir. Bu maddede eksik kalan hususlar ise AİHM içtihatlarıyla tamamlanmaktadır. Türkiye'nin taraf olduğu AİHS ve ek protokoller, Anayasa'daki THÖ'den herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edilmesi durumunda AYM'ye bireysel başvuru yapılabilmesinin dayanaklarını oluşturur. Adil yargılanma hakkı, ilgili maddede demokratik toplumun gereği olarak hukukun üstünlüğü ilkesiyle güvence altına alınmıştır ve Sözleşme kapsamındaki devletlerde adaletin uygulanmasını amaçlayan yargı mekanizması içerisinde yer alır. Bu madde, hukuk davalarında tarafların usul haklarını ve ceza yargılamalarında suç isnat edilen kişinin haklarını güvence altına alır. Ancak sadece hak ihlali iddiasında bulunan kişiler değil; yargılamada tanık, mağdur gibi diğer kişiler de hakları ihlal edilmişse AİHM tarafından dikkate alınmaktadır. AİHM içtihatlarına göre adil yargılanma hakkı, medeni haklar ve yükümlülükler ile ceza hukukunda geçerli olmaktadır. Her birey, davasının bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından kamuya açık şekilde, makul bir sürede görülmesini talep etme hakkına sahiptir. 6. maddenin AİHM içtihatlarında en önemli madde olmasının nedenleri arasında geniş uygulama alanı, demokrasi ve hukuk devleti ilkesi ile olan bağlantısı ve AİHM önüne gelen davaların büyük çoğunluğunun bu madde ile ilgili ihlallerden kaynaklanması sayılabilir (İnceoğlu, 2013).

1982 Anayasası, 1961 Anayasasında olduğu gibi insan hakları kavramına yer vermektedir. Anayasanın "*Cumhuriyetin Nitelikleri*" başlıklı 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olduğuna açıkça vurgu yapılmıştır. "*Yargı Yetkisi*" başlıklı 9. maddesinde yargı yetkisinin Türk milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılacağı

düzenlenmiştir. 1982 Anayasasının "*Kanun Önünde Eşitlik*" başlıklı 10. maddesinde ise herkesin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep gibi sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduğu, kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu, devletin eşitliğin sağlanmasında sorumlu olduğu belirtilmiştir. "*Kişî Hürriyeti ve Güvenliği*" başlıklı 19. maddede tutuklu kişilerin makul bir sürede yargılanma ve soruşturma ya da kovuşturma sırasında serbest bırakılmayı talep etme hakları düzenlenmiştir (Gölcüklü, 2000).

17 Ekim 2001 tarihinde yayımlanan 24556 sayılı Resmî Gazete’de yer alan 4709 sayılı Kanun ile Anayasa’da yapılan değişiklikler arasında, adil yargılanma hakkına dair düzenlemeler de bulunmaktadır. Uluslararası sözleşmelerle güvence altına alınan adil yargılanma hakkı, Anayasa metnine de dahil edilmiştir. Bu kapsamda, 1982 Anayasasının "*Hak Arama Hürriyeti*" başlıklı 36. maddesi, "*Kanuni Hâkim Güvencesi*" başlıklı 37. maddesi, "*Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar*" başlıklı 38. maddesi ile "*Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması*" başlıklı 40. maddeleri, adil yargılanma hakkı ile ilgili hükümler içermektedir. Ayrıca, Anayasanın "*Yargı*" başlıklı Üçüncü Bölümünde yer alan "*Mahkemelerin Bağımsızlığı*" (m.138), "*Hakimlik ve Savcılık Teminatı*" (m.139), "*Hakimlik ve Savcılık Mesleği*" (m.140), "*Duruşmaların Açık ve Kararların Gerekçeli Olması*" (m.141) ve "*Mahkemelerin Kuruluşu*" (m.142) maddeleri de adil yargılanma hakkına yönelik düzenlemeleri kapsamaktadır (Çırak, 2019).

1982 Anayasasında, 1961 Anayasası’nda olduğu gibi, mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkilerinin kanunlarla belirlenmesi öngörülmüş ve adil yargılanma hakkıyla ilgili diğer maddelere de yer verilmiştir. 3 Ekim 2001 tarihli ve 4709 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik sonucunda, "*Hak Arama Hürriyeti*" başlıklı 36. maddeye "adil yargılanma" ifadesi eklenmiş ve böylece adil yargılanma hakkı kavramı ilk defa doğrudan Anayasa’da yer almıştır. Adil yargılanma ilkesi aynı zamanda Ceza Muhakemesi Kanunu’nda (CMK) da düzenlenmiş olup, 1 Haziran 2005’te yürürlüğe giren 5271 sayılı CMK ile bu hakkın korunması amacıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Çırak, 2019).

Türkiye’de adil yargılanma hakkının hukuki sistemde önemli bir yer tuttuğu, Anayasa ve kanunlardaki değişikliklerle açıkça görülmektedir. Mevzuat sürekli olarak gözden geçirilmekte ve adil yargılanma hakkının tam olarak hayata geçirilmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Adalet Bakanlığı tarafından hazırlanan 2021 tarihli “İnsan

Hakları Eylem Planı”nda, "Yargı Bağımsızlığı ve Adil Yargılanma Hakkının Güçlendirilmesi" başlığı altında; yargının bağımsızlığının sağlanması, gerekçeli karar hakkının temini, masumiyet karinesinin uygulanması, makul sürede yargılanma hakkının geliştirilmesi, iddia ve savunmanın eşitliği ilkesi, savunmanın güçlendirilmesi ve adalete erişimin artırılması gibi yedi temel hedef belirlenmiştir (Bilgin, 2016). Tüm bu düzenlemelerin ve hedeflerin önemi, adil yargılanma hakkının fiilen ne kadar etkin şekilde uygulandığı ile ortaya çıkmaktadır. Mevzuatta yapılan iyileştirmeler ve çeşitli projelere rağmen, bu hakların pratikte uygulanabilirliği ve denetimi konusu hâlen tartışma konusudur.

Adil yargılanma hakkı, Anayasamızda tüm yargı yollarına uygulanırken, AİHS’nin 6. maddesi yalnızca medeni haklar ve yükümlülüklerle ilgili uyuşmazlıklarda ya da cezai alanda yöneltilen suçlamalar için geçerlidir. Buna karşın AİHM yargılamalarında, adil yargılanma talebi, çok daha geniş bir şekilde yorumlanarak disiplin hukuku veya anayasa hukuku gibi alanlardaki aykırılık iddialarında da dikkate alınmaktadır. Aksi takdirde adil yargılanma hakkı, yalnızca sınırlı şekilde talep edilebilir ve bu da hak kayıplarına yol açarak işlevsiz bir duruma düşebilir (Akdoğan, 2022).

Yukarıda yapılan açıklamalarda, adil yargılanma hakkının temel unsurları ve ilkeleri ele alınmıştır. Bu ilkelerden en önemli olanı, makul sürede yargılama ilkesidir. Bu ilke, adaletin gecikmeden sağlanması, hukuki kesinliğin en kısa sürede elde edilmesi ve yargılamanın sürüncemede bırakılmaması anlamına gelir. Söz konusu ilke değerlendirilirken, yargılamanın karmaşıklığı, kaç aşamalı olduğu, tarafların ve ilgili makamların sürecindeki tutumları ve başvurunun yargılamanın hızla sonuçlanmasındaki menfaati gibi faktörler göz önünde bulundurulmaktadır. Uzun süren yargılamalar hem hak kayıplarına yol açabilir hem de adalete olan güveni sarsarak hukuki güvenlik ilkesini zedeleyebilir. Bunun sonucunda bireyleri hukuki olmayan yollara yönlendirebilir. Bu tür sorunların önüne geçebilmek için, ülkemizde yargı reformları aracılığıyla yargılama sürelerinin kısaltılmasına özen gösterilmelidir. Mahkeme sayısının ve bu alanda görevli personelin artırılmasının fayda sağlayabileceği düşünülmektedir (Özkul, 2016).

Adil yargılanma hakkının bir diğer önemli ilkesi ise bağımsız ve tarafsız bir mahkemede yargılanma ilkesidir. Bu ilke, adaletin hiç şüpheye yer bırakmadan sağlandığına duyulan güvenin temelini oluşturur. Tarafların, iddia ve savunmalarını adil

bir şekilde mahkeme önünde sunabilmesi, silahların eşitliği ilkesine dayanır. Bu bağlamda başvurucunun kendisine yöneltilen iddialara karşılık verebilmesi, duruşmaya katılma hakkının sağlanması ve mahkeme kararlarının ilan edilen duruşma gününde verilmesi gibi unsurların ihlali, adil yargılanma hakkının ihlali olarak kabul edilir. Savunma hakkı, özellikle ceza yargılamasında güvence altına alınması gereken bir alt unsurdur. Suçlanan kişiye, savunma yapabilmesi için yeterli imkân, zaman ve kolaylık sağlanmadığı sürece adil bir yargılama mümkün değildir (Turan, 2009).

Kanun yollarına başvuru süreleri, adil yargılanma hakkının bir diğer önemli unsuru olan mahkemeye erişim hakkı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda başvuru süreleri, hakkın özünü zedelememeli ve kişilerin yargı yoluna başvuru hakkını ortadan kaldırmamalıdır. Her başvuru, özel olarak değerlendirilmeli ve ihlale yol açtığı iddia edilen eylem ile yaşanan zarar arasında uygun bir illiyet bağı olup olmadığı dikkate alınmalıdır. Kararların gerekçeli olması ilkesi, tüm mahkemelerin, üst mahkemeler de dahil olmak üzere, verdikleri kararları yeterli bir şekilde gerekçelendirme zorunluluğuna dayanır. Başvurucunun, usul veya esasa dair ileri sürdüğü iddialara açık ve ayrı bir şekilde yanıt verilmemesi, ciddi hak ihlallerine yol açabilir. Kararın gerekçesinin bilinmeden yapılan temyiz başvurularında savunma hakkı ihlal edilebilir. Bu doğrultuda adil yargılanma hakkının ihlaliyle ilgili yapılan bireysel başvurulara AYM tarafından AİHM içtihatları da göz önünde bulundurularak yapılacak titiz değerlendirmeler, ülkemize yönelik AİHM başvuru sayısını azaltacağı gibi, ihlal ve tazminat kararlarının verilmesini de engelleyecektir (Çayan, 2016).

3.4 Bazı İnsan Hakları Sözleşmeleri

3.4.1 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

Rio'da 157 ülke, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ni (http-17) (BÇS) imzalamış ve bu Sözleşme, Aralık 1993'te yürürlüğe girmiştir. 2011 yılı itibarıyla Sözleşme'nin 193 tarafı bulunmaktadır. BÇS, 42 maddeden ve iki ekten (Ek I: Belirleme ve İzleme; Ek II: Hakemlik ve Uzlaşma) oluşmaktadır. Sözleşme'nin ana hedefleri şu şekilde belirlenmiştir (Madde 1): (a) Biyolojik çeşitliliğin korunması; (b) Biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımı; (c) Genetik kaynakların kullanımından elde edilen faydaların adil ve hakkaniyete uygun bir şekilde paylaşılması (http-18).

BM İklim Değişikliği Sözleşmesi'nden farklı olarak BÇS başlığında 'çerçeve' kelimesini içermemektedir. BÇS, sıklıkla bir çerçeve sözleşmesi olarak kabul edilmektedir. BÇS'nin üç açıdan çerçeve sözleşmesi olduğu ileri sürülmektedir. İlk olarak BÇS uluslararası iş birliğini teşvik etmekte; esnek yükümlülükler çerçevesi sunarak devletlerin yetki alanlarında biyolojik çeşitlilikle ilgili ulusal düzeydeki eylemleri teşvik etmektedir. İkinci olarak BÇS, ekler ve protokoller aracılığıyla daha da geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Üçüncü olarak ise BÇS, içinde bulunduğu alandaki diğer sözleşmelerin yerine geçen, onları kapsayan bir çerçeve değil; aksine sözleşmelerle uyumlu bir şekilde tamamlayıcı niteliktedir. Önceden mevcut olan türleri, habitatları/ekosistemleri ve/veya faaliyetleri hedef alan hukuksal araçlardan farklı olarak, BÇS biyoçeşitliliğin korunmasını daha geniş bir çerçevede ele alarak, geniş bir ekosistem yaklaşımını benimsemektedir (Demirayak, 2023).

BÇS yalnızca önceki biyoçeşitlilikle ilgili sözleşmelerden değil, aynı zamanda çağdaş diğer uluslararası anlaşmalardan da farklıdır. İklim değişikliği ve çölleşme konularını ele alan sözleşmelerin aksine, BÇS çok sayıda uluslararası anlaşmanın yer aldığı geniş bir hukuki alanı kapsamaktadır. Bu hukuki araçlar, BÇS'nin birincil amacı olan biyolojik çeşitliliğin korunması açısından büyük çeşitlilik göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda, BÇS, Bonn, Paris, Bern ve Ramsar Sözleşmeleri ile bir ölçüde CITES'e dayanarak geliştirilmiştir. İkinci hedef olan sürdürülebilir kullanım noktasında ise, BÇS, 1970'lerdeki koruma odaklı sözleşmelerden ayrılmakta ve aynı zamanda BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Birleşmiş Milletler Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi (BMÇMS) gibi güncel sürdürülebilir kalkınma rejimlerini yansıtmaktadır. Üçüncü hedef ise genetik kaynaklardan elde edilen yararların adil ve hakkaniyete uygun şekilde paylaşılmasıdır. BÇS, genetik kaynakların uluslararası düzeyde değişimini düzenleyen yeni bir mekanizma getirmektedir (Demirayak, 2023).

BÇS'nin 15. maddesi, genetik kaynaklara erişimi düzenleyerek öncelikle devletlerin kendi doğal kaynakları üzerindeki egemenlik haklarını ön plana çıkarmaktadır. Bu kapsamda, genetik kaynaklara erişim yetkisi ulusal yönetimlere bırakılmış olup, bu erişim ulusal mevzuata tabidir (Prg. 1) (Güneş, 2009). Bu madde taraf devletlere bazı yükümlülükler de yüklemektedir. Buna göre, taraf devletler, diğer devletlerin genetik kaynaklara erişimini kolaylaştırıcı koşullar oluşturmayı ve sözleşmenin amaçlarına aykırı engeller koymamayı taahhüt ederler (Prg. 2) (Hayırsever ve Topçu, 2008).

BÇS'nin önemi genetik kaynaklara erişimin “karşılıklı mutabakat sağlanarak” ve kaynak ülkenin önceden bilgilendirilmesi suretiyle yapılması gerektiğini vurgulamasındandır. Bu süreç, hakkaniyet temelli bir mekanizmanın oluşturulmasını sağlar.

BÇS, teknoloji transferi ve biyoteknolojinin kullanımına ilişkin de önemli düzenlemeler içermektedir. Madde 16, taraf devletlere teknoloji transferi konusunda çeşitli yükümlülükler getirmektedir. Bu maddeye göre, “*Taraf Devletlerin her biri, biyoteknoloji de dahil olmak üzere, biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımıyla ilişkili ve genetik kaynaklardan yararlanan, çevreye zarar vermeyen teknolojilerin diğer Taraf Devletlere transferini sağlamak ve bu devletlerin söz konusu teknolojilere erişimini kolaylaştırmakla yükümlüdür*” (Işık, 1997). Bu teknoloji transferi, gelişmekte olan ülkeler için karşılıklı anlaşmayla öncelikli ve ayrıcalıklı şartlar çerçevesinde yapılabilir ve adil koşulların sağlanması hedeflenir. Teknoloji transferi bağlamında önemli bir husus da patent ve diğer fikri mülkiyet haklarıdır. Sözleşmenin 16/2 maddesi, teknoloji transferi ve erişimin patent ve fikri mülkiyet haklarına tabi olması durumunda, bu süreçlerin fikri mülkiyet haklarına uygun ve bu hakların etkin korunmasına dikkat edilerek gerçekleştirileceğini belirtmektedir (http-19).

BÇS, taraf devletlerin genetik kaynakları sağlayan diğer ülkelerle, özellikle gelişmekte olan ülkelerle, uluslararası hukuka uygun şekilde ve gerektiğinde patentler ve diğer fikri mülkiyet haklarıyla korunan teknolojiler dahil olmak üzere, genetik kaynakları kullanan teknolojilerin transferine ilişkin karşılıklı mutabakat çerçevesinde önlemler almalarını öngörmektedir. Ayrıca, özel sektörün teknoloji transfer sürecine katılımı da teşvik edilmekte ve taraf devletlerin bu konuda gerekli tedbirleri alması beklenmektedir (Çakmak, 2008).

BÇS, hem teknoloji transferinde fikri mülkiyet haklarının yeterli ve etkili korunmasını gözetirken, hem de patentler ve fikri mülkiyet haklarıyla korunan teknolojilerin transferini düzenlemekte, özel sektörün bu süreçteki rolünü vurgulamaktadır. Taraf devletlerin bu konuda gerekli tedbirleri alacakları belirtilmektedir. Madde 16'nın 5. paragrafında ise, patent ve diğer fikri mülkiyet haklarının Sözleşme'nin uygulanmasına engel oluşturabilecek durumlar yaratabileceği kabul edilmekte; bu hakların Sözleşme

amaçlarına aykırı olmaması ve bu amaçları destekler biçimde düzenlenmesi için tarafların iş birliği yapması gerektiği ifade edilmektedir (Çakmak, 2008).

BÇS, genel olarak bir uzlaşma metni olmakla beraber, bazı hususlarda eleştirilere maruz kalmaktadır. Özellikle genetik kaynaklara erişim, bu kaynaklardan elde edilen faydaların paylaşımı ve fikri mülkiyet hakları konularındaki hükümler eleştirilmiştir. Eleştirilerden bir kısmı, BÇS'nin biyolojik çeşitliliği ve bileşenlerini metalaştırdığı görüşünderken, diğerleri sözleşmenin dilinin fikri mülkiyet haklarını yeterince koruyamayacağını savunmaktadır. Mülkiyet hakkının bir yansıması olarak, devletlerin biyoçeşitlilik üzerindeki egemenlik hakları öne çıkmıştır. BÇS Madde 15'e göre taraf devletler, kendi doğal kaynakları üzerinde egemenlik sahibidir. Aynı maddeye göre, taraf devletler diğer tarafların genetik kaynaklara erişimini kolaylaştırmak ve sözleşmenin amaçlarına aykırı engeller koymamak için çaba gösterecektir. Böylece BÇS, genetik kaynaklar üzerindeki egemenlik hakkını kabul etmekle birlikte, bunun aynı zamanda kaynaklara erişimi sağlama sorumluluğunu ve koşulunu içerdiğini vurgulamaktadır (Kurt, 2017).

BÇS, biyolojik çeşitlilikten elde edilen ürünler için patentler yoluyla mülkiyet hakkı tanımıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, BÇS, teknoloji transferi sürecinde fikri mülkiyet haklarının yeterince ve etkin şekilde korunacağını ifade etmektedir. Ancak, BÇS'nin fikri mülkiyet haklarını koruma yaklaşımına rağmen, bu yeni hak düzenlemeleri bazı ulusötesi şirketler tarafından kabul görmemiştir. Örneğin, "insanlığın ortak mirası" kavramı, özellikle ABD gibi bazı ülkeler tarafından, biyoçeşitlilikten elde edilen faydaların diğer ülkelerle paylaşılacağı anlamına geldiği için eleştirilmiş ve reddedilmiştir. Ayrıca, BÇS'nin taraf devletlerin patent ve diğer fikri mülkiyet haklarının Sözleşme amaçlarıyla uyumlu olmasını sağlamak üzere iş birliği yapacaklarını belirtmesi de yeterince açık değildir (Demir, 2013).

Biyoteknoloji alanındaki çevreler, BÇS'nin fikri mülkiyet haklarıyla ilgili hükümlerinin yetersiz olduğunu, biyoteknoloji transferine ilişkin maddelerin ise ticari çıkarlarını tehlikeye atabileceği gerekçesiyle ABD'nin Sözleşme'ye destek vermemesine neden olduğunu belirtmiştir. Environmental Conservation Organization'ın ABD Senatosu'na sunduğu eleştirilerde, BÇS'nin gelişmekte olan ülkelere teknoloji transferi ve finansal destek sağlama konusundaki belirsiz ifadeleri öne çıkarılmıştır. ABD, bu sözleşmenin hangi teknolojilerin aktarılacağı, teknoloji sahiplerine nasıl ödeme yapılacağı ve

finansal kaynakların miktarı, hedef ülkeleri ile aktarım sıklığı gibi konularda net bilgiler sunmamasından dolayı BÇS'ye karşı çıkmıştır (Kurt, 2017).

BÇS'nin kapsamının geniş olması ve dilinin belirsizliği, biyoçeşitlilik alanının karmaşıklığından da kaynaklanmaktadır. Biyoçeşitliliğin çok yönlü ve kapsamlı yapısı, net bir sorun alanının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bilim insanları arasında bile, biyoçeşitlilik kaybı ve sonuçları sadece ekolojistler ve biyologlar tarafından tam anlamıyla kavranabilmektedir. Biyoçeşitliliğin korunmasına yönelik birçok çevre örgütü bulunmasına karşın, kamuoyunun geniş ilgisini çekecek kadar güçlü bir hareket henüz oluşmamıştır. BÇS öncesinde, panda gibi dikkat çekici türleri koruyan ve Borneo ile Brezilya yağmur ormanları gibi egzotik alanları hedef alan bölgesel sözleşmeler, kamuoyunun ilgisini daha kolay çekebilmiştir. Brezilya, Malezya ve bazı diğer ülkeler, BÇS kapsamında küresel düzeyde önemli türlerin ve bölgelerin listelenmesine karşı çıkmış, bu durum insanların biyoçeşitlilikle kurduğu bağı zayıflatmıştır (Kurt, 2017).

3.4.2 Kimyasal Silahlar Sözleşmesi

Kimyasal Silahların Geliştirilmesi, Üretilmesi, Depolanması, Kullanılması ve İmhasına dair Sözleşme ([http-20](http://20)), kimyasal silahların yasaklanmasını amaçlayan uluslararası bir anlaşmadır. Bu sözleşmenin müzakereleri 25 yıl sürmüştür ve toplamda 103 sayfadan oluşur. Sözleşmenin önsöz kısmı, 24 madde ve 3 ekten oluşmaktadır. Taraf devletler, sahip oldukları kimyasal silahları, üretim tesislerini, sözleşme kapsamındaki yasaklara tabi olmayan kimyasalları, ithalat ve ihracat ile ilgili aldıkları önlemleri Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'ne (KSYÖ) bildirmekle yükümlüdür. Taraf ülkeler, sözleşmeyi imzaladıktan sonra, bu anlaşmanın gerekliliklerine uygun tedbirler almak için kendi yasal düzenlemelerini yapmak zorundadır. Yasal düzenlemelerin yapısı, uygulanabilirliği ve alınan önlemler gibi konular KSYÖ tarafından denetlenebilir (Gönlübol, 1975).

Sözleşmeye taraf olan devletlerin yükümlülükleri şunlardır; Öncelikle, taraf devletler doğrudan veya dolaylı bir şekilde kimyasal silah geliştiremez, üretmez, edinemez, depolayamaz veya herhangi bir yere transfer edemezler. Ayrıca sahip oldukları kimyasal silahları imha etmeleri gerekmektedir. Taraf devletler, ülkelere gelen denetçilerin denetim aşamalarını tamamlaması ve nihai kararı verebilmeleri için sahip oldukları her türlü belgeyi ve bilgiyi resmi olarak sunmak zorundadırlar. Terk edilmiş kimyasal silahlarla ilgili durumlarda başka bir devletin topraklarında terk edilmiş

kimyasal silahlar varsa bunların imhası o devletin sorumluluğundadır. Taraf devletler, barışçıl amaçlarla toksik kimyasallar kullanabilirler fakat bu çalışmalar KSYÖrgütü'ye bildirme yükümlülüğü vardır (Diltemiz ve Yağmuroğlu, 2019).

Kimyasal silah saldırısına uğramış veya bu tür bir tehdit altında olan devletler, bu durumda KSYÖ'den ve diğer taraf devletlerden yardım talep edebilirler. Kimyasal Silahlar Sözleşmesi (KSS), imzacı ülkelerin 10 yıl içerisinde ellerindeki kimyasal silah stoklarını yok etmelerini öngörmektedir. Bu sürecin denetimi ise KSYÖ'ye aittir. Arnavutluk, Hindistan, Irak, Libya, Rusya, ABD ve Güney Kore gibi ülkeler, KSYÖ'ye sahip oldukları kimyasal silah stoklarını bildirmiştir. Sözleşme imzalandıktan sonra Arnavutluk, Hindistan ve Güney Kore ellerindeki stokları tamamen imha ettiklerini KSYÖ'ye bildirmiştir (Üzümcü, 2014).

Sözleşme hükümlerine aykırı hareket eden taraf devletlere uygulanacak yaptırımlar önemli bir konu olmuştur. Sözleşmeye aykırı bir eylem durumunda KSYÖ söz konusu taraf devletin haklarını ve ayrıcalıklarını sınırlama ve askıya alma gibi tedbirler alabilir. Ticaretle ilgili bazı kimyasallar için kısıtlamalar getirilmesi de gündeme gelebilir. Bu konuda *"bu Sözleşme çerçevesinde ve özellikle Madde 1'de yasaklanmış faaliyetlerin sonucu olarak, Sözleşmenin hedef ve amacına ciddi şekilde zarar verilen durumlarda, Konferans, Taraf Devletlere uluslararası hukuka uygun ortak önlemler önerilebilir."* ifadesi yer almaktadır. Bir devletin sözleşmeyi ihlal etmesi durumunda uygulanacak en ciddi yaptırım ise *"Özellikle ağır durumlarda Konferans, konuyu tüm bilgileri ve sonuçlarıyla birlikte BM Genel Kurulu'na ve Güvenlik Konseyi'ne taşıyacaktır."* şeklinde belirtilmiştir (Yağmuroğlu, 2018).

KSS'deki hükümlerin uygulanması için bir denetim mekanizması kurulması, müzakerelerin başlangıcından itibaren sürekli gündemde olan bir konu olmuştur. Sözleşme hazırlanırken denetim mekanizmasının yapısı ve işleyişi hakkında da çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu denetim mekanizmasının görevleri arasında, taraf devletlerin askeri tesislerinin ve altyapılarının yanı sıra ülkelerdeki kimya sanayi tesislerinin de denetlenmesi yer almaktadır (http-21).

KSS çerçevesinde denetim faaliyetleri, KSYÖ tarafından yürütülmektedir. Sözleşme 1993 yılında imzaya açıldığında, imza atan devletler, KSYÖ'nün kurulmasına yönelik önergeyi de onaylamışlardır. KSYÖ'nün kurulması için faaliyetleri yürüten Hazırlık Komitesi, 8-12 Şubat 1993 tarihleri arasında Hollanda'nın Lahey şehrinde bir toplantı

gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin sonunda, KSS'nin sekizinci maddesi uyarınca KSYÖ kurulmuş ve merkezi olarak Lahey belirlenmiştir. Sözleşmeye taraf olan tüm devletler, KSYÖ'nün doğal üyeleri olarak kabul edilmiştir. Taraf Devletler Konferansı, Örgüt'ün temel birimlerinden biri olup, yılda en az bir kez toplanmaktadır. Sözleşmeyi imzalayan ülkeler bu konferansta temsil edilmekte ve burada sözleşme ile ilgili faaliyetler görüşülmektedir. Yürütme Konseyi ve Teknik Sekreteryası'nın gerçekleştirdiği işler de gözden geçirilebilir. Taraf Devletler Konferansı'nın görevleri arasında şunlar bulunmaktadır (http-22);

1. Sözleşme hükümlerinin uygulanmasına ilişkin faaliyetlerin yürütülmesi,
2. Gerçekleştirilen faaliyetlerin yer aldığı yıllık raporun onaylanması,
3. Yürütme Konseyi üyelerinin seçilmesi,
4. Genel Direktörün atanması,
5. Uluslararası iş birliği faaliyetlerinin yönetilmesi,
6. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin izlenmesi.

Konferansta yapılan oylamalarda usule ilişkin konular için yarıdan fazla çoğunluk, esasa ilişkin konular için ise oybirliği aranır. Bir konunun usule mi yoksa esasa mı ilişkin olduğu, oylamada hazır bulunan üyelerin yarısından bir fazlasının onayı ile belirlenir.

KSS içerisinde, kimyasal savaş ajanlarının terörizm amacıyla kullanılmasını engellemeye yönelik bazı hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler şu şekilde incelenebilir (Karataş, 2014);

1. KSS'yi imzalayan devletler, sözleşmedeki hükümleri ülkelerinde uygulamak için yasal düzenlemeler yapmak zorundadırlar. Ancak, bazı taraf devletlerde bu düzenlemeler eksiktir. Örneğin, Japonya, 1995 yılında Tokyo'da kimyasal savaş ajanı kullanılarak gerçekleştirilen terör saldırısına kadar, iç hukukunda herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Bu tür yasal düzenlemeler, sadece söz konusu terörist saldırının ardından yürürlüğe girmiştir. Türkiye ise, KSS'yi uygulamak amacıyla 5564 sayılı "Kimyasal Silahların Geliştirilmesi, Üretimi, Stoklanması ve Kullanımının Yasaklanması Hakkında Kanunu (http-23) çıkarmıştır. KSS kapsamında yasaklanan kimyasalların veya bunların öncüllerinin üretilmesi, geliştirilmesi ya da yasa dışı şekilde terörist amaçlarla temin edilmesi durumunda, bu suçları işleyen kişilerin cezalandırılması için ülkelerin yasal düzenlemeler yapması büyük önem taşımaktadır.

Bu yasal düzenlemeler, kimyasalların denetlenmesine yönelik bir mekanizma kurulmasını sağlayacak ve aynı zamanda suç işleyenleri caydırıcı bir etki yaratacaktır.

2. Sözleşme hükümleri doğrultusunda, taraf devletler kimyasal silahların üretiminde kullanılacak kimyasallara yönelik etkili bir denetim mekanizması oluşturmalıdır. KSS, ülkelerin bu konuda sorumluluk taşımasını öngörmektedir. Kimyasalların kontrolü, terörist grupların bu maddelere erişimini zorlaştıracaktır. Özellikle, kimyasal transferlerinin hem iç ülkede hem de gümrük kapılarında etkin bir şekilde izlenmesi, olası bir terör eyleminin erkenden tespit edilmesi ve önlenmesi açısından kritik öneme sahiptir. Ülkeler, kimyasal silahlar ve bunların öncülleri hakkında bilgi sahibi olmalı ve küresel gelişmeleri izlemek amacıyla veri toplamalıdır.

3. Taraf devletlerdeki kimya sanayisinde kimyasal üretimi yapan şirketler, kimyasal savaş ajanlarının üretimi konusunda bilgilendirilmelidir. Özellikle, kimyasal savaş ajanı üretiminde kullanılan öncülleri üreten tesisler, sattıkları kimyasalların alıcıları hakkında bilgi sahibi olmalı ve kimyasal transferlerin takibini sağlayacak sistemler kurmalıdır. Taraf devletler, sanayi temsilcilerini bilgilendirme ve denetleme sorumluluğuna sahiptir. Kimyasalların üretildikleri yerden itibaren izlenmesi, terörist amaçlarla kullanımını engellemek için büyük önem taşımaktadır.

4. Şu an için kimyasal silahlar için kullanılan kimyasal ajanlar bilinmektedir. Ancak, yeni kimyasal maddelerin geliştirilmesi ve bu alandaki bilimsel ilerlemeler devam etmektedir. Terörist grupların, yeni sentezlenmiş kimyasal savaş ajanlarını kullanma olasılığı göz ardı edilmemelidir. KSS kapsamında kurulan KSYÖ, bu konuda ülkelere bilimsel destek sağlamaktadır. Taraf devletlerin sorumluluğu ise kendi ulusal bilimsel ajanslarını kurarak KSYÖ ile sürekli iletişimde olmaktır.

5. Kimyasal silah bulunduran veya bu silahları üretmek için faaliyet gösteren terörist gruplara devletler tarafından destek verilmesi veya koruma sağlanması durumunda, önlemler alınmalıdır. Özellikle KSS'ye taraf olmayan devletlerin bu tür bir tutum sergilemesi durumunda, uluslararası baskı uygulanması önemlidir. Ancak yalnızca uluslararası baskı yeterli olmayacaktır. Bu tür devletlere yönelik, BM çatısı altında yaptırımlar uygulanmalıdır.

6. KSS'ye taraf olan devletlerden birisi kimyasal silah saldırısına uğradığında veya sınırlarına yakın bir bölgede terörist bir saldırı gerçekleştiğinde, diğer taraf devletlerin bu ülkeye destek sağlaması gerekmektedir. KSS, bu konuda hüküm içermektedir. Taraf devletler, kimyasal silah kullanan terörist saldırılara karşı alacakları tedbirler,

kullanılacak ekipmanlar ve müdahale planları gibi konularda birbirleriyle koordinasyon içinde olmalıdır.

7. KSS çerçevesinde taraf devletler, sahip oldukları kimyasal silah ve kimyasal savaş ajanı stoklarını imha etme yükümlülüğüne sahiptir. Ancak, bu stokların tamamı henüz imha edilmemiştir. Kimyasal silah ve savaş ajanı stoklarının hala var olması, bunların terörist grupların eline geçme riskini doğurmaktadır. Bu nedenle, bu stokların güvenliğinin sağlanması ve mümkün olan en kısa sürede imha edilmesi gerekmektedir. KSS'nin uygulanmasının denetlenmesinden sorumlu olan KSYÖ, burada en büyük sorumluluğa sahip olan kurumdur.

3.4.3 Çölleşme İle Mücadele Sözleşmesi

BMÇMS (http-24), çevre ve kalkınma konularını sürdürülebilir arazi yönetimiyle ilişkilendiren tek bağlayıcı uluslararası anlaşmadır. Bu sözleşme ile amaçlananlar arasında çölleşmenin küresel boyutta ne durumda olduğunu göstermek, ülkeleri çölleşme ile mücadele etmeye teşvik etmek, başarılı uygulamaları yaymak, çölleşmeden etkilenen ülkelerde sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek, çölleşme ile mücadelede iş birliğini geliştirmek ve bu alandaki çalışmalara ulusal ve küresel fonlar sağlamak yer almaktadır. Sözleşme, başlangıçta Afrika'daki çölleşmeye maruz kalan ülkeler için hazırlanmıştır. Sonrasında, BM Gıda ve Tarım Örgütü desteğiyle, sözleşme kapsamı genişletilmiştir. Sözleşme, taraf ülkeleri beş farklı ekle sınıflandırmakta olup Türkiye Sözleşmenin IV. Ek' inde yer alan "*Kuzey Akdeniz Bölgesel Uygulama Eki*" nde bulunmaktadır. Sözleşme çerçevesinde, BMÇMS Sekreteryası ile yapılan anlaşma sonucunda, Kuzey Akdeniz Bölgesi Koordinasyon Birimi İstanbul'da kurulmuş ve birimin resmi açılışı Ocak 2017'de yapılmıştır. Sözleşme'nin temel yükümlülükleri ve uygulanması ile ilgili bazı çalışmalardan bazıları (http-25);

- Ulusal Eylem Programı hazırlamak, öncelikleri belirlemek ve Bölgesel Eylem Programları 'nın hazırlanmasında iş birliği yapmak,
- Çölleşme ve kuraklıkla mücadele için gerekli önlemleri almak ve bu amaçla bütçeden uygun finans kaynakları ayırmak,
- Sürdürülebilir kalkınma planları ve stratejilerini bütünleştirmek,
- Sivil toplum kuruluşlarının, yerel halkın ve özellikle kadınlar ile gençlerin bilinçlendirilmesi ve bu kişilerin çalışmalara katılımının sağlanması.

BMÇMS 12. Taraflar Konferansı (COP 12), 12-23 Ekim 2015 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenmiş ve konferansa taraf ülke temsilcileri, parlamenterler, iş dünyası ile sivil toplum kuruluşlarından katılımcılar iştirak etmiştir. Türkiye, bu organizasyonla ilk defa küresel çapta bir çevre sözleşmesinin taraflar konferansına ev sahipliği yapmıştır. Konferans sonrasında, Ekim 2015 itibarıyla Türkiye, iki yıl süreyle sürecin başkanlık görevini üstlenmiştir. Başkanlık sürecinde Türkiye, kuraklık ve çölleşmeyle mücadeledeki tecrübe ve bilgi birikimini diğer ülkelerle paylaşma imkânı bulmuştur. Bu amaçla Sözleşmenin uygulanmasını güçlendirmek üzere “Ankara Girişimi” başlatılmıştır. Bu girişim kapsamında, 2016-2019 yılları arasında Türkiye’nin sürdürülebilir arazi yönetimi konusundaki deneyimleri özellikle Afrika’daki ihtiyaç sahibi ülkelere aktarılacaktır. COP 12’de taraf devletler, 2030 yılına kadar arazi tahribatını dengelemeye yönelik “Ulusal Gönüllü Hedefler” belirlenmesinin gerekliliğinde mutabık kalmıştır. Türkiye, 2016-2030 dönemini kapsayan Ulusal Raporunu hazırlamış olup, şu ana kadar 102 ülke arazi tahribatını önlemeye yönelik hedef belirleme sürecine dahil olmuştur. Ankara Girişimi çerçevesinde, 2016 yılının Mayıs ayında Orman ve Su İşleri Bakanlığı ile Pan Afrika Büyük Yeşil Duvar Ajansı arasında çölleşmeyle mücadeleyi güçlendirmek amacıyla iş birliği mutabakatı imzalanmıştır (http-26).

2017 yılında Türkiye’de kuraklıkla ilgili çalışmalar Orman ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü koordinasyonunda yürütülmüştür. Bakanlık öncülüğünde ve ilgili diğer kurumların katkılarıyla, Türkiye’de kuraklığın olumsuz etkilerini en aza indirmeyi hedefleyen “Ulusal Kuraklık Yönetimi Strateji Belgesi ve Eylem Planı” hazırlanmış ve 31 Ağustos 2017 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Aynı koordinasyonla, Türkiye Tarımsal Kuraklıkla Mücadele Stratejisi ve Eylem Planı (2018-2022) da hazırlanmış ve Aralık 2023’te yayımlanmıştır (Türkeş ve ark., 2024).

BMÇMS 13. 13. Taraflar Konferansı (COP 13), 4-15 Eylül 2017 tarihleri arasında Çin’in Ordos kentinde gerçekleştirilmiş ve bu dönemin başkanlığı Çin Halk Cumhuriyeti tarafından üstlenilmiştir. COP 23 toplantısı sonucunda, ülkeleri çölleşmeyle mücadelede daha fazla çaba göstermeye teşvik eden bir Bakanlar Bildirisi kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra arazi tahribatının dengelenmesi hedefine yönelik olarak BMÇMS 2018-2030 Strateji Çerçevesi onaylanmıştır. Sözleşme hedeflerine ulaşmak için ulusal, alt-bölgesel ve bölgesel düzeylerde eylem planları hazırlanması ve

ortak projelerin geliştirilmesi amacıyla, Dışişleri Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 10 Temmuz 2018 tarihinden itibaren adı Tarım ve Orman Bakanlığı olarak değiştirilecek olan Orman ve Su İşleri Bakanlığı ile diğer ilgili bakanlıkların katılımıyla bir “*Ulusal Koordinasyon Birimi*” oluşturulmuştur. Sözleşmenin uygulanması ise Orman ve Su İşleri Bakanlığı’na bağlı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmüştür (http-27).

3.4.4 İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi

İklim değişikliği ve bunun önlenmesine dair uluslararası bilimsel ve teknik bilgi paylaşımı, örgütlenme çalışmaları ve yasal bir çerçeve oluşturulmasına yönelik hazırlıklar ile hükümetler arası müzakereler ve anlaşmalar sürecinde yaklaşık 20 yıllık bir dönemde önemli gelişmeler yaşanmıştır (Türkeş, 2000).

Atmosferdeki CO₂ birikiminin artışıyla iklim değişikliklerinin olasılığı, ilk kez 1896 yılında Nobel ödüllü İsveçli bilim insanı S. Arrhenius (1896) tarafından tahmin edilmiştir. Ancak yıllar geçmesine rağmen, atmosferdeki CO₂ birikiminin neden olabileceği olumsuz etkilerle ilgili uluslararası anlamda ciddi bir adımın atılması için 1979 yılına kadar beklenmiştir. Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) öncülüğünde 1979’da düzenlenen Birinci Dünya İklim Konferansı, bu konuya küresel anlamda dikkat çekmiş ve dünya ülkelerinin bu meseleyi ciddiyetle ele alması gerektiğini ortaya koymuştur (Türkeş, 2000).

Sonrasındaki yıllarda, 1985 ve 1987’de Avusturya’nın Villach şehrinde ve 1988’de Toronto’da düzenlenen toplantılar, ilk kez iklim değişikliği karşısında politikalar geliştirilmesi gerektiği yönünde bir farkındalık yaratmıştır. 1985’teki Villach Konferansı, Karbondioksit ve diğer sera gazlarının iklim değişiklikleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. 1988’deki Toronto Konferansı’nda ise küresel CO₂ emisyonlarının 2005 yılına kadar %20 oranında azaltılması hedefi konmuş ve bu hedefin hayata geçirilmesi için bir çerçeve iklim sözleşmesinin oluşturulması önerilmiştir. Aynı yıl, Malta’nın girişimiyle, BM Genel Kurulu “*İnsanoğlunun Bugünkü ve Gelecek Kuşakları İçin Küresel İklimin Korunması*” konulu 43/53 sayılı kararı kabul etmiştir. Bu kararda, küresel iklimin insanlığın ortak mirası olduğu ve iklim değişikliğinin küresel bir sorun olarak ele alınması gerektiği vurgulanmıştır (Türkeş, 2000).

Kasım 1989'da Hollanda'nın Nordwijk kentinde düzenlenen "*Atmosferik ve İklimsel Değişiklik*" konulu Bakanlar Konferansı, ülkeler arasında CO₂ salınımlarının %20 oranında azaltılması gerektiği konusunda geniş bir destek almış, ancak bu hedefin hayata geçirilmesi için net bir takvim belirlenememiştir. 1990 yılında, WMO öncülüğünde Cenevre'de düzenlenen İkinci Dünya İklim Konferansı, iklim değişikliği ve sera gazları ile ilgili Bakanlar Deklarasyonu'nu kabul etmiştir. Bu deklarasyon, dünya genelinde iklim değişikliğiyle mücadele için bir çerçeve sözleşmesi hazırlanması yönünde önemli bir adım olmuştur (Türkeş, 1995).

İklim değişikliği ve sera gazı salınımlarını azaltmaya yönelik eylem stratejileri ile yükümlülükler, 1992 yılında Rio'da gerçekleştirilen Yerküre Zirvesi (UNCED) ile imzaya açılan ve 1994 yılında yürürlüğe giren İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (http-28) (İDÇS) ile belirlenmiştir. Bu sözleşmeye günümüze değin yaklaşık 185 ülke ve Avrupa Topluluğu taraf olmuştur. İDÇS' nin nihai amacı atmosferdeki sera gazı birikimlerini, insanın iklim sistemi üzerindeki tehlikeli etkilerinden korunacak düzeye indirmektir. Sözleşmede, ülkelerin ortak sorumlulukları, ulusal ve bölgesel kalkınma öncelikleri, amaçları ve özel koşulları göz önünde bulundurularak, tüm taraflara sera gazı salınımlarını azaltma yükümlülüğü getirilmiştir. Ayrıca, gelişmiş ülkeler olan Ek I Taraflarına, 2000 yılına kadar sera gazı salınımlarını 1990 seviyelerine çekme hedefi konulmuş, gelişen ülkelere ise mali destek ve teknoloji aktarımı sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Ek II Tarafları (yalnızca OECD ülkeleri) ise geliştirmekte olan ülkelere özel gereksinimlerinin karşılanması konusunda yükümlülükler üstlenmiştir (Türkeş ve ark., 2000).

3.4.5 Kyoto Protokolü

Küresel sera gazı salınımlarını 2000 sonrasında azaltmaya yönelik yasal yükümlülük girişimleri ve hedefler, sırasıyla, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (İDÇS) Taraflar Konferansı'nın (TK) 28 Mart-7 Nisan 1995 tarihlerinde Berlin'de gerçekleştirilen 1. Toplantısında kabul edilen Berlin Buyruğu'nda ve Aralık 1997'de onaylanan Kyoto Protokolü (http-29)'nde yer almıştır. 3. Taraflar Konferansı (TK-3), Aralık 1997'de Japonya'nın Kyoto şehrinde yapılmıştır. Bu toplantıda, CO₂ ve diğer sera gazlarının salınımını 1990 seviyesinin altına çekmeyi amaçlayan bir protokol veya başka bir yasal düzenlemenin kabul edilmesi bekleniyordu. Konferans öncesinde, konuyla ilgili birkaç farklı seçenek mevcuttu. Bunlardan en köktenci olanı, Küçük Ada Devletleri Birliği'nin

(AOSIS), Ek I ülkelerinin CO₂ salınımını 2005 yılına kadar 1990 düzeylerinin %20 azaltmalarını öngören protokol önerisiydi. AB ise, CO₂ ve diğer sera gazı salınımlarını 2010 yılına kadar 1990 seviyesinin %15 altına indirmeyi hedeflemişti; bu azaltmanın %7,5'inin ise 2005 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanıyordu. AB'nin bu hedefi birçok ülke tarafından desteklense de ABD, Japonya, Avustralya ve Kanada gibi bazı gelişmiş ülkeler tarafından şiddetle karşı çıkılması nedeniyle hayata geçememiştir (Türkeş ve ark., 2000).

Kyoto Protokolü (KP), İDÇS'nin nihai amacına ulaşma yolunda önemli bir uluslararası adım olarak kabul edilmektedir. KP, Ek I Tarafları için belirlenmiş sera gazı salım azaltma ve sınırlama hedeflerini düzenlemektedir. Kyoto Protokolü'nün 3. Maddesi'ne göre, gelişmiş ülkeler, insan kaynaklı CO₂ eşdeğeri sera gazı salınımlarını 2008-2012 döneminde 1990 seviyelerinin toplamda en az %5 altına indireceklerdir. Bazı ülkeler, bu ilk yükümlülük döneminde sera gazı salınımlarını artırma ayrıcalığına sahip olacaklardır. Ancak Yeni Zelanda, Rusya ve Ukrayna'nın sera gazı salınımları 1990 seviyeleriyle aynı kalacaktır. Avrupa Birliği hem birlik olarak hem de üye ülkeleriyle birlikte %8'lik bir azaltma hedefi üstlenmiştir. Kyoto Protokolü'nde ABD için belirlenen salım azaltma hedefi ise %7'dir ([http-30](http://30)).

ABD, Kyoto Konferansı'ndan önce Başkan Yardımcısı Al Gore aracılığıyla, bu yükümlülüğü kabul etmenin mümkün olmadığını ve kendi halkının çıkarlarını gözeterek bu hedefi değiştirmek için gerekli adımları atacağını belirtmiştir. ABD daha sonra, Buenos Aires'te gerçekleştirilen 4. Taraflar Konferansı'nın sonunda, Kyoto Protokolü'nü imzaladığını açıklamış, ancak daha önce belirttiği gibi, Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkeler sera gazı salınımlarını sınırlama konusunda herhangi bir yükümlülük almadığı sürece, Kyoto Protokolü'ne taraf olmayacağını ilan etmiştir. Kyoto Protokolü'nün 24. Maddesi'ne göre, protokolün yürürlüğe girmesi için, Sözleşme 'ye Taraf en az 55 ülkenin, Ek I ülkelerinin 1990'daki toplam CO₂ salınımlarının %55'ini karşılayan ülkelerin onay belgesini sunmuş olmaları gerekmektedir. Bu noktada, ABD'nin Kyoto Protokolü'nü onaylaması, protokolün hızla yürürlüğe girmesi açısından kritik bir öneme sahiptir (Kaya, 2020).

Kyoto Protokolü'nün düzenlemeleri, özellikle gelişmekte olan ülkeler ve sivil toplum kuruluşları tarafından sıkça eleştirilmiştir. Eleştirilerin odağında, Kyoto düzenlemelerinin, ülkelerin sera gazı salınımlarını ve buna bağlı olarak iklim

değişikliğinin etkilerini en düşük maliyetle azaltmalarını sağlamak için ulusal sınırlarının ötesine geçmelerine olanak tanınması yer almaktadır. Gerçekte, Kyoto Protokolü, bu düzenlemelerin nasıl uygulanacağı ve ne şekilde işleyeceği konusunda çok az bilgi sunmaktadır. Bu nedenle, düzenlemelerin detayları, OECD ve AB üyesi Ek I ülkeleri ile gelişmekte olan ülkelerin lider ülkeleri tarafından Kyoto Protokolü sonrasında daha yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır (Duru, 2001).

Kyoto Protokolü'ne ilişkin çalışmalar, özellikle Kasım 1998'de Buenos Aires'te gerçekleştirilen 4. Taraflar Konferansı'ndan sonra hız kazanmıştır. Buenos Aires'te kabul edilen Buenos Aires Eylem Planı (BAEP), esas olarak Kyoto düzenlemelerinin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için gereken adımlar ve çözülmesi gereken sorunlarla ilgili çalışmalar yapmayı hedeflemektedir. BAEP, Kyoto Protokolü yürürlüğe girdiğinde, özellikle ABD'nin tutumu nedeniyle henüz belirli olmayan bu tarihte, düzenlemelerin sorunsuz bir şekilde işlemesi için gerekli düzenlemeleri ve çözümler üzerinde çalışmalar yapmaktadır (Berberoğlu, 2009).

Aynı zamanda Taraflar Konferansı (TK) kararı olarak kabul edilen ve Buenos Aires Eylem Planı (BAEP) çerçevesinde özel olarak ele alınan kararlar şunlardır (Narin, 2013);

- *Mali düzenlemeler:* Gelişmekte olan ülkelere (GYÜ), kendi yükümlülüklerini yerine getirmeleri ve iklim değişikliğinin etkilerine karşı gerekli önlemleri almaları için destek sağlanması gerekliliğini içerir;
- *Politikalar ve önlemler:* Avrupa Birliği'nin gündeme getirdiği ve üzerine yoğunlaşılacak bu konuda daha fazla çalışma yapılması gerektiğini içerir;
- *Teknolojilerin geliştirilmesi ve transferi:* İklim dostu teknolojilerin geliştirilmesi ve gelişmekte olan ülkelere aktarılması konularını kapsar;
- *İDÇS'nin, 4.8 ve 4.9 numaralı maddelerinin ve Kyoto Protokolü'nün 2.3 ve 3.14 numaralı maddelerinin uygulanması:* İklim değişikliği ve buna karşı alınacak önlemlerin ekonomik etkilerinden etkilenen ülkelerin endişe ve ihtiyaçlarını ele alır;
- *Kyoto düzeneklerine ilişkin Çalışma Programı:* Temiz Kalkınma Mekanizması'na (TKD) öncelik verilerek, Kyoto düzeneklerini yöneten kurallar ve diğer detaylar hakkında çalışmalar yapılmasını içerir;
- *Kılavuz evre kapsamında ortak yürütülen etkinlikler:* Ortaklaşa yürütülen faaliyetlerin kılavuz evresinin uzatılmasına dair düzenlemeler içerir.

BAEP kararları üzerine iki yıl süren çalışmaların sonuçları, Kasım 2000’de yapılan Taraflar Konferansı’nın 6. oturumunda (TK-6) tartışılmış ve üzerinde anlaşmaya varılamadığı için resmi TK-6 kararları olarak yayımlanamamıştır.

Kyoto Protokolü’nün diğer uluslararası çevre sözleşmelerinden farkı, sera gazı salınımlarını azaltma hedefi doğrultusunda geliştirilen mekanizmalar ve Protokol metnine aykırı davranma yahut uyumsuzluk halinde uygulanacak olan yaptırımlardır. Protokol, Ek-1 taraflarını sayısal emisyon azaltım hedefi doğrultusunda birtakım yükümlülükler atfeden ilk uluslararası antlaşmadır. 2001 yılında 7. Taraflar Konferansı’nda kabul edilen, Marakeş Uzlaşmaları adı verilen kurallar 2005 yılında onaylanmıştır. Protokole 26 Ağustos 2009 tarihinde taraf olan Türkiye, sera gazı emisyon azaltım ve sınırlama yükümlülüklerine ilişkin Kyoto Protokolü’nün ikinci yükümlülük döneminde (2012-2020) kabul edilen Doha Değişikliği kapsamında olmadığından bu değişikliği, 03.04.2017 tarihli ve 30027 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Kanun ile uygun bulmuştur ([http-31](http://www.resmigazete.gov.tr)).

3.4.6 Avrupa Sosyal Şartı

Avrupa Sosyal Şartı’nın ([http-32](http://www.consilium.europa.eu)) hazırlanması süreci, temel olarak birbirini takip eden dört aşamadan geçmiştir: Birinci aşama Parlamento, ikinci aşama hükümetler, üçüncü aşama ise Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından katılım sağlanan üç taraflı bir aşama, dördüncü aşama ise son bir istişarenin ardından Bakanlar Komitesi’nin karar verme aşamasıdır (Eyrenci, 2011).

1951 yılının aralık ayında, AK Danışma Meclisi sosyal alanda izlenecek politikaların incelenmesini tavsiye etmiştir. Bir yıl sonra ise Genel Sekreterlik, sunduğu bir memoranduma Konsey’in sosyal alandaki temel görevinin ortak ilkeleri tanımlamak ve geliştirmek olduğunu vurgulamıştır. Ortak ilkelerin öneminin, somut bir şartın yazılmasını gerektirdiği belirtilmiştir. Bu aşamada amaç, hakları ve politikaları birbirine uyumlu hale getiren bir hukuki metin oluşturmak olmuştur. Bu memorandum, Danışma Meclisi’nin herkes tarafından kabul edilebilir bir hukuki metin hazırlama çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Ancak, tartışmalar sırasında karşılaşılan tereddütler ve çekinceler nedeniyle Meclis üç yıl süren tartışmaların ardından, hazırladığı tasarının resmi olarak kabul edilmeden ya da reddedilmeden Bakanlar Konseyi’ne bir sözleşme metni hazırlamasını tavsiye etmekle yetinmiştir (Eyrenci, 2011).

İkinci aşamada, konu üye devletlerin üst düzey memurlarının katılım sağladığı Sosyal Komite ve Bakanlar Komitesi tarafından ele alınmıştır. Bu aşamada da birçok tartışma yaşanmıştır. Sosyal Komite tarafından hazırlanan Şart Tasarısı, üçüncü aşamaya (Aralık 1958) geçilerek AK'nin talebi üzerine ILO tarafından düzenlenen üç taraflı bir konferansa sunulmuştur. Bu konferans, ILO'nun geleneklerine uygun olarak AK'ye üye her devleti iki hükümet temsilcisi, bir işveren ve bir işçi temsilcisinden oluşan bir delegasyonla temsil edilmiştir. AK Milletlerarası Çalışma Bürosu ve OECD konferansta gözlemci olarak bulunmuşlardır. Bu konferansta birçok değişiklik önerisi tartışılmış ve kabul edilmiştir (Çil, 2010).

Tasarı hem Danışma Meclisi hem de Sosyal Komite tarafından yeniden incelenmiştir. Sosyal Komite'nin benimsemiş olduğu uzlaştırmacı metin, 18 Ekim 1961'de Torino'da imzalanmıştır. Bu aşamada tasarının ilk şekli üzerinden uzun bir zaman geçmişti ancak AK'ye üye devletlerin belirlediği farklı sosyal hedefleri tek bir belgede birleştirmek oldukça zor olmuştur. Bunun yanı sıra farklı hukuk sistemlerine sahip devletler arasında ortak bir ifade tarzı bulmak da önemli bir zorluk oluşturmuştur. Yasama temelli iş ve sosyal güvenlik hukukuyla, toplu sözleşmelerin ve *common law* ilkelerinin hâkim olduğu sistemler arasında bir denge kurmak gerekmiştir (Çetin ve Oder, 2008).

En temel zorluk, ekonomik ve sosyal gelişmeleri birbirinden çok farklı olan devletleri bir araya getirmektir. Sosyal faktörün, üye devletler arasındaki ekonomik rekabetin unsuru olmaktan çıkarılması gerektiği de tartışmalarda üzerinde durulan önemli bir konu olmuştur. Şart'ın bu devletler arasında sadece en küçük ortak paydada mı kalacağı yoksa daha ileriye yönelik bir sosyal gelişme belgesi niteliği taşıyıp taşımayacağı konusunda da bir karar verilmesi gerekmiştir. Danışma Meclisi'nin ilk, Sosyal Komite'nin ise ikinci yaklaşıma eğilimli olduğu söylenebilir (Eyrenci, 2011).

Avrupa Sosyal Şartı, üye devletlerin 16'sı tarafından onaylanmıştır. Bu devletler, Şart'taki tüm hükümlerle bağlı olmak zorunda değildirler. 20. madde, devletlere bazı özellik taşıyan hükümlerin dışında, sadece belirli maddelere veya fıkralara bağlı kalma imkânı sunmuştur. Bununla birlikte, 7 üye devlet henüz onay sürecini tamamlamamıştır (Gülmez, 2007).

Şart, öngörülen bazı hak ve ilkelerin etkili şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla, Akit Taraflardan bu hakları politikalarının hedefi olarak kabul etmelerini istemektedir. Sonraki hükümler, hakların içeriğini netleştirerek, üye devletlerin bu hükümlerle

kendilerini bağlayacaklarını kabul etmelerini sağlamaktadır. Bu hükümler arasında çalışma hakkı, iş güvenliği ve sağlığı, adil ücret hakkı, sendika hakkı, toplu pazarlık hakkı, bazı çalışan gruplarının (kadınlar, çocuklar ve gençler) özel korunma hakkı, meslekî eğitim ve rehberlik hakkı, sosyal güvenlik, sosyal ve sağlık yardımları, ailenin hukuki ve ekonomik korunma hakkı gibi birçok hak yer almaktadır. Ayrıca, savaş veya kamu tehlikesi gibi durumlarda Şart'tan bazı hükümler çıkarılabilir. Millî kanunlar da bazı kısıtlamalar getirebilir; ancak bu kısıtlamalar yalnızca belirli amaçlarla ve bu amaçların dışında kullanılamaz. Şart'ın Ek'inde yabancıların yalnızca bir Akit Devletin vatandaşı olmaları ve o devletin sınırları içinde düzenli bir şekilde bulunmaları durumunda Şart'tan yararlanabileceği belirtilmiştir (Şeker, 2023).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) normlarına çok yakın olduğu daha önce vurgulanmış olsa dahi Şart, bazı konuları ILO belgelerinde yer almayan yeni hususları da kapsar. Örneğin, kazanç getiren faaliyetlerde bulunma hakkı ve ailenin sosyal, hukuki ve ekonomik korunma hakkı gibi konular da yer almaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında; Şart'ın ILO normlarını tekrarladığı ve bunun tek bir belge olarak ILO belgelerine kıyasla daha az ayrıntılı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Korumanın derecesi açısından, Şart, birçok durumda ILO normlarından daha geri kalmış olabilir. Şart'ın bazı önemli eksiklikleri olduğu da saptanmıştır. Pierre Laroque, bu eksikliklere eğitim ve konaklama hakları, yaşlıların durumu, ücretlilerin işletme yönetimine katılımı ve çevrenin sosyal boyutlarını örnek olarak vermektedir (Çil, 2010).

3.4.7 İstanbul Sözleşmesi

İstanbul Sözleşmesi (http-33) ya da diğer bir adıyla "*Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin AK Sözleşmesi*", 11 Mayıs 2011 tarihinde İstanbul'da imzaya açılmıştır. Sözleşmenin tamamen yürürlüğe girebilmesi için AK'ye üye on ülkenin parlamentosunun kabul oyu vermesi gerekmektedir. Sözleşmenin yürürlüğe gireceği tarih ise bu on devletin imzalarını takiben üç aylık bir sürenin sonunda, ayın ilk günü olarak belirlenmiştir (m. 75/3). Sözleşme, 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girmiştir (http-34).

İstanbul Sözleşmesi'nin temel amacı, kadınları her türlü şiddetten korumak, şiddeti önlemek ve ortadan kaldırmaktır (m.1/a). Bu amacın gerçekleştirilmesinde anahtar faktör, kadınlar ve erkekler arasındaki fiili eşitliğin sağlanmasıdır. Tarihsel güç eşitsizliği, kadınlara yönelik ayrımcılığın temel nedeni olarak belirtilmiştir. Sözleşme,

kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmayı ve kadınları güçlendirerek toplumsal eşitliği sağlamayı hedeflemektedir (m.1/b). Bu nedenle, kadınlara yönelik şiddet ve aile içi şiddet mağdurlarının korunması ve desteklenmesi için kapsamlı bir yaklaşım benimsenmektedir (m.1/c).

Şiddet, mağdurları üzerinde yıkıcı sonuçlar doğurabileceği için, şiddetle mücadelede kadınların güvenliğini sağlamak ve sağlıklarını yeniden kazandırmak amacıyla bir dizi önlem alınması gereklidir. Bu yaklaşım, sadece güvenliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda mağdurlara hayatlarını yeniden kurma imkânı sunan bir çerçeve oluşturulmasını hedefler. Sözleşme, insan hakları temelli bir yaklaşımı benimsemekte ve taraf devletlerin uluslararası iş birliğini teşvik etmektedir (m.1/d).

Şiddeti ortadan kaldırmak için, entegre bir yaklaşım gereklidir ve bu yaklaşımda kolluk kuvvetlerine, ilgili kuruluşlara eğitim verilmesi ve maddi destek sağlanması da önemlidir. Şiddetle mücadele için bu tür önlemler, Sözleşmenin nihai hedefi olarak belirlenmiştir (m.1/e). Ayrıca, devletlerin yükümlülüklerini denetleyecek bir mekanizmanın kurulması gerektiği vurgulanmaktadır (m. 1/2). Bu izleme mekanizması, Sözleşmenin 9. bölümünde GREVIO adıyla anılmaktadır (m. 66).

Sözleşmenin kapsamı, 2. maddesinde yer alan düzenlemelerle belirtilmiştir. Aile içi şiddet de dahil olmak üzere, kadınlara yönelik her türlü şiddet biçimi Sözleşme kapsamına alınmaktadır. Bununla birlikte, her devlet, ulusal şartlar ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda en uygun çözümü belirleyebilir. Kadınlara yönelik şiddet, en yaygın görülen ve mağdurları en çok etkileyen şiddet türü olduğu için özellikle vurgulanmaktadır (m. 2/2). Bir sonraki maddede, “*Kadına yönelik şiddet*” tanımına yer verilmiştir. Kadına yönelik şiddet, bir insan hakkı ihlali ve ayrımcılık biçimi olarak tanımlanır. Bu şiddet, kamusal veya özel alanda gerçekleşebilir ve kadınlara fiziksel, cinsel, psikolojik ya da ekonomik zarar vermeyi amaçlayan her türlü eylemi kapsar (m. 3/a). Bu tanım, AK Bakanlar Komitesinin “*Kadınların Şiddete Karşı Korunmasına İlişkin*” Rec (2002)5 sayılı Tavsiye Kararıyla aynıdır ve CEDAW Komitesinin 1992 tarihli 19 no’lu Genel Tavsiyesi ile BMİHEB’nin 1. maddesiyle paraleldir. Fakat İstanbul Sözleşmesi, şiddet türlerinin kapsamını daha da genişleterek ekonomik şiddeti de dahil etmiştir. Sözleşmenin 3. maddesinin (b) bendinde ise, aile içi şiddet tanımına yer verilmektedir. Aile içi şiddet, başlıca iki türü içerir; Mevcut ya da eski eşler veya partnerler arasında ve ebeveynler ile çocuklar arasında meydana gelen kuşaklar arası

şiddet. Bu tanım, her iki cinsiyetin faillerini ve mağdurlarını kapsayan tarafsız bir tanımdır (Bayraktar, 2018).

İstanbul Sözleşmesi'nde "*toplumsal cinsiyet*" de tanımlanmıştır. Toplumsal cinsiyet, toplumun kadın ve erkeklere biçtiği sosyal roller ve davranışları ifade eder (m. 3/c). Kadınlara yönelik toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, kadınlara kadın oldukları için uygulanan ve onları orantısız bir şekilde etkileyen şiddet olarak tanımlanır (m. 3/d). Burada "*orantısız etkilenme*", mağdura uygulanan şiddet türünün değil, şiddet olayının mağduru orantısız şekilde etkilemesidir. İstanbul Sözleşmesi'ne göre "*kadın*" tanımı, 18 yaşından küçük kız çocuklarını da kapsar. Bu tanım 18 yaşından küçük mağdurları da koruma altına almayı amaçlamaktadır (Gençcan, 2012).

İstanbul Sözleşmesi, diğer uluslararası sözleşmelerde olduğu gibi, taraflardan belirli yükümlülüklerin yerine getirilmesini talep etmektedir. Bu yükümlülükler, genel ve özel yükümlülükler olarak iki ana başlık altında düzenlenmiştir. Yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğini izlemek amacıyla, uzman bir grup olan GREVIO'nun oluşturulması öngörülmüştür. Taraf ülkeler, GREVIO'nun hazırladığı bir soru formuna dayanarak AK Genel Sekreterine, Sözleşme hükümlerinin uygulanabilirliğini sağlamak için aldıkları yasal ve diğer önlemleri içeren bir rapor sunacaklardır (m. 68/1). Bu rapor, GREVIO tarafından ilgili devletin temsilcileriyle birlikte değerlendirilecektir (m. 68/2). GREVIO, değerlendirme sonrasında, ilgili devlete karşılaştığı sorunlarla başa çıkabilmesi için önerilerde bulunan bir rapor hazırlayacaktır (m. 68/10). Ardından, bu rapor kamuoyuna açıklanacaktır (m. 68/11). Bu denetim süreci, GREVIO'nun karar alma yetkisi olmaktan çok, denetim işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Ancak yaptırım mekanizması bulunmayan bir denetimin, taraflar üzerinde ne kadar etkili olacağı tartışılabilir. Ayrıca, ülkemizin İstanbul Sözleşmesi'ne taraf olduğu dönemde ve günümüzde, GREVIO'nun yanı sıra AİHM ve CEDAW sistemlerine dahil olduğu ve Türkiye'deki uluslararası sözleşmelerin normlar hiyerarşisindeki yerine dair Anayasamızın 90. maddesi göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim, kadına karşı şiddet bir insan hakları ihlali olarak kabul edilmekte ve mağdur, CEDAW Komitesine ya da AİHM'ye bireysel başvuruda bulunabilir (Moroğlu, 2012).

Sözleşmeye taraf devletlerin yerine getirmeleri gereken ilk yükümlülük, cinsiyetler arası eşitliği sağlamak ve ayrımcılık yapmamaktır. İstanbul Sözleşmesi'nin "*Temel Haklar, Eşitlik ve Ayrımcılık Yapılmaması*" başlıklı 4. maddesinde düzenlenen bu yükümlülüğe

göre, taraf devletler, herkesin, özellikle de kadınların yaşam haklarını korumak ve kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı engellemek amacıyla gerekli yasal ve diğer önlemleri almalıdır (Şahin, 2012).

İstanbul Sözleşmesi, devletlerden kadın-erkek eşitliğini ve bu eşitliğin uygulanabilirliğini sağlamak için yasal düzenlemeler yapmalarını, gerektiğinde yaptırımlar uygulamalarını, kadına yönelik ayrımcılığı yasaklayan kanunları yürürlükten kaldırmalarını talep etmektedir (m. 4/2). Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi ve kadınların korunması için alınacak özel tedbirlerin ayrımcılık olarak kabul edilemeyeceği belirtilmiş ve pozitif ayrımcılık da desteklenmiştir. Devletler, sadece şiddetle mücadelede gerekli yasal ve idari tedbirleri almakla kalmayıp, şiddetle mücadele konusunda gereken özeni de göstermek zorundadır. Dolayısıyla devletin tüm organları ve kurumları ile birlikte kadına yönelik şiddetle mücadelede aktif bir rol üstlenmesi gerekmektedir (m. 5/1).

Devlet dışı aktörlerin eylemleriyle ilgili olarak, taraf devletlerin önleme, soruşturma, cezalandırma ve tazminat sağlama konusunda da aktif rol almaları beklenmektedir (m. 5/2). Taraf devletler, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda duyarlı politikalar geliştirmeli ve kadınları ve erkekleri bilinçlendirmeli, farkındalık yaratma faaliyetlerini yaygınlaştırmalıdır (m. 9). Bunun yanı sıra devletin kurumları, ulusal insan hakları kuruluşları ve sivil toplum örgütleri gibi aktörlerle iş birliği yaparak, toplumsal cinsiyet eşitliği ve şiddetle mücadele konusunda ortak bir strateji izlemelidir (m. 6/3).

Taraf devletler, şiddetle mücadelede uygulanacak devlet çapında politikalar geliştirmeli ve bu politikaları etkili bir şekilde uygulamalıdır. Sözleşmenin 7. maddesi, bu yükümlülüğü belirtmekte ve devletin ilgili kurumlarıyla bir bütün halinde çalışmasını öngörmektedir (m. 7/1). Devlet dışı aktörler, özellikle sivil toplum kuruluşları, sürece dahil edilmeli ve şiddetle mücadelede aktif bir rol üstlenmelidir (m. 7/3). Bu politikaların oluşturulması ve uygulanmasında odak noktasının mağdur hakları olması gerektiği vurgulanmaktadır (m. 7/2). Bir diğer yükümlülük ise, Sözleşmenin uygulanabilirliğini sağlamak amacıyla bir koordinasyon mekanizması kurulması ve düzenli veri toplama çalışmaları yapılmasıdır (m. 10). Bu veriler, raporlar halinde GREVIO'ya sunulacak ve şiddetle mücadeledeki şeffaflık ve denetim sağlanacaktır (m. 11/3). Ayrıca, verilerin kamuoyuna açıklanması, şiddet karşıtı politikaların etkinliğinin izlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır (m. 11/4).

Türkiye, hazırlanmasında etkin rol alarak ilk imzacısı olduğı ve Meclis'te oy birliğı ile kabul edilen İstanbul Sözleşmesi'nden, 22 Mart 2021 tarihinde Cumhurbaşkanı Kararı doğrultusundaki çekilme kararını AK Genel Sekreterliğı'ne bildirdi. Sözleşmenin 80. maddesi uyarınca AK tarafından çekilmenin geçerli olacağı tarih 1 Temmuz 2021 olarak belirlendi. Böylece Türkiye, Sözleşme'den çekilme beyanında bulunan ilk ve tek ülke oldu (<http-35>).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AİHM’NİN TÜRKİYE HAKKINDA VERMİŞ OLDUĞU KARARLAR IŞIĞINDA ULUSLARARASI HUKUKUN GELİŞİMİ VE SORUNLARI

4.1 AYM/ Bireysel Başvuru Hakkı

AYM’nin bireysel başvuruları inceleme yetkisine ilişkin Anayasa’nın 148. maddesinin 3. fıkrası şu şekildedir; *"Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, AİHS kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir."* Ayrıca, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun’un 45. maddesi, yalnızca AİHM metnini değil, Türkiye’nin taraf olduğu AİHM ek protokollerini de AYM’nin bireysel başvurularla ilgili konu bakımından yetki alanına sokmaktadır (Kapani, 1993).

Bu düzenlemeye göre, AYM’nin bireysel başvurularda konu bakımından yetkisi hem Anayasada hem de AİHM’de yer alan haklarla sınırlıdır. AYM, sadece Anayasa ve AİHM’de yer alan hakları bireysel başvurular çerçevesinde incelemekte ve bunun dışında kalan hakların incelenmesinin yetki alanına girmediğini kabul etmektedir. AYM, AİHM’nin yorum ve içtihatlarına bağlıdır ve sıklıkla bu içtihatları dikkate alarak kararlar vermektedir. AYM, başvurucunun yaptığı hak niteliğine bağlı kalmaksızın, özerk bir yorum yapma yetkisine sahiptir. Başvurucunun ihlal olduğu iddia ettiği hakkın farklı bir hakla ilgili olduğuna kanaat getirirse, başvuruyu kendi belirlediği hak kapsamında inceleyebilir (Kapani, 1993).

AYM’ye yapılan bireysel başvurularda, çalışma hakkını konu alan kararların tutarsız ve farklılık gösterdiği gözlemlenmektedir. AYM, yukarıda açıklanan yetki sınırları çerçevesinde, doğrudan çalışma hakkının ihlaline dair yapılan başvuruları, çoğunlukla konu bakımından yetkisizlik gerekçesiyle reddetmektedir. Zira çalışma hakkı Anayasada güvence altına alınmış bir hak olmakla birlikte, AİHM’de yer almayan bir hak olduğu için, AYM bu başvuruları incelememektedir. Buna karşın bazı durumlarda,

bu tür başvuruların, AİHM içtihatları ışığında özel yaşama saygı hakkı ya da başka bir hak çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün olabilirdi¹.

Örneğin AYM, bir aile hekiminin sözleşmesinin feshedilmesini sadece konu bakımından yetkisizlik nedeniyle reddetmek yerine, aile hekimliği sözleşmesinin sona ermesinin etkilerini dikkate alarak, kişinin yıllarca eğitimini aldığı mesleği icra etme hakkının özel yaşama saygı hakkı çerçevesinde incelenmesini sağlayabilirdi. Benzer şekilde, astsubaylıktan subaylığa geçiş sınavına katılmasına izin verilmeyen başvurucunun, “*hayat standartlarını iyileştirme hakkının*” elinden alınması nedeniyle çalışma hakkının ihlal edildiği iddiası da bireyin kendini geliştirme ve gerçekleştirme hakkı kapsamında ele alınabilirdi².

AYM, çalışma hakkına yapılan müdahalelerin AİHM ve Anayasada yer alan başka haklarla ilişkili olması durumunda konu bakımından yetkisizlik kararı vermemekle birlikte bazı kararlarında bu kuralı dikkate almadığı da gözlemlenmiştir. Örneğin Türk Silahlı Kuvvetleri'nden ilişiği kesilen başvurucuların adil yargılanma haklarının ihlal edilmesi nedeniyle, ilişik kesme kararına karşı hukuka uygun bir yargılama yapılamaması durumu, işten çıkarılma ile ilgili başka bir hakkı ilgilendiren açık bir örnektir. Bu durumda AYM, silahların eşitliği ilkesine aykırılık nedeniyle adil yargılanma hakkının ihlaline karar vermiş, ancak çalışma hakkına yönelik ihlalleri konu bakımından yetkisizlik nedeniyle reddetmiştir. Benzer başvurulardan birinde başvurucu, “*kendisine isnat edilen fiiller nedeniyle özel sektörde iş bulmanın imkânsız hale geldiğini*” iddia etmesine rağmen, bu iddiayı dikkate almamıştır³.

AYM'nin çalışma hakkına ilişkin verdiği kararlar incelendiğinde, genellikle çalışma hakkı ihlallerinin, Anayasa ve AİHM'deki diğer haklarla bağlantılı olduğu durumlarda ele alındığı görülmektedir. Çalışma hakkı ihlali iddiaları, istisnalar dışında, çoğunlukla konu bakımından yetki alanına girmemektedir. Ancak zorla çalıştırma yasağı gibi çalışma hakkının bir parçası olan konularda bu durum geçerli değildir. Zorla çalıştırma yasağı, hem AİHM'nin 4. maddesinde hem de Anayasa'nın 18. maddesinde açıkça

¹ AYM, Turan Dal Başvurusu, B. No: 2013/5964, 06/01/2016, § 22; İ.Ö.KABOĞLU, Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar), 11. Bası, (Legal Yayıncılık), İstanbul 2016, s. 247.

² AYM, Cem Furuncu Başvurusu, B. No: 2012/774, 1/12/2014, § 40; E.GÖZTEPE, Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikayeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, S. 95, Y. 2011, s. 37

³ AYM, Gökhan Günaydın Başvurusu, § 32, 60; AYM, Orhan Tekkaya Başvurusu, § 25, 48; T.AKILLIOĞLU, İnsan Hakları: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri, 2. Bası, (İmaj Yayıncılık), Ankara 2010, s. 221

düzenlendiği için AYM bu tür başvuruları esas yönünden de incelemektedir. Bir bireysel başvuru kararında AYM, AİHM'nin Sidabras ve Džiautas/Litvanya kararına atıfta bulunarak şu ifadeyi kullanmıştır⁴; "*AİHM, işe iade ve işten haksız çıkarılma gibi konularda, şikâyetlerin Sözleşme ile korunan diğer hakları da ilgilendirmesi durumunda, bu haklarla bağlantı kurarak bir inceleme yapabilmektedir.*"

Söz konusu kararda AYM, başvurunun konusunun Anayasa ile AİHM'nin ortak koruma alanındaki haklarla ilgili olmadığına karar vererek, konu bakımından yetkisizlik kararı vermiştir. AYM, haksız yere işten çıkarılma durumlarının yalnızca AİHM'nin güvence altına aldığı başka bir hakla kesiştiği durumlarda incelendiğini belirtmiş ancak başlı başına incelemeye konu olmadığını ifade etmiştir. Fakat burada, AYM'nin konu bakımından yetkisizlik kararının gerekçesinin bazı açılardan tutarsız olduğu görülmektedir.

Kararda, AYM, AİHM'nin çalışma hakkı ile ilgili yorumlarına atıfta bulunarak AİHM'nin yorumlarını dikkate aldığını belirtmiştir. Ancak AYM, AİHM'nin çalışma yaşamına erişim hakkını doğrudan AİHM koruması kapsamına aldığına dair yorumunu göz ardı etmiş ve yalnızca haksız işten çıkarılma durumu üzerinde durmuştur (Ertürk, 2002). Oysa başvuru, "*İş Mahkemesi'nde açtığı işe iade davasının, 4857 sayılı Kanun'da belirtilen üç aylık sürenin çok üzerinde, yaklaşık 40 aylık bir sürede sonuçlanması nedeniyle iş arama hürriyetinin ihlal edildiğini*" ileri sürmüştür⁵. Başvuru işten çıkarılma nedeniyle değil, bu uzun süre zarfında yeni bir iş bulamaması nedeniyle çalışma hakkının ihlal edildiğini iddia etmiştir. Başka bir deyişle, başvurunun konusu, haksız işten çıkarılma değil, çalışma yaşamına erişim hakkıdır. AYM'nin bu ayrımı gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, AİHM'nin işten haksız çıkarılma ile ilgili yorumuna atıfta bulunurken, AİHM'nin Sidabras ve Džiautas/Litvanya kararının aslında işten çıkarılma ile ilgili değil, doğrudan çalışma yaşamına erişim hakkıyla ilgili bir karar olduğu dikkate alınmamıştır.

AYM'nin ilgili başvuruda, çalışma hakkına yapılan müdahalenin aynı zamanda Anayasa ile AİHS'nin ortak koruma alanındaki adil yargılanma hakkıyla da bağlantılı olduğunu göz ardı ettiği görülmektedir. Söz konusu başvuruda AYM, yargılamanın

⁴ AYM, Nesrin Kılıç Başvurusu, B. No: 2013/772, 07/11/2013, § 42; F.DEMİR, Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği, Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI Bildiriler, Petrol-İş, İstanbul 2014, s. 152.

⁵ AYM, Nesrin Kılıç Başvurusu, § 36; Z.G. BALKIR, Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, (Kocaeli Üniversitesi Yayınları), Kocaeli 2009, s. 148; KAPANİ, a.g.e., s.124.

uzunluğu nedeniyle başvurunun adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine karar vermiş olsa da adil yargılanma hakkındaki müdahaleyi bağımsız bir şekilde incelememiş ve çalışma hakkıyla bağlantısını kurmamıştır (Özbek, 2012). Oysa bu olayda AYM, yargılamanın uzunluğunun adil yargılanma hakkını ihlal edecek düzeyde olduğunu kabul ederken, başvurunun uzun süre boyunca başka bir işte çalışamaması ve çalışma yaşamından uzak kalması nedeniyle özel yaşamına da müdahale edildiğini göz önünde bulundurması gerekirdi. Başvurucuya, yargılama süreci boyunca herhangi bir geçici koruma sağlanmamış ve bu sebeple başvuru 40 ay boyunca çalışmamıştır. Bu durum AİHS'nin 6. maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkının ihlali yoluyla çalışma yaşamına erişim hakkına açıkça bir müdahale oluşturmakta olup aynı zamanda AYM'nin aradığı “Sözleşme’de korunan diğer hakları da ilgilendirmesi” koşulunu da taşımaktadır⁶. Dolayısıyla başvurunun konu aldığı müdahale, aslında çalışma hakkına yapılan müdahalenin AİHS’de korunan başka bir hakla ilgilendiği durumların tipik bir örneğidir.

4.2 AİHS’yi Yansıtan Yargıtay Kararları ve Uygulama

Uluslararası hukukun gelişimi, özellikle AİHS gibi uluslararası sözleşmelerin ve bu sözleşmelerin denetleyici organı olan AİHM'nin verdiği kararlarla önemli bir ivme kazanmıştır. AİHM'nin verdiği kararlar, yalnızca başvuru davalarda taraf devletlerin yükümlülüklerini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda sözleşmeye taraf ülkelerin hukuk sistemlerinde de geniş kapsamlı değişikliklere yol açar. Türkiye için de AİHM kararları, ulusal yargı organları olan Yargıtay’ın ve diğer mahkemelerin uygulamalarına etki eden önemli bir kaynaktır (Bilgin, 2015).

AİHM, Türkiye'nin taraf olduğu AK'nin bir organı olarak AİHS'ye taraf devletlerin, insan hakları ihlalleri ile ilgili başvurulara cevap vermektedir. AİHM'nin verdiği kararlar sadece bireysel başvurularla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda devletlerin sözleşme hükümlerine uyumunu denetler ve bu hükümleri yorumlayarak, uluslararası hukukun evriminde belirleyici rol oynar. Türkiye'nin AİHM'ye çok sayıda başvuru yapması ve AİHM'nin Türkiye aleyhine verdiği kararlar hem Türkiye'nin iç hukukunda hem de uluslararası hukukta önemli değişimlere neden olmuştur. AİHM'nin verdiği kararlar doğrultusunda Türkiye, pek çok alanda hukuki reformlar yapmış ve insan

⁶ AYM, Nesrin Kılıç Başvurusu, § 42.

hakları standartlarını iyileştirmek adına bir dizi düzenlemeye gitmiştir. Örneğin, tutukluluk sürelerinin uzunluğu, ifade özgürlüğü, adil yargılanma hakkı gibi konularda Türkiye, AİHM'nin verdiği ihlal kararları sonrası iç hukukunda çeşitli iyileştirmeler yapmıştır (Çetinkaya, 2024). Ancak AİHM kararlarının uygulanması bazen Türkiye’de zorluklarla karşılaşmıştır. AİHM, Türkiye’yi çeşitli insan hakları ihlalleri nedeniyle defalarca mahkûm etmiş ve bu kararların yerine getirilmesini talep etmiştir. Bu durum uluslararası hukuk ile iç hukuk arasındaki uyumsuzlukları gündeme getirmiştir. AİHM’nin verdiği kararların Türkiye’nin hukuk sisteminde tam anlamıyla uygulanmaması, uluslararası hukukla ulusal hukukun etkileşimi ve bu etkileşimin zorlukları hakkında tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Çetinkaya, 2024).

Türkiye'deki ulusal mahkemeler, özellikle Yargıtay, AİHM’nin verdiği kararları dikkate alarak iç hukukta daha fazla insan hakları odaklı kararlar vermeye başlamıştır. AİHM’nin içtihatları, Türk yargısının gelişiminde önemli bir rol oynamış ve pek çok yargısal reformun temelini atmıştır. Yargıtay, AİHM'nin verdiği kararları genellikle örnek alarak özellikle adil yargılanma hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, ifade özgürlüğü gibi temel haklar konusunda ulusal yargılama süreçlerinde daha hassas ve dikkatli kararlar vermeye başlamıştır.

AİHM’nin bir ihlal kararı sonrası, Yargıtay’ın vermiş olduğu bazı kararlar hem iç hukukun hem de uluslararası hukukun birbirini desteklediği ve etkileşimli bir şekilde geliştiği örnekler arasında sayılabilir. Örneğin, ifade özgürlüğü ile ilgili AİHM kararları, Türk yargısının basın özgürlüğü ve ifade özgürlüğü konularında daha duyarlı kararlar almasına neden olmuştur. AİHM’nin Türkiye aleyhine verdiği bazı kararlar sonrasında, Yargıtay, ifade özgürlüğünü ihlal etmeyen kararlar almak için daha dikkatli hareket etmeye başlamıştır. Aynı şekilde, tutukluluk süreleri konusunda AİHM'nin verdiği kararlar, Türkiye'deki yargı sistemini de etkilemiş ve tutukluluk sürelerinin uzunluğuna ilişkin yasa değişikliklerine neden olmuştur (Özkan, 2013).

AİHM’nin Türkiye hakkında verdiği kararlar, uluslararası hukukun gelişimini doğrudan etkileyen önemli örnekler sunmaktadır. AİHM’nin içtihatları, uluslararası hukukta hukukun üstünlüğü, insan hakları, adil yargılama gibi temel ilkelerin daha net bir şekilde şekillendirilmesine katkı sağlamaktadır. AİHM’nin verdiği kararlar, yalnızca Türkiye için değil, tüm AK üyesi devletler için bir rehber niteliğindedir (Çetinkaya, 2024).

AİHM kararlarının iç hukuka entegrasyonu hala tartışmalı bir konu olmaktadır. AİHM'nin verdiği kararların Türkiye'deki mahkemeler tarafından ne kadar ve ne şekilde uygulandığı, özellikle siyasi veya toplumsal açıdan hassas konularda önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu kapsamda yargılamaların, Anayasanın 36 ve 37. maddeleri gereğince bağımsız ve tarafsız mahkemede yargılanma hakkına riayet edilerek yapılması adil yargılanma hakkı başta olmak üzere AİHS hükümleri ve AİHM kararları doğrultusunda uygulama sağlayacaktır. Bunun yanı sıra, AİHM'nin bazı kararlarının Türkiye'deki siyasi ve sosyal yapı ile uyumsuz olabileceği durumlar da ortaya çıkabilmektedir. Bu gibi durumlar, uluslararası hukuk ve iç hukuk arasındaki ilişkinin ne kadar karmaşık ve dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir. Ayrıca, AİHM'nin kararlarının bağlayıcılığı ve iç hukuk sistemlerine entegrasyonu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı hukukçular, AİHM kararlarının iç hukukta otomatik olarak uygulanması gerektiğini savunurken; diğerleri, ulusal mahkemelerin AİHM kararlarını kendi hukuki ve sosyal bağlamlarında değerlendirmeleri gerektiğini öne sürmektedir. Bu tartışmalar, uluslararası hukukun gelişiminde özellikle insan hakları konusunda daha geniş bir çerçevede çözülmesi gereken sorunları gündeme getirmektedir (Oran, 2013).

Adil yargılanma hakkı, diğer THÖ'den farklı olarak kapsadığı uyumsuzluklarla ilgili yargılamalar için bazı usuli güvenceler sunmaktadır. Bir yargılamanın adil olup olmadığı, tüm yargılama süreci göz önüne alınarak değerlendirilir. Bu hakkın, demokratik bir toplumdaki önemli rolü göz önüne alındığında, dar bir şekilde yorumlanması kabul edilemez (Çetinkaya, 2024).

AİHS'nin 6. maddesi, soruşturma aşamasından başlayıp (suçlama veya şüphelinin bu suçlamadan önemli ölçüde etkilendiği -arama, el koyma gibi- anlardan itibaren) temyiz ve diğer üst inceleme aşamalarında hükmün kesinleşmesine kadar geçerlidir. Kanun yolu aşamalarında 6. maddede öngörülen korumalar, ilk derece mahkemelerindeki kadar uygulanmaz. Zira avukatın ya da sanığın mutlaka duruşmada bulunmasının sağlanması veya maddi vakaların yeniden incelenmesi gerekmez⁷.

Adil yargılanma hakkının sorgulanan yönü, yargılama sürecine dayanır. Yani, adil bir kararın verilmesi için gerekli şartların sağlanıp sağlanmadığı önemlidir. Bunun yanı sıra ulusal mahkemelerin dosya kapsamıyla uyumsuz ve açıkça hatalı bir karar alması,

⁷ Delcourt-Belçika, B. No: 2689/65, T. 17.01.1970.

bireylerin adil yargılanma güvencelerinin ihlal edildiğini gösterir. Sözleşmenin 6/1. maddesi çerçevesinde, hak arama veya mahkemeye erişim hakkının "*etkili*" olması, bu hakkın "*açıkça gösterilmiş*" ve "*uygulanabilir*" bir imkâna sahip olmasını ve yargılama sonucunda gerektiğinde icra edilebilecek "*nihai bir karar*" alınmasını gerektirir⁸.

Yukarıda kısaca değinildiği üzere bireylere erişim imkânı tanınan mahkemelerin bağımsız ve tarafsız olması, adil yargılanma hakkının diğer bir yönüdür. Bir yargı organının bağımsızlığı, üyelerinin atanma yöntemine, görev sürelerine, dışarıdan gelebilecek baskılara karşı güvenceye sahip olup olmadığına ve bağımsız bir izlenim verip vermediğine bakılarak belirlenir. Tarafsızlık ise iki yönlüdür: Yargı mercii hem kişisel önyargı ve eğilimlerden arınmalı hem de objektif bir bakış açısıyla tarafsızlık noktasında haklı kuşku ortadan kaldıracak bir izlenim vermelidir. Mahkemelerin bağımsızlığı ile tarafsızlığı arasında sıkı bir ilişki vardır⁹.

Adil yargılama ilkesinin önemli bir yönü de makul sürede yargılanma hakkıdır ve bu durum somut davanın şartlarına göre değerlendirilmelidir. "*Davanın karmaşıklığı*", "*başvurucunun ve yargı makamlarının tutumları*" ile "*uyuşmazlık kapsamında başvuru için tehlikede olan şey*" gibi faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Ceza davalarında makul süre, genellikle suç şüphesi altındaki kişinin olayın mahkemeye taşınmasından önce kolluk ya da savcılık tarafından soruşturma başlatıldığı tarihten itibaren işlemeye başlar ve yargılama kesin hükümle sonlandırıldığında sona erer¹⁰.

6.madde uyarınca "*hakkaniyete uygun yargılama*" nın temel unsuru, "*Çelişmeli*" olması ve taraflar arasında "*silahların eşitliği*" nin sağlanmasıdır. Silahların eşitliği ilkesi gereği her taraf, diğer taraf karşısında önemli bir dezavantaja düşmeden iddia ve savunmalarını ileri sürebilmelidir. Bu doğrultuda tarafların mahkeme kararlarını etkilemek amacıyla sunulan her türlü delil ve mütalaa hakkında bilgi sahibi olması ve bunlarla ilgili görüş bildirmesi gerekir. Başsavcılığın dava hakkındaki mütalaasının tebliğ edilmemesi, savunma hakkı ihlali anlamına gelebilir¹¹.

AİHM, alt dereceli mahkemelerin tüm iddialara ayrıntılı yanıt vermekle yükümlü olmadığını belirtmiş, ancak somut bir davada temel sorunların detaylı şekilde incelenip

⁸ Kravchenko-Rusya, B. No: 34615/02, T. 02.04.2009.

⁹ Maktouf ve Damjanović-Bosna Hersek, B. No: 2312/08 ve 34179/08, T. 18.7.2013.

¹⁰ İdalov-Rusya, B. No: 5826/03, 22.05.2012; Eckle-Federal Almanya Cumhuriyeti, B. No: 8130/78, T. 15.07.1982.

¹¹ Rowe ve Davis-Birleşik Krallık, B. No: 28901/95, T. 16.2.2000; Meral-Türkiye, B. No: 33446/02, T. 27.10.2007.

anlaşılır ve gerekçeli bir kararla ortaya konması gerektiğine dikkat çekmiştir. Temyiz mahkemeleri ise gerekçe sunma konusunda daha esnek bir yükümlülüğe sahiptir; alt mahkemenin gerekçeleri temyiz mahkemesi tarafından referans alınarak karar verilmesi, gerekçeli karar hakkının ihlali sayılmaz. Burada önemli olan, temyiz mahkemesinin, alt mahkemenin kararını ve temyizde öne çıkan önemli noktaları değerlendirdiğini kararında belirtmesidir. 6. madde uyarınca, davalar genellikle açık şekilde yürütülmeli ve verilen kararlar kamuoyuna açık olmalıdır¹².

Masumiyet karinesi gereği, kamu otoritelerinin veya yargı makamlarının yargılama sürecinde sanığın suçlu olduğu yönünde ön kabulle hareket etmemesi gerekir. İspat yükümlülüğü iddia makamına aittir ve ortaya çıkan şüpheler sanık lehine yorumlanmalıdır. Sanığın kendisi hakkında açılan davadan önceden haberdar edilmesi ve savunmasını hazırlayabilmesi için gerekli bilgilere ulaşması gerekir. Ayrıca, iddia makamının sanığın mahkumiyeti için yeterli delil sunması zorunludur. Hukuki görüşlerde, bu ilkenin uygulanması için şüpheli veya sanık hakkında zarar verici yayınlardan kaçınılmasının da önemli olduğu ifade edilmektedir¹³.

Adli yargılama hakkı, ceza davalarında sanığa tanınan bazı ek haklar da içermektedir; a- Suçlamanın niteliği ve sebebi hakkında bilgilendirilme: Sanığa, suçlamanın nedeni (işlendiği iddia edilen fiiller ve suçlamanın gerekçesi) ile fiilin hukuki niteliği hakkında açık ve ayrıntılı bilgi verilmelidir. b- Savunma için yeterli zaman ve imkanlar sağlanması; Bu hak, sanığın aceleci yargılamalardan korunması için önemlidir. Yargılama sürecinde yeni bir durum ortaya çıkarsa savunmanın bu duruma uygun şekilde hazırlık yapabilmesi için ek süre verilmesi gerekmektedir. c- Savunma hakkı; Sanık, bir avukat aracılığıyla ya da adli yardım yoluyla kendisini savunma hakkına sahiptir. Hukuki gerekçeler dışında, ifadesi alınırken sanığın avukat desteği almasına izin verilmelidir. Sanık, maddi yetersizliğini kanıtlayarak adli yardım talebinde bulunabilir. Mahkeme, suçun türü ve cezanın ağırlığı gibi unsurları göz önünde bulundurarak avukatın gerekli olup olmadığına karar verir. d) Tanıkları dinleme ve sorgulama hakkı: Tanığın duruşmaya katılmaması için geçerli bir mazeret sunulmalıdır. Sanığın, tanığı sorgulama imkanına sahip olmadan ya da bu hakkı sınırlandırılarak mahkûm edilmesi, 6. maddenin ihlali anlamına gelir. Tanığın yazılı beyanı yerine sözlü

¹² Boldea-Romanya, B. No: 19997/02, T. 15.02.2007; Garcia Ruiz-İspanya, B. No: 30544/96, T. 21.01.1996.

¹³ Barberà, Messegué ve Jabardo-İspanya, B. No: 10590/83, T. 06.12.1988.

ifadesinin alınması tercih edilmelidir¹⁴. Tanığın yazılı beyanı yerine sözlü beyanı alınması tercih edilmelidir. e) Tercüman hakkı: Sanık, mahkemede kullanılan dili anlamıyorsa ücretsiz tercüman hizmetinden faydalanmalıdır. Ancak, sanık mahkemenin dilini anlıyorsa farklı bir dilde savunma yapma talebinde bulunamaz. Tercüman hizmeti yalnızca duruşma sırasında yapılan sözlü beyanlar için geçerlidir; dosyadaki tüm yazılı belgelerin tercüme edilmesi zorunlu değildir. Örneğin, dosyadaki bir kararın yazılı tercümesinin olmaması ihlal olarak değerlendirilmez¹⁵.

Adil yargılanma hakkı, Ceza Daireleri ve Ceza Genel Kurulu'nun kararlarında sıklıkla vurgulanan bir konu olup, yargı organları, Sözleşme' ye ve ilgili maddeye sürekli atıfta bulunurlar. Yargılama sürecindeki usul hataları ve maddi gerçeği ortaya çıkarmaya yönelik çabalar sırasında gözden kaçan uygulama yanlışlıkları, bu hakkın ihlaline yol açabilir. Yerel mahkemelere yönelik zengin içtihatlar, adil yargılanma hakkı konusunda somut durumlar için rehberlik etmektedir. Bu bağlamda sanığın suçuyla ilgili başka bir delil bulunmayan durumlarda, tanıklıktan çekinebilecek kişilerle yaptığı konuşmaların kayda alınarak elde edilen yasa dışı delillerle hüküm verilmesi, Cumhuriyet Savcısının CMK'nın 160. maddesi ve devamı uyarınca yazılı ya da sözlü bir talimat vermeden, gizli soruşturma usulüne aykırı şekilde kolluk görevlilerinin müşteri kılıfına girerek sanıkla fuhuş anlaşması yapması¹⁶, aynı davada İl Cumhuriyet Başsavcısının, iddianameyi düzenlemesinin ardından hakim olarak görev yapması¹⁷, sanığın duruşmaya çıkarılmadan önce iddianamenin, yakalama emrinin veya eklerinin okunmaması¹⁸, genel ahlaka dayanarak duruşmanın kapalı yapılmasına karar verilmesi ve hükmün kapalı oturumda açıklanması¹⁹, sanığın avukat görevlendirildiğinden haberdar olmaması²⁰, sanığın iddia tanıklarını sorgulama hakkından mahrum bırakılması²¹, duruşma gününden haberdar edilmeden yargılamanın yokluğunda tamamlanması, savunması alınmadan ve aleyhine yapılan bozmaya karşı beyanı alınmadan mahkûmiyet kararı verilmesi, sanığın duruşmalara katılma isteğinin

¹⁴ Mattoccia-İtalya, B. No: 23969/94, T. 25.07.2000; Miminoshvili-Rusya, B. No: 20197/03, T. 28.09.2011.

¹⁵ K.-Fransa, B. No: 10210/82, T. 07.12.1983.

¹⁶ Yargıtay 15. CD, T. 08.05.2017, E. 2014/23557, K. 2017/10237.

¹⁷ Yargıtay 14. CD, T. 07.03.2017, E. 2014/6345, K. 2017/1191.

¹⁸ Yargıtay CGK, T. 25.06.2012, E. 2009/11-104, K. 2009/183.

¹⁹ Yargıtay 20. CD, T. 16.10.2017, E. 2017/5909 E. 2017/5192.

²⁰ Yargıtay CGK, T. 17.02.2009, E. 2008/2-251, K. 2009/30.

²¹ Yargıtay CGK, T. 15.03.2005, E. 2005/9-20, K. 2005/27.

reddedilmesi²², SEGBİS sistemiyle savunma yapılmasına itiraz eden sanığın talebinin yasal olmayan gerekçelerle reddedilmesi²³, son oturumda Cumhuriyet Savcısının beyanı alındıktan sonra hazır bulunan müdafiyeye son söz hakkı verilmemesi²⁴, iddianamede belirtilen suç dışında başka bir fiilden yargılama yapılması, zorunlu müdafinin görevlendirilmesi nedeniyle ödenen avukatlık ücretinin sanığa yargılama gideri olarak yüklenmesi ve gerekçeli kararın makul bir sürede yazılmaması²⁵, temyiz aşamasında yasa yolunun süresi, merci ve şeklinin doğru şekilde belirtilmemesi²⁶, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının hazırladığı tebliğnamenin ilgililere tebliğ edilmemesi gibi durumlar, adil yargılanma hakkının ihlali olarak değerlendirilmiştir²⁷.

Bireysel düşünce, vicdan ve inanç güvenliği, kişinin içsel dünyasına ilişkin bir inanç taşıma ve bu inancı özgürce değiştirme hakkı ile başlar. AİHS'nin 9. maddesi, devletin bireylere belirli bir konuda baskı yapmasını engellemeyi, bireysel düşünce, vicdan ve inancın gelişmesine, pekişmesine ve sürdürülmesine olanak sağlamayı amaçlar. Bu özgürlük, kişinin inançlarıyla ilgili davranışlarını da güvence altına alır. Tek başına veya topluca, açık ya da özel biçimlerde ibadet etme, dini inançları öğretme, ritüelleri yerine getirme ve dini törenler düzenleme yoluyla dinini veya inancını açıklama hakkı, bu güvencenin vazgeçilmez bir parçası olarak vurgulanmaktadır. İnançla ilgili ifadeler, bireysel ya da toplu faaliyetler arasında fark gözetmeksizin Sözleşme'nin 10. maddesindeki ifade özgürlüğü kapsamına girmektedir (Çetinkaya, 2024). Kişinin iç dünyası ile düşünce, vicdan ve dinin bireysel açıklanmasına yönelik güvence sağlamanın yanı sıra 9. madde, bu inançların başkalarıyla paylaşılmasını da özel ve kamusal alanda koruma altına alır. İbadethanelere giriş veya inanç sahiplerinin ritüellere ve dini törenlere katılmalarıyla ilgili getirilen kısıtlamalar, 9. madde kapsamında incelenmektedir. Bu düzenlemenin "*kolektif yönü*" olarak tanımlanan özellik, herhangi bir dini organizasyonun, Sözleşme'nin 34. maddesi uyarınca mağdur olabileceği kabulüyle güçlendirilmiştir. 9. maddenin sınırlarının çok fazla genişletilemeyeceği de belirtilmektedir. Örneğin, evliliğin sona erdirilmesi hakkının tanınmaması veya kadınları kürtajdan uzak tutmaya yönelik ikna edici bilgi dağıtımı bu maddeye girmez (Tezcan, 2010).

²² Yargıtay 18. CD, T. 08.02.2018, E. 2016/2152, K. 2018/1439.

²³ Yargıtay 1. CD, T. 23.01.2018, E. 2016/4160, K. 2018/165.

²⁴ Yargıtay CGK, T. 17.02.2009, E. 2008/1-172, K. 2009/26.

²⁵ Yargıtay CGK, T. 21.02.2006, E. 2005/165, K. 2006/31.

²⁶ Yargıtay CGK, T. 14.07.2009, E. 2009/7-133, K. 2009/204

²⁷ Yargıtay CGK, T. 23.09.2008, E. 2008/9-195, K. 2008/209.

Metindeki “*düşünce, vicdan ve din*” ifadesi, bu hakkın potansiyel olarak geniş bir kapsamda değerlendirilebileceğine işaret edebilir. Ancak uygulamada, Mahkeme’nin daha sınırlı bir yorum benimsediği görülmektedir. Örneğin, bir azınlık grubuna ait olmak ve dolayısıyla belirli bir kültürel kimliği korumak, 9. madde kapsamında değerlendirilmemektedir. “İnanç” ile “görüş” kavramları aynı anlamı taşımaz. Maddenin koruması altındaki kişisel inançların, belirli bir ikna edici güce, ciddiyete, bağlılığa ve önem derecesine sahip olması ve insan onuruyla uyumlu olması gerekir. Başka bir deyişle, inanç “insan yaşamı ve davranışının temel ve önemli bir yönünü” kapsamlı ve demokratik bir toplumda korunması gereken bir değer olarak görülmelidir.

Vicdanla ilgili bir karara varma ve bu doğrultuda hareket etme özgürlüğü için, vicdani kanaatin kaynağı önemli değildir. Dini, dinsel olmayan ya da karşıt bir görüşe dayansa bile vicdani kanaat, bu hakkın koruması altındadır. Din ve inanç özgürlüğü, ancak demokratik toplum düzeninde kamu güvenliği, kamu düzeni, genel ahlak, sağlık veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması gibi nedenlerle yasalarca sınırlandırılabilir. Örneğin, kamu görevlilerinin cuma namazına katılması veya inançları nedeniyle askerlik yapmayı reddetmeleri bu tür sınırlamalara örnek olarak verilebilir. Okullarda belirli bir dini öğreti zorla kabul ettirilmesi, zorunlu din derslerinden muafiyet hakkının tanınmaması veya kişilerin yalnızca inançları nedeniyle ayrımcılığa maruz kalmaları ise bu özgürlüğün ihlalidir²⁸.

AİHM kararları incelendiğinde, din özgürlüğünün aynı zamanda dinini açıklamama hakkını da içerdiği görülmektedir. Örneğin başvuruda bulunan kişinin kimlik kartlarında dini bilgisinin yer almasının 9. maddeyi ihlal ettiği, tanıklık için İncil’e el basılarak yemin edilmesinin din özgürlüğüne müdahale olduğu ve bunun haklı ya da orantılı olmadığı belirtilmiştir. Avrupa’da sınıflarda dini sembol kullanımı konusunda genel bir fikir birliği bulunmamakla birlikte, uygulamanın aşırıya kaçmaması kaydıyla bu konuda devletlerin takdir yetkisi olduğu ifade edilmektedir. Vicdani ret meselesinde ise AİHS 9. maddede doğrudan bir atıf yapmamakla birlikte, askerlik hizmeti ile kişinin vicdani inançları arasında ciddi bir çatışma olduğu durumlarda, bu ret durumunun özel şartlar çerçevesinde 9. madde kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir²⁹.

²⁸ Işık-Türkiye, B. No: 21924/05, T. 02.02.2010.

²⁹ Bayatyan-Ermenistan, B. No: 23459/03, T. 07.07.2011.

Düşünce ve kanaat açıklama özgürlüğünün temel haklar içinde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulayan 19. Ceza Dairesi, ifade ve basın özgürlüğünün amacının insan haklarına saygı ve insan onuru, şeref gibi değerlerin korunması olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple, nefret söylemi içeren düşüncelerin korunamayacağını ifade ederek, konuyu AİHM ve Anayasa temelinde ele almaktadır. Bu bağlamda, Y.A. Gazetesi'nin 30.09.2013 tarihli sayısındaki bir köşe yazısında yer alan bazı ifadelerin, muhatabın onur ve şerefine zarar verici ve nefret içeren söylemler taşıdığı tespit edilmiştir³⁰.

Anayasa ile birlikte AİHS'nin 9/2, 10/2 ve 17. maddelerini bir arada değerlendirerek karar veren 8. Ceza Dairesi, devletin veya halkın bir kesimi için rahatsız edici, hoş olmayan, kurallara aykırı veya endişe verici nitelikteki ifadelerin, şiddet ve şiddet kışkırtıcılığı içermediği sürece ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Daire, sanığın partisinin il başkanı olarak yaptığı basın açıklamasında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sınır ötesi operasyonunu ve hükümetin politikalarını eleştirirken, şiddeti teşvik eden veya ayaklanma çağrısı yapan bir dil kullanmaması, suç işleyen ya da suç işlediği için bir kişiyi övme amacı taşımaması gibi gerekçelerle, AİHM'nin Skaka/Polonya (27 Mayıs 2003) ve Korku/Türkiye (23 Eylül 2003) kararlarını göz önünde bulundurarak, suçun yasal unsurlarının oluşmadığına karar vermiştir. Aynı daire, AİHS'nin 9, 10 ve 11. maddelerinin, çoğulcu bir demokratik rejimi desteklemek ve bu rejimi toplumda hoşgörü ortamı sağlayarak yerleştirip geliştirmek amacı güttüğünü vurgulamıştır³¹.

Sözleşmenin 10. maddesine göre her bireyin fikirlerini açıklama ve bunları yayma özgürlüğü vardır. Bu hak, aynı zamanda kanaat özgürlüğünü ve bir kamu otoritesinin müdahalesi olmaksızın bilgi veya fikir edinme ve iletme özgürlüğünü de içerir. Devletlere, bu özgürlükleri sağlama yükümlülüğü getiren bu haklar, ancak bazı durumlarda, ulusal güvenlik, ülke bütünlüğü, kamu güvenliği, kamu düzeninin sağlanması, suçların engellenmesi, sağlık ve ahlakın korunması, başkalarının şöhret ve haklarının muhafaza edilmesi, gizli bilgilerin yayılmasının engellenmesi veya yargı

³⁰ Yargıtay 16. CD, T. 07.12.2015, E. 2015/5812, K. 2015/4741; Yargıtay 16. CD, T. 17.07.2015, E. 2015/2742, K. 2015/2316.

³¹ Yargıtay 8. CD, T. 17.02.2015, E. 2014/27832, K. 2015/9649; Yargıtay 8. CD, T. 20.04.2017, E. 2016/10135, K. 2019/4449.

organlarının otoritesinin korunması gibi nedenlerle yasayla belirlenen şartlara, kısıtlamalara ve yaptırımlara tabi olabilir³².

AİHM, eski ve yeni içtihatlarıyla ifade özgürlüğü konusunda önemli bir hukuki gelişim sağlamıştır. Bu kararlarda, ifade özgürlüğünün temel hak olduğu, sınırlamaların ise istisnai bir durum olarak kabul edildiği vurgulanmaktadır. AİHM kararları, ifade özgürlüğü açısından bireylerin; kanaat sahibi olma, fikirlerini açıklama, bilgi edinme ve paylaşma haklarının korunması gerektiğini belirtmektedir. Düşüncelerin ifade edilme biçimleri ve kullanılan araçlar da bu özgürlüğün kapsamına girmektedir (Bozkurt ve Dost, 2002).

Kanaat sahibi olma özgürlüğü, ideolojik, kültürel, felsefi, dini, politik, sosyal ve ekonomik açıdan her alandaki bilgilerin içinden doğru kabul edilen görüşlerin seçilmesi anlamına gelir. Düşünceyi açıklama özgürlüğü, ifade özgürlüğünün en önemli unsurudur ve sıklıkla devletle birey arasında bir çatışma konusu olmuştur. Düşünce özgürlüğü, yalnızca düşünceler ifade edilebildiğinde anlam kazanır. Eğer birey, içsel düşüncelerini dışa vuramıyorsa gerçek anlamda düşünce özgürlüğü söz konusu olamaz. Zira ifade özgürlüğü, fikirlerin serbestçe açıklanabilmesini gerektirir. Ayrıca bilgi edinme, araştırma yapma, öğrenme özgürlüğü ve fikirlerin özgürce paylaşılması, ifade özgürlüğünün diğer temel unsurlarıdır (Çiçekli ve ark., 2007).

Sözleşmenin 10. maddesi, resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber alma ve verme özgürlüğünü de kapsayarak bu temel ilkeleri vurgulamaktadır³³. Ayrıca haber alma ve verme hakkının sadece ülke sınırları içinde değil, uluslararası düzeyde de geçerli olduğunu belirtmek suretiyle bu hakka küresel bir boyut kazandırılmaktadır. Düşünceyi açıklama özgürlüğü, genellikle iki tür sınırlamayla karşı karşıya kalabilir. İlk sınırlama, bireyin korunmasını amaçlayan sınırlamalardır; burada onur, şeref, haysiyet ve güvenlik gibi değerler söz konusu olur. İkinci sınırlama ise toplumu ve devleti koruma amacını güder. İfade özgürlüğüne yönelik her türlü sınırlama, koşul veya olumsuz müdahale yalnızca bu özgürlüğün belirli bir biçimine uygulanabilir. İfade özgürlüğünün temel içeriğine müdahale edilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda 17. madde bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemeye göre; *“AİHS’nin hükümlerinden hiçbirisi, bir devlete, topluluğa ya da kişiye, AİHS’de tanınan hak ve özgürlüklerin yok*

³² Örneğin: 15.02.2018 tarih E. 2015/25961, K. 2018/1903, 21.02.2018 tarih E. 2016/4050, K. 2018/2266 sayılı kararlar.

³³ Cihan Öztürk/Türkiye, B. No: 17095/03, T. 09.06.2009.

edilmesine ya da burada öngörülenlerden daha geniş sınırlamalara tabi tutulmasına yönelik bir faaliyette bulunma hakkı tanımaz.” Daha açık bir ifadeyle bir hakkın içeriğine yönelik sınırlama, o hakkın tamamen yok edilmesine yol açacaktır. Bunun yanı sıra 2. fıkrada belirtilen durumlar mevcutsa ulusal otoritelerin müdahale etmesi gerekmez. Zira bu durum, söz konusu hakkın içeriğine sınırlama getirilmesi anlamına gelir. Örneğin, bir kişinin şöhretine veya şerefine zarar verilmesi, her zaman suç sayılmamalı ya da tazminat sebebi olarak değerlendirilmemelidir. Benzer şekilde kamu önünde yargıyı zora sokacak türden açıklamalar yapıldığında her defasında cezalandırma yapılmamalıdır. Yani, ifade özgürlüğü üzerinde herhangi bir sınırlama veya cezai tedbir uygulanması konusunda kamu otoritelerinin zorunluluğu yoktur ancak böyle bir müdahalede bulunma imkânları vardır. Aksi takdirde haklar ile değerler arasında bir hiyerarşi ortaya çıkarak, ifade özgürlüğü zarar görebilir (Macovei, 2005).

Demokratik bir toplumun temel taşlarından biri olan ifade özgürlüğü, sadece toplumda kabul gören ya da zararsız kabul edilen bilgi ve fikirler için değil, aynı zamanda şok edici, kırıncı veya rahatsız edici ifadeler için de geçerlidir. Bu tür ifadeler, demokratik bir toplumda mutlaka olması gereken tolerans ve hoşgörü gerekliliklerindendir. Fakat bu özgürlüğün bazı sınırlamalarla karşılaşabileceği de unutulmamalıdır (Harris ve ark., 2013). Örneğin, liderlerin şiddet çağrısı yapması, demokratik ilkelere aykırı politikalar savunması ya da demokratik sistemi ortadan kaldırmaya yönelik hareketler içinde olması durumunda, bu tür siyasi partiler ifade özgürlüğü korumasından faydalanamazlar. Farklı azınlık gruplarına yönelik nefret söylemleri ve ırkçılık da 10. madde kapsamında korunmaz³⁴.

AİHM, ulusal mahkemelerin hakaret, aşağılayıcı veya iftira niteliği taşıyan ifadelerle karşılaştığında öncelikle bu ifadelerin olgusal iddialar mı yoksa değer yargıları mı olduğunu değerlendirmeleri gerektiğini belirtmektedir. Zira olgusal iddialar söz konusu olduğunda, ispat yükü ve başvurusunun sunması gereken delil standardı gibi sorunlar gündeme gelirken, değer yargıları ispatlanması mümkün olmayan değerlendirmelerdir. Mahkeme, özellikle bir gazeteci ya da politikacının ifade özgürlüğü söz konusu olduğunda, değer yargısı kavramını daha geniş bir şekilde yorumlayarak genellikle ifade özgürlüğünü korumaktadır. Yargılamaya konu ifadelerin değer yargısı içerdiği belirlendikten sonra, bu yargıları destekleyecek yeterli olgusal temelin bulunup

³⁴ İbrahim Aksoy/Türkiye, B. No: 28635/95, T. 10.10.2000.

bulunmadığına bakılır. Nitekim değer yargıları bile olsa belli bir olgusal dayanağa sahip olmaları gerekir. Ayrıca bir değer yargısı ile onu destekleyen olgular arasındaki ilişki, somut olaya bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Örneğin *Brasilier v. Fransa* (2006) davasında, bir belediye başkanının oylamada hile yapmakla suçlanması, seçimlerde hile yaptığına dair bir suçlama olarak yeterli görülmüştür. Mahkeme, siyasi ifadeler ve gazetecilik gibi özel bir öneme sahip olan ifade özgürlüğü durumlarında, kamu yararı kavramını genişletmek ve değer yargıları ile bunları destekleyen olgusal temelleri belirlemek için tartışmalı ifadelerin detaylarına inmektedir. Örneğin, bir gazetede yerel bir siyasetçiyi "*Soyguncu belediye başkanı*" olarak tanımlayan ifade, bu siyasetçinin hırsızlık suçundan mahkumiyetine ilişkin mahkeme kararı olduğu için olgusal bir temele dayandığı kabul edilmiştir. Bu tür davalarda, ifadelerin kişisel bir saldırı amacı taşıyıp taşımadığını veya küçük düşürme amacı güdüp gütmeyeceğini dikkatlice değerlendirmek gerekir. Damgalama amacı taşıyan ve şiddet ya da nefreti teşvik etme potansiyeli bulunan ifadelerden kaçınılmalıdır. Gazeteciler, hakaret suçlamasıyla karşılaştıklarında, iddialarını destekleyecek, en azından ilk bakışta doğru gibi görünen deliller sunmak zorundadır (Harris ve ark., 2013).

İfade özgürlüğü konusu, Türkiye'nin AİHM önünde sıkça tazminat ödemesiyle sonuçlanan davaların odağı olmuştur. AİHM'nin verdiği kararların çoğu, terör örgütlerinin propagandasını yapmak, suçluyu öven yazılar veya kitaplar yayınlamak, halkı kin veya düşmanlığa tahrik etmek, Türk milletini, Türkiye Cumhuriyeti'ni, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ya da devletin manevi kişiliğini, devlet kurumlarını ve silahlı kuvvetleri aşağılamak gibi suçlarla ilgili mahkumiyetlerle ilgilidir. Ayrıca bir terör örgütünün beyanlarını yayımlamak, bu beyanların bağlamı ya da içeriği dikkate alınmaksızın otomatik olarak verilen mahkûmiyetlerle ilişkilidir (http-36).

İfade özgürlüğü, her türlü ifadeyi kapsamakla birlikte her ifade aynı derecede korunmaz. AİHM içtihatlarında ifade özgürlüğünün sınırlanmasında özellikle nefret söyleminin bir istisna olarak değerlendirildiği söylenebilir. Ayrıca siyasetçilere ve kamu görevlilerine yönelik eleştiriler genellikle daha geniş bir çerçevede değerlendirilirken sıradan vatandaşlar ve yargı mensuplarına yönelik eleştiriler daha az korunmaktadır. AİHM, yergilerin genellikle abartma ve saptırma yoluyla toplumsal eleştiri ve sanatsal bir ifade biçimi olduğunu belirterek, bu tür ifadelerin cezalandırılmasının, güncel konular hakkında yapılan eleştirilerin serbestçe yapılması üzerinde olumsuz bir soğutma

etkisi yaratabileceğini ifade etmiştir. Bu ifadeler, kamu çıkarını ilgilendiren konuların açıkça tartışılmasında önemli bir rol oynar ve serbest tartışma olmadan demokratik bir toplumun varlığı mümkün değildir³⁵.

AİHM, politikacıların kendilerine yönelik sert eleştirileri daha fazla tolere etmeleri gerektiğini, siyasetçilerin eleştirilere sıradan bireylere göre daha geniş bir hoşgörü göstermeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Avusturya'da 1975 seçimlerinin ardından bir gazetecinin geçmişte Nazi faaliyetlerine katılan bir siyasetçiyle koalisyon kuracağına dair açıklamalarına dair yazısında kullandığı “*ahlaksızca*”, “*yüz kızartıcı*” ve “*en adi türden fırsatçılık*” gibi ifadeler nedeniyle para cezasına çarptırılması, AİHM tarafından ifade özgürlüğüne orantısız bir müdahale olarak kabul edilmiştir. O dönemdeki yoğun siyasi tartışmalar da göz önüne alındığında ifadeler saldırgan olsa da hakaret kapsamında değerlendirilememiştir³⁶.

AİHM, kamu görevlilerinin görevlerini yerine getirirken daha geniş bir eleştiri toleransı göstermeleri gerektiğini ancak aynı zamanda görevlerini doğru bir şekilde yerine getirebilmeleri için kamu güvenine ihtiyaç duyduklarını ve bu güvenin kamu görevlilerinin asılsız suçlamalardan korunmasıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir. Yargı görevlilerine gelince, AİHM, davanın taraflarından olan avukatların yargı sistemine saygılı olmaları gerektiğini ve hâkimlere karşı aşırı abartılı ya da hakaret niteliği taşıyan ifadeler kullanmamaları gerektiğini belirtmekte ancak yargı hakkında kamusal tartışmalara katılma haklarının olduğunu da vurgulamaktadır³⁷.

Genel olarak konuyla ilgili kararlar incelendiğinde basın özgürlüğü açısından ise Mahkeme'nin, yayımlanan bilgilerin tüm yönlerinin doğruluğunun kanıtlanması gerektiği yönünde bir görüş belirtmediği görülmektedir. Bir davada gazeteci, yerel bir siyasetçiyle ilgili devam eden ceza davası hakkında yazdığı yazılar nedeniyle hakaret suçundan mahkûm edilmiştir. Gazeteci, suçtan mahkûm olan belediye başkanını “*soyguncu*” olarak nitelendirmiştir. AİHM, ifade özgürlüğünün ihlaline karar verirken gazetecinin belirli bir ölçüde abartma hakkına sahip olduğunu ve kamuya mal olmuş bir kişi olan belediye başkanına yönelik eleştirilerin daha fazla hoşgörü görmesi gerektiğini

³⁵ Eon-Fransa, B. No: 26118/10, T. 14.03.2013.

³⁶ Lingens-Avusturya, B. No: 9815/82, T. 08.07.1986.

³⁷ Schöpfer-İsviçre, B. No: 25405/94, T. 20.05.1998; Thorgeirson-İzlanda, B. No: 13778/88, T. 25.06.1992.

vurgulamıştır³⁸. Bu durumda, bazı eleştiriler olgusal temele dayanmayan değer yargıları olarak değerlendirilebilecek olsa da kamuya mal olmuş kişilere yönelik eleştirilere daha geniş bir hoşgörü gösterilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.

³⁸ Dabrowski-Polonya, B. No: 18235/02, T. 19.12.2006.

SONUÇ

THÖ vatandaşların onurlu yaşam sürdürebilmesi, toplumsal adaletin sağlanması ve insan haklarının korunması amacıyla devletler tarafından güvence altına alınmıştır. Söz konusu haklar her vatandaşın doğuştan sahip olduğu haklar olarak kabul edilmektedir. Anayasa ve uluslararası sözleşmelerle düzenlenen temel haklar, bireyin özgürlükleri ve toplumsal hakları kapsamaktadır. Temel haklar farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma arasında en yaygın olanı birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklar olarak yapılmıştır. Birinci kuşak haklar, sivil ve politik hakları ifade etmektedir. Diğer bir deyişle bireyin özgürlüğünü güvence altına alarak devletin keyfi müdahalesini engellemektedir. Bu haklar arasında ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, toplantı ve gösteri yapma özgürlüğü, seçme ve seçilme hakkı, adil yargılanma hakkı gibi haklar yer almaktadır.

İkinci kuşak haklar ise ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ifade etmektedir. Vatandaşların yaşam standartlarının iyileştirilmesi amacıyla sağlık, eğitim, çalışma koşulları ve güvenlik gibi alanlarda eşit fırsatlar sağlamak hedeflenmektedir. İkinci kuşak haklar arasında eğitim hakkı, sağlık hizmetlerine erişim, çalışma hakkı, sosyal güvenlik, kültürel katılım ve dil hakları bulunmaktadır. Son olarak üçüncü kuşak haklar toplumsal dayanışma, çevre koruma, barış ve kalkınma gibi kolektif farkları yansıtmaktadır. Bir toplumun tüm bireylerinin ya da gruplarının ortak çıkarlarını göz etmeyi hedefleyen üçüncü kuşak haklar devletin yalnızca bireylerin haklarını değil toplumsal refahı ve küresel ölçekte insanların genel iyiliğini koruma sorumluluğunu ifade etmektedir. Çevre hakları, barış hakkı, kalkınma hakkı, kültürel çeşitliliğin korunması ve insanlık için adaletin sağlanması gibi haklar üçüncü kuşak haklar arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda çalışmada Türkiye’de THÖ ile ilgili uluslararası hukuk gelişmeleri, 1982 Anayasası öncesinde yaşanan tarihsel süreçler ve yasal düzenlemeler ışığında ele alınmıştır. Çalışmada 1921 ve 1924 Anayasaları döneminden başlayarak 1961 Anayasası ile uluslararası hukuka yaklaşımın nasıl şekillendiğini incelemiştir. Ayrıca Türkiye'nin imzaladığı çok sayıda uluslararası sözleşmenin iç hukuka yansımalarını da ortaya koymuştur. Her bir anayasa dönemi, Türkiye’nin uluslararası hukuka ve temel haklar konusunda attığı adımların izlerini taşımaktadır. Türkiye’nin temel haklar ve özgürlükler alanındaki uluslararası hukuk gelişmeleri hem iç hukukun evrimini hem de

uluslararası normlarla uyum sağlamayı amaçlayan hukuki düzenlemeleri içermekte, karşılaşılan sorunları ve zorlukları gözler önüne sermektedir.

1921 ve 1924 Anayasası dönemi, uluslararası insan hakları normlarının yerleşmeye başlaması açısından önem taşımaktadır. 1924 Anayasası ve sonrasındaki dönemde Türkiye'nin uluslararası hukuk sözleşmeleri ile uyumlu bir şekilde THÖ alanındaki gelişmelere katkı sağlandığı gözlemlenmiştir. BM Sözleşmeleri, AİHS ve diğer uluslararası belgelerin iç hukuka yansımaları Türkiye'nin uluslararası standartlara yaklaşma çabalarını ortaya koymaktadır. Ayrıca dönem içerisinde yaşanan uygulama zorlukları, sözleşme hükümlerinin iç hukuka entegre edilmesindeki problemleri de beraberinde getirmiştir.

1921 Anayasası döneminde uluslararası hukuk anlayışı daha çok devletlerin egemenlik hakları çerçevesinde şekillenmiş ve uluslararası insan hakları normları tam anlamıyla yerleşik bir düzeyde olmamıştır. 1921 Anayasasından itibaren yaşanan gelişmeler ve yapılan düzenlemeler, Türkiye'nin uluslararası alandaki yerini pekiştiren önemli kilometre taşları olmuştur.

1924 Anayasası ile Türkiye'nin BM Sözleşmeleri, AİHS gibi uluslararası sözleşmelere taraf olması, insan hakları alanındaki gelişmelerin ulusal hukukla entegrasyonuna bir temel oluşturmuştur. Dönem içerisinde söz konusu sözleşmelerin iç hukuka yansımaları ve uygulamadaki zorluklar, uluslararası hukukun içerideki etkisini sorgulayan önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmıştır. Her ne kadar bazı sözleşmelerin uygulamaları güçlüklerle karşılaşmış olsa dahi Türkiye'nin uluslararası alanda attığı adımlar, insan hakları ve özgürlükleri koruma yönünde önemli bir ilerleme sağlamıştır.

1961 Anayasası döneminde THÖ daha fazla ön plana çıkmış ve Batı hukuk sistemine daha yakın bir duruş sergilenmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, Türkiye'nin anayasal denetim alanındaki en önemli gelişmelerden biridir. Dolayısıyla uluslararası hukuk ile uyumu artırma noktasında kritik bir rol oynamıştır. Bu dönemde nükleer silahlar, biyolojik silahlar ve ırk ayrımcılığının ortadan kaldırılması gibi önemli uluslararası sözleşmelerin kabul edilmesi, Türkiye'nin uluslararası insan hakları normlarına entegrasyonu açısından dikkat çekicidir.

1961 Anayasası dönemi, Türkiye'nin uluslararası hukukla daha yakın ilişkiler kurmaya başladığı, Batı'nın insan hakları anlayışına daha yakın bir pozisyona geldiği bir döneme işaret etmektedir. Bu dönemde kurulan Anayasa Mahkemesi, Türkiye'nin iç hukukunda

THÖ'nün korunmasına yönelik önemli bir mekanizma oluşturmuş, uluslararası hukuka önemli bir etki yapmıştır. Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler, -özellikle nükleer silahların yayılmasının önlenmesi ve biyolojik silahlar gibi küresel düzeydeki sözleşmeler- Türkiye'nin uluslararası sorumluluklarını yerine getirme yönünde attığı adımların önemli bir yansımasıdır. Türkiye'nin taraf olduğu sözleşmeler ulusal düzeydeki düzenlemelerle paralel olarak devletin uluslararası insan hakları normlarıyla uyumlu hareket etmesini sağlamak adına önemli bir rol oynamıştır.

1961 Anayasası ile her türlü ırk ayrımcılığının ortadan kaldırılmasına yönelik atılan adımlar ve kadın haklarını güvence altına almayı amaçlayan uluslararası sözleşmeler, Türkiye'nin insan hakları alanında daha güçlü bir pozisyona gelmesinde etkili olmuştur. Bu süreç ulusal ve uluslararası platformda Türkiye'nin sorumluluklarının artmasına neden olmuş ülkenin insan haklarına yönelik tutumunu küresel ölçekte yeniden şekillendirmiştir.

1982 Anayasası ile birlikte THÖ'nün daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş olması ve AİHM'ye bireysel başvuru hakkının tanınması, Türkiye'nin uluslararası hukukla uyumunu daha da güçlendirmiştir. 2004'te yapılan anayasa değişiklikleri ile AİHS'ye doğrudan atıfta bulunulması, iç hukukta uluslararası hukuk normlarının etkisini artırmıştır. Bu dönemde işkenceye karşı alınan uluslararası tedbirler, çevre sorunlarına dair küresel sözleşmeler ve İstanbul Sözleşmesi gibi önemli uluslararası anlaşmalar, Türkiye'nin THÖ konusunda uluslararası hukukla daha yakın bir ilişki kurduğunun göstergesidir. Türkiye'nin uluslararası hukuk alanındaki gelişmeleri, özellikle AİHM'nin verdiği ihlal kararları ile uygulamada bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. AİHM tarafından verilen kararların iç hukukta tam anlamıyla uygulanmaması, Türkiye'nin insan hakları alanındaki kararlılığını sorgulatan önemli bir husus olmuştur. Ayrıca AİHM'ye bireysel başvuru hakkının verilmiş olması, Türk yargı sisteminde önemli bir değişim yaratmış ancak sürecin etkin bir şekilde işlemesi için daha fazla reform yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin uluslararası hukukla entegrasyonu hem anayasal düzenlemeler hem de uluslararası sözleşmelere taraf olunması sürecinde önemli adımlar atılmasını sağlamıştır. 1982 Anayasası dönemi, özellikle THÖ'nün güvence altına alınması noktasında büyük bir dönüm noktası olmuş, Türkiye'nin uluslararası hukukla uyumu konusunda pek çok gelişmeye sahne olmuştur.

1982 Anayasası, THÖ'yü daha sistematik bir biçimde düzenleyerek, insan haklarının ulusal düzeyde korunmasına yönelik ciddi bir adım atmıştır. Anayasa'nın bu konudaki düzenlemeleri, ulusal düzeydeki hakları güvence altına almakla kalmayarak uluslararası insan hakları normlarıyla uyumlu hale gelmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda AİHM'ye bireysel başvuru hakkının tanınması, Türkiye'nin temel haklar ve özgürlükler konusunda önemli bir kilometre taşı olmuştur. Söz konusu düzenleme, AİHM'nin verdiği kararların iç hukukla entegrasyonunu sağlayarak bireylerin uluslararası düzeyde haklarını savunabilmelerine olanak tanımıştır.

1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle AİHM'nin zorunlu yargı yetkisi kabul edilmiştir. Söz konusu gelişme Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesi açısından önemli bir adımdır. 2004 yılında yapılan anayasa değişiklikleri, AİHS'ye doğrudan atıfta bulunan ve uluslararası hukuku iç hukuka daha güçlü bir şekilde entegre eden bir düzenleme getirmiştir. Bu değişiklik en temelde Türkiye'nin hem iç hukukunda hem de uluslararası hukukta daha etkin bir insan hakları rejimi oluşturma çabalarının bir göstergesidir.

Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler süreçte önemli bir yer tutmuştur. İşkenceye ve diğer zalimane, gayriinsani veya küçültücü muamele ve cezaya karşı BM Sözleşmesi, BÇS, KSS, Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi ve İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi gibi uluslararası metinler, Türkiye'nin küresel hukukla uyumunu pekiştirmiş ve çevresel, sosyal ve insan hakları alanlarında daha güçlü bir uluslararası sorumluluk üstlenmesini sağlamıştır. İstanbul Sözleşmesi, kadın hakları konusunda Türkiye'nin uluslararası hukukla uyum sağlama çabalarının bir örneği olarak önemli bir yer tutmuş, fakat ardından Türkiye tarafından feshedilmesi, uluslararası düzeyde tartışmalara yol açmıştır. Bu gelişme, Türkiye'nin uluslararası insan hakları sözleşmeleri ve normlarıyla ne derece entegre olduğu ve bu süreçte karşılaştığı zorlukları gözler önüne sermektedir.

Sonuç itibarıyla Türkiye'de THÖ bağlamında uluslararası hukuk, zamanla yerleşmiş ve Türkiye'nin uluslararası hukukla uyum süreci hızlanmıştır. Bu gelişmelerin uygulamada karşılaşılan sorunlar ve zorluklarla birlikte şekillendiği ve hala bazı alanlarda iyileştirmelere ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Bu doğrultuda Türkiye'nin uluslararası insan hakları sözleşmeleri ve normlarına daha güçlü bir şekilde bağlı kalması, iç

hukukta insan haklarının daha etkin korunmasını sağlayacak ve uluslararası hukukla entegrasyonunu güçlendireceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, F. (2010). Türkiye’de kadınların insan hakları: Uluslararası standartlar; hukuk ve sivil toplum. *Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama*, 13-22.
- Atar, Y. (2017). *Türk anayasa hukuku* (11. baskı). Seçkin Yayınları. Ankara.
- Akad, M. ve Dinçkol, B. V. (2009). *Genel kamu hukuku* (5. baskı). Der Yayınları. İstanbul.
- Akal, C. B., Erözden, O., Akbulut, O. ve Zeybekoğlu, E. (2003). *İnsan haklarının tarihsel gelişimi*. Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı. İstanbul.
- Akdoğan, C. A. (2022). *Türk hukuku ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi açısından temel bir insan hakkı olarak adil yargılanma hakkı*. Adalet Yayınevi. Ankara.
- Akıllıoğlu, T. (1989). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve iç hukukumuz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 44(03).
- Akıllıoğlu, T. (1995). *İnsan hakları: kavram, kaynaklar ve koruma sistemleri*. AÜ SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları. Ankara.
- Akın, İ. F. (1964). *Temel hak ve özgürlükler*. Bahar Matbaası. İstanbul.
- Akın, İ.F. (1979). *Kamu hukuku*. Beta Yayınları. İstanbul.
- Aktel, M. (1998). Tanzimat Fermanı’nın toplumsal yansıması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(3).
- Aliefendioğlu, Y. (1991). Temel hak ve özgürlükler açısından anayasa yargısı. *Amme İdaresi Dergisi*, (24), 1.
- Anayurt, Ö. (2003). 1924 Anayasasında temel hak ve hürriyetler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2).
- Arsava, A. F. (2008). BM Güvenlik Konseyi’nin insan haklarını koruma rolü ve Güvenlik Konseyi’nin yetkilerinin dayanağı ve sınırları. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, (13), 1-15.
- Arslan, Z. (2002). Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması: Anayasanın 13. maddesi üzerine bazı düşünceler. *Anayasa Yargısı*, 18(1), 139-154.
- Aslan, Z. (1992). Temel hak ve özgürlüklerin yürütme organına karşı korunması. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (1-2), 335.

- Aybay, R. (2001). İnsan haklarının gelişimi, yuvarlak masa çalışmaları (1. baskı). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. Ankara.
- Aybay, R. (2010). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi konusunda bazı genel gözlemler ve 14. Protokol. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 88, 225-260.
- Bağcı, H. (2005). Uluslararası hukuk dersleri. Turhan Kitabevi. Ankara.
- Balkır, Z. G. (2009). *Türk anayasa yargısında sosyal hakların korunması*. Kocaeli Üniversitesi. Kocaeli
- Balkır, Z. G. (2009). *Türk anayasa yargısında sosyal hakların korunması*. Kuban Matbaacılık. Ankara.
- Barkın, E. (2014). 1951 tarihli Mülteciliğin Önlenmesi Sözleşmesi. *Ankara Barosu Dergisi*, (1), 331-360.
- Başbakanlık Atom Enerjisi Komisyonu. (1982). *Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi 1981 İlerleme Raporu* (No. ÇNAEM R-218). https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/14/743/14743528.pdf
- Batum, S. (2011). *Anayasa ve insan: 99 soruda çağdaş bir anayasa* (3. Baskı). Yazın Basın Yayın Matbaası. İstanbul.
- Baykal, S. (2008). *İrlanda'nın Lizbon Antlaşması Referandumu ve Avrupa Birliği'nin Yeni Krizi, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi*. Erişim: 11.05.2025
- Bayraktar, T. (2018). İstanbul Sözleşmesi ve 2017 Türkiye gölge raporuna ilişkin bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3), 87-111.
- Bayülken, A. (2006). Nükleer çağın Türkiye'deki 50 yılı. *Nükleer Enerji. Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi*. http://www.dektmk.org.tr/pdf/enerji_kongresi_10/ahmetbayulken.pdf Erişim Tarihi: 19.03.2025.
- Berberoğlu, N. (2009). İklim Değişikliği: Post-Kyoto Müzakereleri ve Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 33, 18-26.
- Berktaş, F. (2004). Kadınların insan haklarının gelişimi ve Türkiye, sivil toplum ve demokrasi konferans yazıları, No:7. https://stkbilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/berktay_std_7.pdf

- Bilgin, A. B. (2015). Bireysel başvuruda 3 yıl: bir insan hakları karnesi- olumsuz örnekler/ uygulamalar/ yaklaşımlar. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2), 57-128.
- Bilgin, A. B. (2016). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin iç hukuktaki yeri. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 81-130.
- Bingöl, İ. (1993). *Ülkemizde Anayasa Hareketleri*. Ofset. İstanbul.
- Bozkurt, E. (2003). *İnsan haklarının korunmasında uluslararası hukukun rolü*. Nobel Yayın Dağıtım. Ankara.
- Bozkurt, E. ve Dost, Ö. G. S. (2002). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü ve Türkiye. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1).
- Bozkurt, E. ve Köktaş, A. (2001). *Avrupa birliği hukuku*. Legem Yayıncılık. Ankara.
- Bulut, N. (2008). Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerin gelişimi açısından 1909 Anayasa değişikliklerinin önemi. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*. 12(1-2).
- Bulut, N. (2009). *Sanayi devriminden küreselleşmeye sosyal haklar*. On İki Levha Yayıncılık. İstanbul.
- CEDAW Sözleşmesi. (1979). <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/35253/cedaw-33-sayili-genel-tavsiye-karari.pdf>
- Ceylan, N. A. (2017). Kamu hukuku (genel kamu hukuku) sosyal ve ekonomik ve hakların bütünlüğü ilkesi. *Anasay*, (2), 217-226.
- Cinmen, E. ve Dindar, A. (2015). *Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru kararları*. Legal Yayıncılık. İstanbul.
- Clementi, F. (2008). *The Will-be-benefits of the Lisbon Treaty. An Overview*”, *Tor Vergata University of Rome Jean Monnet International Summer Seminar*. 1.
- Coşkun, S. Y. (2013). Türkiye’de ve Dünya’da “Kadının İnsan Hakları”. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 4(20), 77-94.

- Crickley, A. (2018). *Güncel Irkçılık ve Ayrımcılık Türleri: BM Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Komitesi'nin Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. Uluslararası Ayrımcılık Konferansı içinde(ss. 17-26). İstanbul: ESHİD.*
- Crum, B. (2008). *The EU Constitutional Process – A Failure of Political Representation? RECON Online Working Paper*, 20008/08.
- Çakır, E.M. (2020). Üçüncü kuşak hak eski gelişim hakkının gelişimi ve sorunları. *Sosyal Bilimler ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 21 (46).
- Çakmak, M. N. (2008). Biyolojik çeşitliliğin hukuken korunması ve kamu yararı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(1), 133-166.
- Çalık, T. (2015). Birleşmiş Milletler organlarının insan hakları ile ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(4), 1091-1134.
- Çavuşoğlu, N. (1994). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Avrupa Topluluk Hukuku'nda temel hak ve hürriyetler üzerine*. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi Yayınları. Ankara.
- Çayan, G. (2016). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi kararları ışığında mahkemeye erişim hakkı. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (28), 235-272.
- Çeçen, A. (2020). *İnsan hakları*. Astana Yayınları. Ankara.
- Çelik, E. (1984). Milletlerarası hukuk. Filiz Kitabevi. İstanbul.
- Çelik, E. (2019). İnsan hakları hukukunda insan onurunun yeri ve rolü. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(2), 282-310.
- Çelik, S. (2018). Sosyal haklar ve devletin yükümlülükleri bağlamında AİHM' in doğal afetlerden doğan zararlara ilişkin yaklaşımı. *Uluslararası Sosyal ve Hukuk Çalışmaları Kongresi*.
- Çetin, E. ve Oder, B. E. (2008). *1982 Anayasası'nda sosyal haklar ve Avrupa Sosyal Şartı'na dair spesifik sorunlar* (Yayın Numarası: 214654) [Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Çetinkaya, R. (2024). AİHM ve AYM kararları ışığında gerekçeli karar hakkı. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (57), 323-360.

- Çırak, E. (2019). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde adil yargılanma hakkının uygulama alanı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (21), 997-1028.
- Çiçekli, B., Eryılmaz, M. B. ve Yılmaz, Ö. (2007). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye kararlarının analizi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 3(9), 28-59.
- Çil, Ş. (2010). Avrupa Sosyal Şartı ve Yargıtay kararları. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, 18.
- Dadak, K. (2015). Yeni kuşak hak olarak çevre hakkı. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (5), 309-326.
- Demir, A. (2013). Sürdürülebilir gelişmede yükselen değer; biyolojik çeşitlilik açısından Türkiye değerlendirmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 12(24), 67-74.
- Demir, F. (2014). Çalışma hakkı kavramı ve hukuki niteliği. *VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu*, 119.
- Demirayak, F. (2023). Biyolojik çeşitlilik-doğa koruma ve sürdürülebilir kalkınma. *Tübitak Vizyon 2023 Biyolojik Çeşitliliğin Korunması ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli*, 9.
- Diltemiz, S. E., ve Yağmuroğlu, O. (2019). Development of reflectometric interference spectroscopy based sensors for paraoxon determination. *Eskişehir Technical University Journal of Science and Technology - C Life Sciences and Biotechnology*, 8 (1), 12.
- Dinçkol, B. V. (2001). Atatürk devrimi. Der Yayınları. İstanbul.
- Doğan, İ., ve Özdemir, O. (2013). İnsan haklarının Birleşmiş Milletler Şartı temelinde korunması. *İnsan Hakları Hukuku*, 1, 223-249.
- Döner, A. (2003). *İnsan haklarının uluslararası alanda korunması ve Avrupa sistemi*. Seçkin Yayınları. Ankara.
- Duman, E. (2017). Ayrımcılık yasağı ve Türkiye insan hakları ve eşitlik kurumu raporu. <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/ayrimcilik-yasagi-ve-turkiye-insan-haklari-ve-esitlik-kurumu-raporu.pdf>

- Duru, B. (2001). Viyana'dan Kyoto'ya iklim değişikliği serüveni. *Mülkiye Dergisi*, 25(230), 301-333.
- Erdinç, T. (2010). *İnsan odaklı devlet ve özgürlük öncelikli anayasa*. 12 Levha Yayıncılık. İstanbul.
- Erdoğan, M. (2016). *İnsan hakları: teorisi ve hukuku*. Orion Yayınevi. Ankara.
- Ertürk, Ş. (2002). *İş ililişisinde temel haklar*. Seçkin Yayınları. Ankara.
- Eyrenci, Ö. (2011). Avrupa Sosyal Şartı Karşısında Türk Mevzuatı. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 53(1-4), 225-234.
- Fendoğlu, H. T. (2002). 2001 Anayasa değişikliği bağlamında temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması AY. md 13. *Anayasa Yargısı*, 18(1), 111-149.
- Fendoğlu, H. T. (2019). *Anayasa hukuku* (7. baskı). Yetkin Yayınları. Ankara.
- Genç, M. (1997). *İnsan hakları ve temel özgürlükleri: ulusal ve uluslararası temel mevzuatlar*. Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları. Bursa.
- Gençcan, Ö. U. (2012). Ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanunun amaç ve kapsamı. *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, 8(97-98), 89-96.
- Göçer, M. (2009). *İnsan haklarının korunması ve Birleşmiş Milletler: Güvenlik Konseyinin insan hakları alanındaki faaliyetinin uluslararası hukuk açısından incelenmesi*. Nobel Yayın Dağıtım. Ankara.
- Gölcüklü, F. (1994). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde "Adil Yargılama". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(1).
- Gölcüklü, F. (2000). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Adil Yargılama. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(1).
- Gönlübol, M. (1975). *Milletlerarası siyasi teşkilatlanma*. Ankara Üniversitesi SBF Yayınları. Ankara.
- Gören, Z. (2000). *Temel hak genel teorisi* (4. baskı). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları. İzmir.
- Gören Z. (2005). *Anayasa hukuku*. Seçkin Yayıncılık. Ankara.
- Gören, Z. (1997). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Fakülteler Kitabevi. İzmir.

- Gözler, K. (2011). *Anayasa hukukunun genel teorisi: Cilt I*. Ekin Yayınları. Bursa.
- Göztepe, E. (2011). Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 sayılı kanun kapsamında değerlendirilmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 95, 13-40.
- Gözübüyük, A. Ş. (1999). *Anayasa hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Gülmez, M. (2007). Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartına Uyum Sağlayabilecek miyiz?. *Çalışma ve Toplum*, 1(12), 27-52.
- Gülmez, M. (2009). İnsan hakları olarak sosyal haklar ve sosyal haksızlıklar. *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu*.
- Güner, N. Ö. (2016). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin mültecilerin haklarının korunmasındaki rolü. *Göç Araştırmaları Dergisi*, (4), 212-241.
- Güneş, A. M. (2009). Biyolojik çeşitliliğin Avrupa Birliği hukuku çerçevesinde korunması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (85), 35-85.
- Hakyemez Y. Ş. (2011). Yeni anayasada insan haklarının genel rejimi. SDE Analiz. Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- Hakyemez, Y. Ş., Yılmaz, M. ve Tekin, Y. (2011). Yeni anayasada insan haklarının genel rejimi. *Stratejik Düşünce Dergisi Analiz: 2. Anayasa Çalıştayları*.
- Harris, D., O'Boyle, M., Bates, E. ve Buckley, C. (2013). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku (M. Kılıcı, M. Bingöllü ve U. Karan Çev.). Şen Matbaa. Ankara.
- Hayırsever, F. T. ve Topçu, E. (2008). *Çevresel Hizmetler ve GATS', Küreselleşme Demokratikleşme ve Türkiye Uluslararası Sempozyum*. Antalya. s.281.
- Hekimoğlu, M. M. (2002). 1982 Anayasasına göre insan hakları kavramı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(7), 53-70.
- Işık, I. (1997). *Biyolojik Çeşitlilik*. Açıköğretim Fakültesi Notları, 14-39.
- İlal, E. (1968). Magna Carta. *İstanbul Hukuk Mecmuası*. 34(1-4), 210-242.
- İnceoğlu, S. (Ed.). (2013). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve anayasa: Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru kapsamında bir inceleme*. Beta Yayıncılık. İstanbul.

- Kaboğlu, İ. Ö. (2002). Türkiye’de Anayasal Reformlar Üzerine. Anayasa reformları ve Avrupa Anayasası uluslararası toplantı. TBB. Şen Matbaacılık.
- Kaboğlu, Ö. İ. (2012). *Anayasa hukuku dersleri*. Legal Yayınevi. İstanbul.
- Kafkasyalı, E. G. (2023). CEDAW’dan İstanbul Sözleşmesine kadın hakları ve Türk iç hukukuna etkileri. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), 150-173.
- Kalabalık, H. (2009). *İnsan hakları hukuku*. Seçkin Yayıncılık. Ankara.
- Kapani, M. (1993). *Kamu hürriyetleri*. Yetkin Yayınları. Ankara.
- Karakaş, I. (2016). Bireysel başvuru kararlarının etkileri. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 33, 13-17.
- Karakul, S. (2016). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında sağlık hakkı. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 169-208.
- Karataş, S. (2014). Uluslararası hukukta silahsızlanma ve kimyasal silahların yasaklanması örgütü (OPCW) (Yayın Numarası: 377647) [Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Kavuncu, S., ve Özbek, C. (2021). Küresel Alanda Biyolojik Silahsızlanmanın Sağlanması Çabalarında NATO. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 804-836.
- Kaya, H. E. (2020). Kyoto’dan Paris’e küresel iklim politikaları. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 165-191.
- Kayar, N. (2004). *İki anayasa (1961-1982) temel hakların özü ve Anayasa Mahkemesi kararları*. Legal Yayıncılık. İstanbul.
- Keskin, S. (2002). Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkına İlişkin Anayasal Değişiklikler. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 60(1-2), 49-61. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuhfm/issue/9081/113315>
- Keskinsoy, Ö. (2018). *Anayasa ve Türk anayasa hukuku*. Monopol Yayınları. Ankara.
- Korkusuz, M. R. (1998). Uluslararası belgelerde ve Türk anayasasında temel hak ve özgürlükler. Özrenk Matbaacılık. İstanbul.

- Kuçuradi, I. (2018). *İnsan hakları: kavramları ve sorunları* (4. baskı). Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. Ankara.
- Kurt, H. (2017). Çevre sorunlarının kavşağında biyolojik çeşitlilik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(3), 825-837.
- Kuzu B. (1994). Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının insan hakları açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 54(1-4), 71-101.
- Macovei, M. (2005). *İfade özgürlüğü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinin uygulanmasına dair kılavuz kitap, insan hakları el kitapları no: 2*. Türkiye Barolar Birliği Yayınları. Ankara.
- Memiş, E. (2005). *Türkiye'de anayasa gelişmeleri eğrisi (1808-2005) anayasa hukuk notları*. Filiz Kitabevi. İstanbul.
- Metin, Y. (2010). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin yaşamın ve sağlığın korunması ile ilgili olarak taraf devletlere yüklediği pozitif yükümlülükler. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(27), 111-132.
- Moroğlu, N. (2012). Kadına yönelik şiddetin önlenmesi 6284 sayılı yasa ve İstanbul Sözleşmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 99, 357-380.
- Mumcu, A. (2001). *İnsan haklarının gelişimi. Türkiye'de insan haklarının dünü ve bugünü* (1. baskı). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. Ankara.
- Mumcu A. ve Küzeci E. (2011). *İnsan hakları ve kamu özgürlükleri* (5. baskı). Turhan Kitabevi. Ankara.
- Nalbant, A. (2015). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve anayasal bireysel başvuru. *Anayasa Yargısı*, 31(1), 423-442.
- Narın, M. (2013). Kyoto Protokolü oranları: emisyon artışı Kyoto Protokolü'nün esnek mekanizmaları: emisyon ticareti. Oturum 4D: Çevre, 941-952.
- Oğurlu, E. (2008). Lizbon Antlaşması'ndan Sonra Avrupa Birliği. *Avrasya Etüdleri*, 34(2), 11-12.
- Omay, U. (2011). *Sosyal haklar (kısa ve eleştirel bir bakış)*. Beta Basım Yayın. İstanbul.

- Oran, B. (2013). *Türkiye'de azınlıklar: kavramlar, teori, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Özalp, G. (2007). *Lizbon Anlaşması AB'yi değiştirecek, voice of America*. Erişim: 11.05.2025.
- Özbek, M. S. (2012). İşe iade davasında davacı işçinin tedbiren işe iadesi. *Çalışma ve Toplum*, 4(35), 11-40.
- Özbudun, E. (1993). *Türk anayasa hukuku* (3. baskı). Yetkin Yayınları. Ankara.
- Özcan, M. (2007). *Lizbon Antlaşması ile Nereye Kadar! USAK – Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*. Erişim: 11.05.2025
- Özek, Ç. (2002). İnsan hakları kavramında yeni anlayış ve sınırlamalar. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 60(1-2).
- Özkan, I. (2013). Uluslararası Hukuk–Ulusal Hukuk İlişkileri The Relationships between the National Law and the International Law. *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, 8(Özel).
- Özkul, F. (2016). Anayasalarımızda yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı. *Ankara Barosu Dergisi*, (3), 201-263.
- Özok, Ö. (2003). *Çağdaş ve sivil anayasa*. TBB Yayınları. Şen Matbaa.
- Sabuncu, Y. (1997). *Anayasaya giriş ek: 1982 anayasası*. İmaj Yayınları. Ankara.
- Sağlam, F. (1982). *Temel hakların sınırlandırılması ve özü*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. Ankara.
- Sağlam, F. (2002). 2001 yılı anayasa değişikliğinin yaratabileceği bazı sorunlar ve bunların çözüm olanakları. *Anayasa Yargısı*, 18(1).
- Sarıbeyoğlu, M. (2004). Kitle imha silahlarının kullanımının yasaklanmasına ilişkin uluslararası düzenlemeler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 3(5), 21-53.
- Savaş, V. (2001). *Militan Atatürkçülük* (3. baskı). Bilgi Yayınevi. Ankara.
- Savcı, B. (1968). *Hürriyetler üzerine düşünceler*. Minnetoğlu Kitabevi. Ankara.
- Serinken, M. ve Kutlu, S. S. (2009). Bioterrorism and anthrax. *Turk J Emerg Med*, 9(4), 185-90.

- Soysal, M. (1984). Temel nitelikleriyle 1961 ve 1982 anayasaları (karşılaştırmalı). *Anayasa Yargısı*, 1, 11-20.
- Soysal, M. (1986). *100 soruda anayasanın anlamı*. Gerçek Yayınevi. İstanbul.
- Şahin, C. (2012). İstanbul Sözleşmesi'nin Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun üzerindeki etkisi. *Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, 8, 97-98.
- Şeker, A. (2023). Birey ve toplum bağlamında 21.yüzyılda Avrupa Sosyal Şartı'nı yeniden düşünmek. *Birey, Örgüt ve Toplum*, 49.
- Şirin, T. (2016). 1982 Anayasası'na göre temel hak ve özgürlüklerin olağanüstü hal rejimi: eski kavramlara yeniden bakmak. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 5.
- Tacar, P. (1970). *Nükleer silahların yayılmasının önlenmesi sorunu*. T.C. Başbakanlık Atom Enerjisi Komisyonu.
- Tangör, B. (2001). Avrupa Birliği'nde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 233-248.
- Tanilli, S. (1990). *Devlet ve demokrasi anayasa hukukuna giriş* (6. baskı). Say Yayınları. İstanbul.
- Tanilli, S. (1981). *Devlet ve demokrasi: anayasa hukukuna giriş*. Say Kitap Pazarlama. İstanbul.
- Tanör, B. (2000). *Temel hak ve özgürlüklerin genel rejimi*. İnsan Hakları. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2009). *1982 Anayasası'na göre Türk anayasa hukuku* (9. baskı). Beta Yayınları. İstanbul.
- Tercan, B. (2020). Biyolojik afetler ve COVID-19. *Paramedik ve Acil Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 1(1), 41-50.
- Tezcan, D., Erdem M. R., Sancakdar, O. ve Rifat, M. (2010). *İnsan hakları el kitabı*. Seçkin Yayıncılık. Ankara.
- Teziç, E. (2019). *Anayasa hukuku* (23. baskı). Beta Yayıncılık. İstanbul.
- Toluner, S. (1973). *Milletlerarası hukuk ile iç hukuk arasındaki ilişkiler*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul.

- Topal, A. H. (2004). Birleşmiş Milletler sisteminde insan haklarının korunması. *Mevzuat Dergisi*, 7.
- Torun, Y. (2007). İnsan hakları. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (16), 415-424.
- Tögel, A. (2013). Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolunun Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvurulara etkisi. *Akademik Teklif*, (1), 2013-1.
- Tunaya, T. Z. (1980). *Siyasal kurumlar ve anayasa hukuku*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi. İstanbul.
- Tunç, H., Bilir, F. ve Yavuz, B. (2009). *Türk anayasa hukuku* (1. baskı).
- Turan, H. (2009). Adil yargılanma hakkının insan hakları Avrupa Sözleşmesi'ndeki yeri ve önemi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (84), 213-230.
- Turhan, M. (2006). İsaiah Berlin'in iki özgürlük kavramı, özgürlükler düzeni olarak anayasa Fazıl Sağlam 65. yaş armağanı. İmaj Kitabevi. Ankara.
- Türkeş, M. (2000). Küresel ısınma: yeni rekorlara doğru. *Cumhuriyet Bilim Teknik Dergisi*, 673, 20-21.
- Türkeş, M. (2001). Küresel iklimin korunması, iklim değişikliği çerçeve sözleşmesi ve Türkiye. *Tesisat Mühendisliği, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Süreli Teknik Yayın*, 61, 14-29.
- Türkeş, M. (1995). İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Türkiye, Çevre ve Mühendis, *TMMOB Çevre Mühendisleri Odası Yayın Organı*, 9, 16-20. Ankara.
- Türkeş, M. (2000). *Küresel ısınma, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü, 6. Uluslararası Kojenerasyon ve Çevre Konferansı ve Sergisi*. İstanbul. Bildiriler Kitabı. 147. Cogen Europe ve Cogen Association. İstanbul.
- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Çetiner, G. (1999). Kyoto Protokolü'nde esneklik mekanizmaları: ortak yürütme ve temiz kalkınma mekanizması, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Seminer Notları (7 Nisan 1999, Ankara), 30-51, Çevre Bakanlığı/ÇKÖK Gn.

- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Çetiner, G. Ç. (2000). Kyoto Protokolü esneklik mekanizmaları. (Flexibility Mechanisms Under the Kyoto Protocol). *Tesisat Dergisi*, 52, 2000.
- Türkeş, M., Yegül, S. S. ve Karaman, N. A. (2024). Birleşmiş Milletler Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi (UNCCD) COP16'ya doğru Türkiye. *Çevre Şehir ve İklim Dergisi*, 1(Özel), 48-69.
- Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Kanunu (13 Temmuz 1982). Resmi Gazete, 2690/17753.
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kanada Hükümeti Arasında Nükleer Enerjinin Barışçı Maksatlarla Kullanılması Alanında İşbirliği Anlaşması. (1986, Haziran 29). Resmi Gazete, 19149, 29 Haziran 1986.
- Türmen, R. (1973). Nükleer Silahsızlanma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 28(01).
- UNEP/CCS. 1998. The Kyoto Protocol to the Convention on Climate Change, UNEP/IUC and Climate Change Secretariat.
- Ünal, Ş. (1997). *Temel hak ve özgürlükler ve insan hakları hukuku*. Yetkin Yayınları. Ankara.
- Üzümcü, A. (2014). The Chemical Weapons Convention—disarmament, science and technology. *Anal.Bioanal.Chem.*, 406, 5078.
- Yağmuroğlu, O. (2018). Kimyasal savunma ve güvenlik. *Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi*, (3), 30.
- Yağmuroğlu, O. (2020). Kimyasal Silahlara Yönelik Olarak Alınan Önlemlerin Kimyasal Silahlar Sözleşmesi perspektifinde değerlendirilmesi. *Afet ve Risk Dergisi*, 3(2), 125-142.
- Yazıcıoğlu, E. (1999). Lahey Kuralları ile Türk Ticaret Kanunu arasında uygulanacak kurallar sorunu. *Deniz Hukuku Dergisi*, 4, 3-4.
- Yokuş, S. (2002). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve 1982 Anayasası'nda hak ve özgürlüklerin kötüye kullanımı*. Yetkin Yayıncılık. Ankara.
- Yücel, Ö. (2010). Refah devletinin krizi kısı kacında ekonomik-sosyal haklar ve devletin yükümlülükleri. [Yayımlanmamış Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Yüksel, O., ve Erdem, R. (2016). Biyoterörizm ve sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(2).

İnternet Kaynakları

http-1: Magna Carta, 1215. <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/magna-carta/british-library-magna-carta-1215-runnymede/> (Erişim Tarihi: 14.03.2025).

http-2: Universal Declaration of Human Rights. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (Erişim Tarihi: 14.03.2025).

http-3: European Court of Human Rights. <https://www.echr.coe.int/> (Erişim Tarihi: 14.03.2025).

http-4: 1924 Anayasası. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 16.03.2025).

http-5: T.C. Resmi Gazete, 19 Mart 1954, sayı: 8662. <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-6: T.C. Resmi Gazete, 5 Eylül 1961, sayı: 10898. <https://www.unhcr.org/about-unhcr/overview/1951-refugee-convention> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-7: 1961 Anayasası. Erişim adresi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1961-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 17.03.2025).

http-8: T.C. Resmi Gazete, 28 Kasım 1979. <https://disarmament.unoda.org/wmd/nuclear/npt/> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-9: Türkiye Büyük Millet Meclisi. <http://www5.tbmm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12.06.2025).

http-10: Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Kanunu (13 Temmuz 1982). Resmi Gazete, 2690/17753; Tarihçe, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, 2009. <http://www.taek.gov.tr/kurumsal/tarihce.html> (Erişim Tarihi: 19.03.2025).

http-11: Anlaşmalar Tablosu, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, 2011. [http://www.taek.gov.tr/kurumsal/uluslararası/anlaşmalar tablosu.html](http://www.taek.gov.tr/kurumsal/uluslararası/anlaşmalar-tablosu.html) (Erişim Tarihi: 19.03.2025).

http-12: T.C. Resmi Gazete, 9 Nisan 2002, sayı:24721. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-13: Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme. (2002, 13 Mayıs).

<https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/IrkAyrimciligininOrtadanKaldirilmasinaDairSozlesme.pdf> (Erişim Tarihi: 17.03.2025).

http-14: T.C. Resmi Gazete, 14 Ekim 1984, sayı: 18898.

<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-15: CEDAW Sözleşmesi. (1979). <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/35253/cedaw-33-sayili-genel-tavsiye-karari.pdf> (Erişim Tarihi: 17.03.2025).

http-16: Türkiye Büyük Millet Meclisi. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5170.html> (Erişim Tarihi: 12/06/2025).

http-17: T.C. Resmi Gazete, 27 Aralık 1996, sayı: 22860.

<https://www.un.org/en/observances/biological-diversity-day/convention> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-18: International Day for Biological Diversity 22 May.

<https://www.un.org/en/observances/biological-diversity-day/convention> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-19: İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı. <http://inhak.adalet.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12.06.2025).

http-20: 29.04.1997 tarihli ve 97/9320 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı.

<https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention> (Erişim Tarihi: 12.06.2025).

http-21: The United Nations Office at Geneva. <https://www.unog.ch> (Erişim Tarihi: 21.05.2025).

http-22: OPCW. <https://www.opcw.org/about-opcw/conference-of-the-states-parties/about-the-conference-of-the-states-parties> (Erişim Tarihi: 24.05.2025).

http-23: T.C. Resmi Gazete, 21 Aralık 2006, sayı: 26383. <https://resmigazete.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12/06/2025).

http-24: T.C. Resmi Gazete, 16 Mayıs 1998, sayı: 23344.

<https://www.un.org/climateactionmechanism/en/united-nations-convention-combat-desertification-uncdd-and-climate-peace-and-security> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-25: Çok Taraflı Çevresel Anlaşmalar – Müzakerecinin El Kitabı: MEAs Negotiation Handbook. <https://www.cbd.int/doc/guidelines/MEAs-negotiation-handbook-en.pdf> (Erişim Tarihi: 22.03.2025).

http-26: ÇMUSEP, (2019), Çölleşmeyle Mücadele Ulusal Stratejisi ve Eylem Planı 2019-2030. <https://cmusep.cevre.gov.tr> (Erişim Tarihi: 22.03.2025).

http-27: Çölleşme ve Erozyonla Mücadele (ÇEM) Genel Müdürlüğü. (2024) <https://cem.csb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 22.03.2025).

http-28: T.C. Resmi Gazete, 21 Ekim 2003, sayı: 25266. <https://www.un.org/climatesecuritymechanism/en/united-nations-framework-convention-climate-change-unfccc-and-climate-peace-and-security> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-29: T.C. Resmi Gazete, 13 Mayıs 2009, sayı: 27227. https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtsg_no=xxvii-7-a&chapter=27&clang=en (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-30: UNEP/CCS. 1998. The Kyoto Protocol to the Convention on Climate Change, UNEP/IUC and Climate Change Secretariat. <https://treaties.un.org> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-31: İklim Değişikliği Başkanlığı. <http://iklim.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12/06/2025).

http-32: Avrupa Antlaşmaları Serisi-No.35, T.C. Resmi Gazete, 14 Ekim 1989, sayı: 20312. <https://share.google/YiM9sCuw4S6qjHvPN> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-33: Avrupa Konseyi Antlaşmalar Serisi-No.210, (01.08.2014-01.07.2021) <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/about-the-convention> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

http-34: İstanbul Sözleşmesi. (2011). <https://rm.coe.int/1680462545> (Erişim Tarihi: 20.03.2025).

http-35: Kadının İnsan Hakları Derneği. <https://kadinininsanhaklari.org> (Erişim Tarihi: 12/06/2025).

http-36: https://www.englishpen.org/wpcontent/uploads/2018/03/Turkey_Freedom_of_Expression_in_Jeopardy_TUR.pdf (Erişim Tarihi: 23.03.2025).

İncelenen Kararlar

15.02.2018 tarih E. 2015/25961, K. 2018/1903.

21.02.2018 tarih E. 2016/4050, K. 2018/2266.

AYM, Cem Furuncu Başvurusu, B. No: 2012/774, 1/12/2014, § 40

AYM, Gökhan Günaydın Başvurusu, § 32, 60.

AYM, Nesrin Kılıç Başvurusu, B. No: 2013/772, 07/11/2013, § 42;

AYM, Orhan Tekkaya Başvurusu, § 25, 48

AYM, Turan Dal Başvurusu, B. No: 2013/5964, 06/01/2016, § 22

Barberà, Messegué ve Jabardo-İspanya, B. No: 10590/83, T. 06.12.1988.

Bayatyan-Ermenistan, B. No: 23459/03, T. 07.07.2011.

Boldea-Romanya, B. No: 19997/02, T. 15.02.2007.

Dabrowski-Polonya, B. No: 18235/02, T. 19.12.2006.

Dahlab-İsviçre, B. No: 42393/98, T. 15.02.2001.

Delcourt-Belçika, B. No: 2689/65, T. 17.01.1970.

Eckle-Federal Almanya Cumhuriyeti, B. No: 8130/78, T. 15.07.1982.

Eon-Fransa, B. No: 26118/10, T. 14.03.2013

Garcia Ruiz-İspanya, B. No: 30544/96, T. 21.01.1996.

Işık-Türkiye, B. No: 21924/05, T. 02.02.2010.

İdalov-Rusya, B. No: 5826/03, 22.05.2012.

K.-Fransa, B. No: 10210/82, T. 07.12.1983.

Kravchenko-Rusya, B. No: 34615/02, T. 02.04.2009.

Lingens-Avusturya, B. No: 9815/82, T. 08.07.1986.

Maktouf ve Damjanović-Bosna Hersek, B. No: 2312/08 ve 34179/08, T. 18.7.2013.

Mattoccia-İtalya, B. No: 23969/94, T. 25.07.2000.

Miminoshvili-Rusya, B. No: 20197/03, T. 28.09.2011.

Rowe ve Davis-Birleşik Krallık, B. No: 28901/95.

Schöpfer-İsviçre, B. No: 25405/94, T. 20.05.1998

T. 16.2.2000. Meral-Türkiye, B. No: 33446/02, T. 27.10.2007.

Thorgeirson-İzlanda, B. No: 13778/88, T. 25.06.1992.

Yargıtay 1. CD, T. 23.01.2018, E. 2016/4160, K. 2018/165.

Yargıtay 14. CD, T. 07.03.2017, E. 2014/6345, K. 2017/1191.

Yargıtay 15. CD, T. 08.05.2017, E. 2014/23557, K. 2017/10237.

Yargıtay 16. CD, T. 07.12.2015, E. 2015/5812, K. 2015/4741.

Yargıtay 16. CD, T. 17.07.2015, E. 2015/2742, K. 2015/2316.

Yargıtay 18. CD, T. 08.02.2018, E. 2016/2152, K. 2018/1439.

Yargıtay 20. CD, T. 16.10.2017, E. 2017/5909 E., 2017/5192.

Yargıtay 8. CD, T. 17.02.2015, E. 2014/27832, K. 2015/9649.

Yargıtay 8. CD, T. 20.04.2017, E. 2016/10135, K. 2019/4449

Yargıtay CGK, T. 14.07.2009, E. 2009/7-133, K. 2009/204

Yargıtay CGK, T. 15.03.2005, E. 2005/9-20, K. 2005/27.

Yargıtay CGK, T. 17.02.2009, E. 2008/1-172, K. 2009/26.

Yargıtay CGK, T. 17.02.2009, E. 2008/2-251, K. 2009/30.

Yargıtay CGK, T. 21.02.2006, E. 2005/165, K. 2006/31.

Yargıtay CGK, T. 23.09.2008, E. 2008/9-195, K. 2008/209.

Yargıtay CGK, T. 25.06.2012, E. 2009/11-104, K. 2009/183.